

ISSN (Print): 2304–5809
ISSN (Online): 2313–2167

Науковий журнал
«МОЛОДИЙ ВЧЕНИЙ»

№ 12 (112) грудень 2022 р.

Редакційна колегія журналу

Сільськогосподарські науки

Базалій В.В. – д-р с.-г. наук
Балашова Г.С. – д-р с.-г. наук
Бондар О.Б. – канд. с.-г. наук
Клименко М.О. – д-р с.-г. наук
Коковіхін С.В. – д-р с.-г. наук
Лавриненко Ю.О. – д-р с.-г. наук
Писаренко П.В. – д-р с.-г. наук

Історичні науки

Змерзлий Б.В. – д-р іст. наук

Юридичні науки

Бернацька Н.І. – д-р. юрид. наук
Стратонов В.М. – д-р юрид. наук

Політичні науки

Наумкіна С.М. – д-р політ. наук
Яковлев Д.В. – д-р політ. наук

Педагогічні науки

Козяр М.М. – д-р пед. наук
Рідей Н.М. – д-р пед. наук
Федяєва В.А. – д-р пед. наук
Шерман М.І. – д-р пед. наук
Шипота Г.Є. – канд. пед. наук

Психологічні науки

Шаванов С.В. – канд. псих. наук

Філологічні науки

Шепель Ю.О. – д-р філол. наук

Філософські науки

Лебедева Н.А. – д-р філос.
в галузі культурології

Технічні науки

Гриценко Д.С. – канд. техн. наук
Горобей М.С. – канд. техн. наук
Дідур В.А. – д-р техн. наук
Почужевський О.Д. – канд. техн. наук
Шайко-Шайковський О.Г. – д-р техн. наук

Економічні науки

Іртищева І.О. – д-р екон. наук
Козловський С.В. – д-р екон. наук
Шапошников К.С. – д-р екон. наук

Медичні науки

Нетюхайло Л.Г. – д-р мед. наук
Пекліна Г.П. – д-р мед. наук

Ветеринарні науки

Морозенко Д.В. – д-р вет. наук

Мистецтвознавство

Романенкова Ю.В. – д-р мистецт.

Соціологічні науки

Шапошникова І.В. – д-р соц. наук

Хімічні науки

Козьма А.А. – канд. хім. наук

Військові науки

Можаровський В.М. – д-р військ. наук

Міжнародна наукова рада

Adam Wrobel – Doktor, Associate Professor (Poland)
Arkadiusz Adamczyk – Professor, Dr hab. in Humanities (Poland)
Giorgi Kvinikadze – PhD in Geography, Associate Professor (Georgia)
Inessa Sytnik – Professor, dr hab. in Economics (Poland)
Janusz Wielki – Professor, dr hab. in Economics, Engineer (Poland)
Javad Khamisabadi – Professor, PhD in Industrial management (Iran)
Michal Sojka – Doctor in Engineer (Poland)
Stanislaw Kunikowski – Associate Professor, Dr hab. (Poland)
Wioletta Wojciechowska – Doctor of Medical Sciences (Poland)

Журнал включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз:
НБУ ім. В.І. Вернадського, Google Scholar, CrossRef, Index Copernicus.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 18987-7777Р,
видане Державною реєстраційною службою України 05.06.2012 року.

Обкладинка журналу приурочена до 300-ї річниці з дня народження видатного українського філософа, просвітителя-гуманіста, поета, педагога – Григорія Сковороди. Григорію Савичу судилася першість у багатьох сферах вітчизняної культури. Він першим з українських інтелектуалів і митців здобув всесвітню славу. Став першим байкарем та поетом-ліриком в українській літературі. Його просвітницька діяльність сприяла відкриттю першого в Україні університету (нині це Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна). Григорій Сковорода залишив нащадкам феноменальну духовно-педагогічну спадщину, яка не втрачає своє унікальне пізнавальне, етико-виховне й естетичне значення дотепер, у період творення нової української держави та нової освіти.

ЗМІСТ**ТЕХНІЧНІ НАУКИ**

- Бабала А.В., Данилюк І.В.**
Мобільні інформаційні технології у моделюванні управління послугами з технічного обслуговування та ремонту автомобілів.....1
- Толстов Д.В., Тесленко О.І.**
Економічна доцільність використання електролізерів в якості споживачів-регуляторів.....12
- Fedukhin Alexandr, Mukha Artem**
Forecasting NPP pipelines residual life based on erosion-corrosion wear rate measurement...20

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

- Біліченко А.С.**
Ас Люфтваффе Еріх Хартманн у радянських трудових таборих (1945–1955 pp.)..... 24
- Довгалець О.М.**
Політичні партії національних меншин у складі Української Центральної Ради: джерельна база..... 28
- Дорохова К.А., Міронова І.С.**
Діяльність товариства «Союз Українок» на шпальтах газети «Діло».....34
- Пшемицька Є.О.**
Соціальні мережі як інструменти вивчення історії у ВНЗ України: на прикладі проєкту Eva.stories..... 41

АРХІТЕКТУРА

- Луценко А.О.**
Фрактальна геометрія у формоутворенні дизайну.....46

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

- Доброєр Н.В., Авдєєв В.О., Бабаніна А.П.**
Трансформація третіх міст в Україні у зв'язку з початком повномасштабної війни (на прикладі міста Одеса).....51

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

- Стуліка О.Б., Катрич О.Р.**
Віртуальний простір як чинник формування ціннісної сфери підлітків за умов сучасного стану України..... 56

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

- Войтович П.П.**
Щодо методики викладання міжнародного приватного права: особистісно-орієнтований підхід..... 60

- Демченко О.П., Драбинюк С.Ю.**
Формування емоційної культури молодших школярів засобами театрального мистецтва в інклюзивному освітньому просторі.....65
- Лань О.Б., Іванова Я.В.**
Виховання в учнів відчуття характеру та колориту українського танцю..... 72

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

- Лукіна А.І., Беззубова О.О.**
Лінгвостилістична специфіка політичних текстів.....76
- Смоловський І.В.**
Особливості перекладу лексичних інновацій сучасної аерокосмічної галузі..... 80

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

- Західна О.Р., Бундз Н.Б.**
Аналіз дохідної частини місцевих бюджетів України в умовах воєнного стану..... 84
- Костащук В.І., Смик О.С.**
Соціально-економічні передумови формування конкурентних переваг розвитку міжнародного туризму в регіоні (на прикладі Одеської області)..... 92
- Литвинова К.В., Гораль А.Т.**
Управління фінансовими ризиками через їх оцінювання при випуску поліграфічної продукції.....99
- Пліска А.Р., Кушнір Н.О.**
Вплив глобальних трансформацій на туристичний бізнес Туреччини..... 104
- Радзівська С.О.**
Трансформація національної держави і державного управління в умовах загострення суперечностей глобалізації та локалізації: протиріччя й очікування.....108
- Резнік Н.П., Вербівський С.В.**
Митне регулювання логістичних процесів в умовах цифровізації.....117
- Харабара Т.І.**
Удосконалення інформаційно-статистичного забезпечення судочинства у сфері публічно-правових відносин.....122
- Шот А.П., Підручняк К.П.**
Організація бухгалтерського обліку та оподаткування на підприємствах у сучасних умовах.....129
- Ясіновська І.Ф., Нечитайло О.О.**
Фінансове забезпечення промислових підприємств в Україні.....134

CONTENTS

ENGINEERING SCIENCES

- Babala Liudmyla, Danyiuk Iryna**
Mobile information technologies
in modeling the management
of car maintenance and repair services.....1
- Tolstov Dmytro, Teslenko Oleksandr**
Economic feasibility of using electrolyser
as consumers-regulators.....12
- Fedukhin Alexandr, Mukha Artem**
Forecasting NPP pipelines residual life based
on erosion-corrosion wear rate measurement....20

HISTORICAL SCIENCES

- Bilichenko Lidiia**
As Luftwaffe Erich Hartmann
in Soviet labor camps (1945–1955)..... 24
- Dovgalets Oksana**
Political parties of national minorities
in the Central Council of Ukraine: source base..28
- Dorokhova Katarina, Mironova Iryna**
Activities the Union of Ukrainian Women society
on the pages of the newspaper "Dilo"..... 34
- Pshemytska Yevgeniia**
Social networks as tools of study history
in universities of Ukraine: on the example
of the Eva.stories project41

ARCHITECTURE

- Lutsenko Anna**
Fractal geometry in design formation..... 46

CULTURAL STUDIES

- Dobroier Nataliia, Avdeev Vladislav,
Babanina Anna**
Transformation of third cities in Ukraine
in connection with the beginning of a full-scale
war (on the example of the city of Odesa).....51

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

- Stulika Olena, Katrich Olena**
Virtual space as a factor of the formation
of the value sphere of teenagers under
the conditions of the current state of Ukraine....56

PEDAGOGICAL SCIENCES

- Voitovych Pavlo**
Concerning the methodology
of teaching of international private law:
a personal-oriented approach.....60

- Demchenko Olena, Drabyniuk Snizhana**
Formation of the emotional culture
of younger schoolchildren
by means of theatrical art
in an inclusive educational space..... 65

- Lan Oksana, Ivanova Yana**
Education in students to feel the character
and coloring of Ukrainian dance72

PHILOLOGICAL SCIENCES

- Lukina Anastasia, Bezzubova Olena**
Linguistic and stylistic specificity
of political texts..... 76

- Smolovskyi Illia**
Translation features of lexical innovations
in modern aerospace industry.....80

ECONOMIC SCIENCES

- Zakhidna Oksana, Bundz Natalia**
Analysis of the revenue part
of the local budgets of Ukraine
under the conditions of marital state..... 84

- Kostaschuk Volodymyr, Smyk Oksana**
Socio-economic prerequisites
for the formation of competitive advantages
for the development of international tourism
in the region (on the example
of the Odesa region).....92

- Lytvynova Kateryna, Horal Liliana**
Management of financial risks
through their assessment
when release of printing products..... 99

- Pliska Angelina, Kushnir Nataliya**
Impact of global transformations
on the tourist business of Turkey.....104

- Radziyevska Svitlana**
Transformation of the nation-state
and the state governance in the conditions
of the aggravation of the contradictions
of globalization and localization:
inconsistencies and expectations.....108

- Reznik Nadiia, Verbivskyi Stanislav**
Customs regulation of logistics processes
in the conditions of digitalization.....117

- Kharabara Taras**
Improvement of information and statistical
support of the judiciary in the sphere
of public-legal relations.....122

- Shot Anna, Pidruchnyak Kateryna**
Organization of accounting and taxation
in enterprises in modern conditions.....129

- Yasinovska Iryna, Nechitaylo Oleksandra**
Financial security of industrial enterprises
in Ukraine.....134

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-1>

УДК 037.15

Бабала Л.В.¹, Данилюк І.В.²

Західноукраїнський національний університет

МОБІЛЬНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У МОДЕЛЮВАННІ УПРАВЛІННЯ ПОСЛУГАМИ З ТЕХНІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ТА РЕМОНТУ АВТОМОБІЛІВ

Анотація. Розвиток сфери послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів обумовлюється збільшенням автопарку, ускладненням технічних частин та агрегатів автомобілів, які стають більш комп'ютеризованими. У той же час збільшення частки так званих автомобілів, що «підключаються», начинених сучасною електронікою і системою датчиків, якими можна керувати і спостерігати за технічним станом таких автомобілів за допомогою сучасних мобільних пристроїв, поява «мобільних» клієнтів, які вважають за краще використовувати свої мобільні пристрої для отримання тих чи інших послуг, у тому числі й у сфері послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів, а також процес переходу галузей економіки в цифрове середовище мають на увазі розробку нових підходів до організації та управління сферою послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів. Тому в дослідженні розроблено комплексну модель управління послугами з технічного обслуговування та ремонту автомобілів на основі інформаційно-комунікаційних технологій, у тому числі мобільних інформаційних технологій, що реалізує сучасну схему надання послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів за допомогою мобільного зв'язку, що забезпечує економічну ефективність для бізнесу автосервісу загалом і покращує якість обслуговування клієнтів.

Ключові слова: мобільні пристрої, мобільні додатки, інформаційні технології, технічне обслуговування та ремонт автомобілів, цифрове середовище, інформаційно-комунікаційні технології.

Babala Liudmyla, Danyliuk Iryna
Western Ukrainian National University

MOBILE INFORMATION TECHNOLOGIES IN MODELING THE MANAGEMENT OF CAR MAINTENANCE AND REPAIR SERVICES

Summary. The development of the field of car maintenance and repair services is due to the increase in the car fleet, the complexity of the technical parts and units of cars, which are becoming more computerized. At the same time, the increase in the share of so-called "plug-in" cars, filled with modern electronics and a system of sensors that can be controlled and monitor the technical condition of such cars using modern mobile devices, the emergence of "mobile" customers who prefer to use their mobile devices for obtaining certain services, including in the field of car maintenance and repair services, as well as the process of transition of economic sectors to a digital environment imply the development of new approaches to the organization and management of the field of car maintenance and repair services. A multi-factor model for the analysis of car maintenance and repair services was developed based on the method of factor hierarchies and sub-factors, and also identified key factors for development of these services and proposed practical recommendations that allow to effectively manage and develop maintenance and repair services cars. In addition, the researcher has developed a complex model for managing car maintenance and repair services based on information and communication technologies, including mobile information technologies, which implements a modern scheme for providing car maintenance and repair services using mobile communication, which provides economic efficiency for the car service business in general and improves the quality of customer service. The practical application of research development consists in the possibility of using the models proposed by the authors to provide the process of designing and forecasting programs for the development of the market for car maintenance and repair services with systematized data on the improvement of this area.

Keywords: mobile devices, mobile applications, information technologies, maintenance and repair of cars, digital environment, information and communication technologies.

Постановка проблеми. Розвиток сфери послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів обумовлюється збільшенням автопарку, ускладненням технічних частин та агрегатів автомобілів, які стають більш комп'ютеризованими. Отже, підприємствам автосервісу необхідно відповідати вимогам, що висувуються до обслуговування автомобілів, як у технічному, так і організаційному та управлінському аспектах.

В даний час проблемам технічного обслуговування та ремонту автомобілів присвячено низку наукових досліджень, які проводяться як зарубіжними, так і вітчизняними вченими. Проте досліджень, спрямованих на вдосконалення управління сферою послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, на наш погляд недостатньо.

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2388-270X>

² ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5090-0926>

Тому актуальність теми дослідження зумовлює необхідність вирішення управлінських проблем у сфері послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів, які продиктовані швидкими змінами організаційного, управлінського та технічного характеру в цій галузі економіки та зростаючими вимогами споживачів цих послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У науковому співтоваристві, серед науковців, що досліджують історію становлення, організацію, розвиток та управління сферою послуг, існують різні точки зору та підходи до визначення поняття «послуга» та «сфера послуг».

«Нааявність специфічних рис, відмінностей від матеріального продукту відзначається багатьма авторами у науковій літературі. Зокрема, американськими вченими А. Парасураманом, Л. Беррі та В. Зайтамлом було сформульовано такі характеристики послуги:

- невловимість;
- нероздільність (одночасність) виробництва та споживання;
- гетерогенність;
- неможливість збереження.

Ці характеристики однак згадуються у роботах та інших дослідників, які вивчали проблеми трактування поняття послуги. При традиційному підході до визначення поняття послуга у вигляді прийнято вважати, що під послугою розуміється дія чи процес конкретної взаємодії споживача (замовника) і виконавця, зокрема самостійної діяльності виконавця задоволення потреби замовника, має певну споживчу вартість.

Мета дослідження – розробити комплексну модель управління послугами з технічного обслуговування та ремонту автомобілів на основі інформаційно-комунікаційних технологій, у тому числі мобільних інформаційних технологій, що реалізує сучасну схему надання послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів за допомогою мобільного зв'язку, що забезпечує економічну ефективність для бізнесу автосервісу загалом і покращує якість обслуговування клієнтів.

Об'єкт дослідження – послуги з технічного обслуговування та ремонту автомобілів.

Предмет дослідження – сукупність організаційно-економічних, управлінських відносин, що виникають у процесі управління послугами з технічного обслуговування та ремонту автомобілів між учасниками ринку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині флагманом у розвитку інформаційних технологій є мобільні інформаційні технології. У зв'язку з тим, що наша країна має велику територію і внаслідок цього суб'єкти бізнес-процесів виявляються дуже віддалені один від одного, відкриваються актуальні перспективи використання мобільних інформаційних технологій. Завдяки мобільному інтернету та мобільним інформаційним технологіям можна забезпечити якісну передачу цифрових даних та мультимедійної інформації, доступ до мережі для віддалених регіонів України за допомогою стабільного широкосмугового зв'язку.

Створення умов використання мобільних пристроїв та перехід бізнес- процесів підприємств на мобільні платформи називається мобільна ін-

форматизація.

На успішний розвиток ринку мобільних додатків впливають такі фактори:

- доступність смартфонів планшетних комп'ютерів, поширення та високошвидкісних мереж мобільної передачі даних LTE;
- розвиток мобільних операційних систем, зниження вартості використання мобільного зв'язку та мобільного інтернету;
- збільшення популярності мобільних соціальних мереж, доступність мобільних платіжних систем та мобільного банкінгу;
- геопозиціонування, зміна моделі споживання у бік мобільності.

На рис. 1 представлено схему організації діяльності підприємств сфери послуг на основі використання мобільних інформаційних технологій.

У цій схемі всі аспекти надання та споживання послуг ґрунтуються на використанні мобільних інформаційних технологій. Підприємством здійснюється маркетинг, виробництво та надання послуг, управління різними ресурсами, а також забезпечуються мобільні платежі, можливість мобільного споживання послуг та комунікації із споживачем на основі мобільних інформаційних технологій, тим самим досягається мобільність господарської діяльності у сфері послуг.

Таким чином, відбувається зрощування традиційних видів послуг та мобільних інформаційних технологій, результатом цього зрощування є поява нового виду послуг – електронної мобільної послуги, яка повністю або частково надається в електронному вигляді засобами мобільних інформаційних технологій.

На рис. 2 наведено приклад шляху обслуговування у сфері послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів.

Основний сервіс – це етап, де споживач відчуває реальну цінність сервісу. Попередній сервіс – це етап, де споживач готується отримати реальну цінність. В автосервісах це може бути, наприклад, бронювання сервісу по телефону чи в Інтернеті. Під пост-сервісом мається на увазі зв'язок із споживачем послуги після отримання реальної послуги. Відгуки споживачів є одним із прикладів пост сервісу

Складність і можливість криються одночасно у створенні множини контактних точок між людиною та брендом рис. 3. Контактні точки можуть пробудити інтерес споживача, так і зруйнувати його уявлення про послугу. Це означає, що певні контактні точки можуть виявитися слабкою ланкою сервісу чи послуги.

Проаналізувавши теоретичні основи концептуалізації сервісного продукту, ми встановили, що основу концептуалізації сервісного продукту лежать такі елементи концепції: шлях обслуговування, концепція послуг, план послуг, логіка домінуючих послуг, дизайн послуг. Детальний опис кожного з цих елементів є концептуалізація сервісного продукту.

Таким чином, концептуалізація сервісного продукту є досить складним та багатограним процесом, який потребує значних матеріальних та нематеріальних ресурсів, чіткого бачення цілей та завдань сервісу, а також свого споживача.

Сфера послуг займає помітне місце економіки Тернопільського регіону. За підсумка-

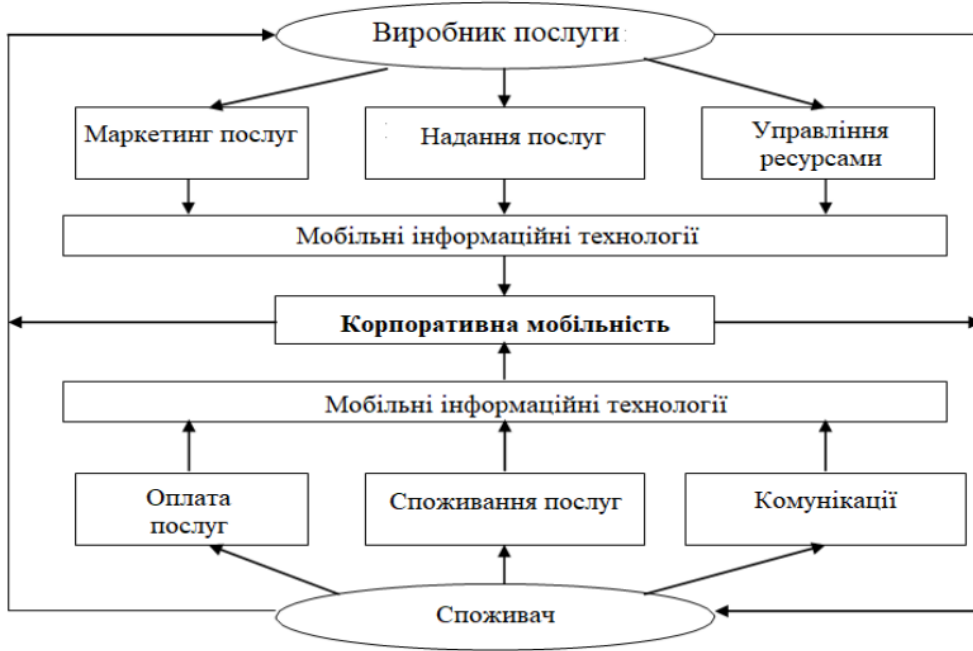

Рис. 1. Схема організації діяльності підприємств сфери послуг на основі використання мобільних інформаційних технологій

Джерело: розроблено авторами

Рис. 2. Етапи обслуговування на автосервісі

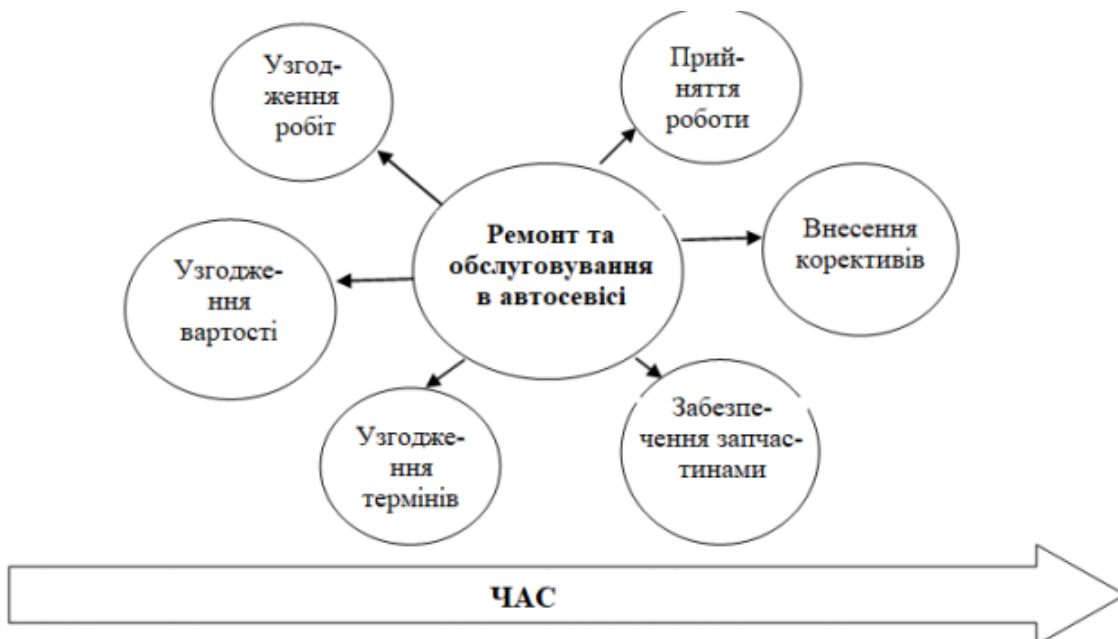

Рис. 3. Точки контакту у сфері послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів

ми 2021 року обсяг платних послуг населенню в регіоні становив 249 900,3 млн грн, що склало 99,7% до попереднього року в порівнянних цінах.

Обсяг побутових послуг, в які в тому числі входять і послуги з технічного обслуговування та ремонту транспортних засобів, машин та обладнання в Тернопільському регіоні у 2021 році становив 33 143,5 млн грн (99,2 % до попереднього року в порівнянних цінах) [9].

У таблицях 1-2 подано основні показники платних та побутових послуг населенню в Тернопільському регіоні. Як видно з таблиць, обсяг платних послуг за зазначений період зріс у 4 рази, а обсяг побутових послуг – більш ніж у 5 разів.

Приблизно у таких самих пропорціях зросли обсяги платних та побутових послуг на душу населення. Наочно таке зростання зображено на рисунку на слайді. По рисунку видно, що показники зростали послідовно без будь-яких коливань. Це може свідчити про планомірний

Обсяг платних послуг на душу населення, розвиток сфери послуг у регіоні, появу нових підприємств та видів послуг, а також зростання доходів населення.

Починаючи з 2009 року, парк автомобільного транспорту в регіоні збільшився в півтора рази і в 2021 році склав 1532741 одиницю, а в 2009 році цей показник дорівнював 1055167 одиницям. У тому числі суттєво збільшилася кількість легкових автомобілів: з 749 035 у 2009 році – до 13 430 012 одиниць у 2021 році.

На даний момент, структуру автомобільного транспорту регіону становлять: легковий автотранспорт, вантажний автотранспорт та автобуси. У цій структурі переважна більшість становить легковий автотранспорт. У свою чергу легковий автотранспорт поділяється на автомобілі вітчизняного та іноземного виробництва.

Запорукою надійності та довговічності експлуатації автотранспортних засобів є їх своєчасне технічне обслуговування та необхідний ремонт. Тому роль автосервісів у цьому аспекті є ключовою.

Підприємства автосервісу з'являлися та розвивалися у Тернопільському регіоні досить швидкими темпами. Останні 12 років обсяг

послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів постійно зростає і з 2009 року збільшився майже в 12,6 рази – від 413,4 млн грн до 5064,3 млн грн у 2021 році (показано на слайді).

На таке збільшення обсягу послуг вплинуло кілька факторів:

- зростання обсягу продажу та збільшення автопарку транспортних засобів, у тому числі легкових автомобілів у населення;

- розвиток середнього та малого бізнесу в країні та регіоні;

- збільшення віку автотранспортних засобів;
- ускладнення технічного обслуговування та ремонту автомобілів, що потребує спеціального обладнання та кваліфікованих фахівців та ін.

Сьогодні структура ринку підприємств з технічного обслуговування та ремонту автомобілів в Тернопільському регіоні виглядає так:

1. Офіційні дилери (6,6% від усього ринку).
2. Незалежні станції технічного обслуговування (30,8% від усього ринку).

3. Вузькоспеціалізовані послуги та індивідуальні майстерні (62,6% від усього ринку) [4].

Найменший, але водночас елітний сегмент у структурі ринку підприємств послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів – це офіційні дилери.

Офіційні дилери – це законні представники компаній-виробників автомобілів, які займаються не лише продажем автомобілів тієї чи іншої марки, але й мають автосервіси, де здійснюють ремонт, обслуговування, а також продаж оригінальних запасних частин автовиробника.

Головними перевагами офіційних дилерів є: забезпечення високої якості послуг, сучасне обладнання, сертифіковані робочі місця, а також найширший спектр послуг [10]. Незважаючи на переваги, офіційні дилери мають досить серйозний недолік – висока ціна на послуги автосервісу.

Вузькоспеціалізовані сервіси займаються конкретним видом ремонту та обслуговування автомобіля, наприклад, лише діагностикою та ремонтом двигуна або лише ремонтом автоелектрики тощо. Такі автосервіси тісно пов'язані з індивідуальними майстернями і, як правило,

Таблиця 1

Динаміка основних показників платних послуг у Тернопільському регіоні

	2009 р.	2010 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Обсяг платних послуг населенню, млн. грн.	59692,4	143714,4	231570,1	240018,6	249900,3
У % до попереднього року, у порівнянних цінах	-	91,4	95,1	97,9	99,7
Обсяг платних послуг на душу населення, грн.	14652,7	35307,9	56875,5	58986,9	61474,1

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 2

Динаміка основних показників побутових послуг у Тернопільському регіоні

	2009 р.	2014 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.
Обсяг побутових послуг населенню, млн. грн.	6304,0	22033,1	32455,1	33127,1	33143,5
У % до попереднього року, у порівнянних цінах	-	128,1	92,2	98,7	99,2
Обсяг побутових послуг на душу населення, грн.	1593,4	5413,1	7971,2	8141,3	8153,1

Джерело: розроблено авторами

важко відрізнити їх, тому вони розглядаються разом і займають найбільшу частку на ринку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів в Тернопільському регіоні.

На даний момент сегментація ринку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів в основному проводиться за видами послуг та видами робіт, що виконуються. Спектр видів робіт та послуг, які виконують учасники ринку, досить широкий. У таблиці на слайді представлені основні з них та їхня частка на ринку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів.

Таким чином, проаналізувавши стан сфери послуг в цілому, послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів, а також пов'язані з ними показники в Тернопільському регіоні, необхідно зазначити, що сфера послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів в республіці розширюється і має тенденції до зростання рахунок збільшення автопарку регіону, введення нових автомобільних доріг з твердим покриттям, скорочення частки ґрунтових доріг та за рахунок натурального відшкодування шкоди у разі дорожньо-транспортної пригоди.

Деякі показники, такі як продаж бензину, обсяги викидів від автотранспортних засобів, які, на перший погляд, безпосередньо не впливають на розвиток сфери послуг з технічного обслуговування та ремонту транспортних засобів, також були розглянуті і надалі будуть використані для побудови прогнозу. Розвиток цих послуг у регіоні, а також впливатимуть на загальну картину у цій сфері.

На рис. 4 представлені деякі чинники, що впливають на розвиток ринку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів. Перелік чинників може змінюватись в тому чи іншому регіоні, а їх кількість може збільшуватися або скорочуватися з часом, у процесі розвитку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів.

Щоб точно знати, в якому напрямку рухатись сторонам, зацікавленим у розвитку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів – підприємцям, державі, споживачам, необхідно розуміти, які чинники впливають на розвиток цієї сфери та що необхідно робити.

З цією метою нами було побудовано факторну модель розвитку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів у Тернопільському регіоні.

Процес побудови факторної моделі проходив у три етапи, кожен з яких був важливим і необхідним для отримання достовірних результатів та отримання об'єктивних висновків.

Перший етап полягав у аналізі висловлювань кваліфікованих фахівців сфери послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів (експертів) та на його основі – створення структури проблеми у вигляді ієрархії – специфікації факторів верхнього та наступних рівнів ієрархії та побудови деревоподібної структури факторів.

На основі аналізу наукової літератури та проведеного економетричного моделювання нами була розроблена базова ієрархічна структура факторів, що впливають на ефективність розвитку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів, що включає 7 основних факторів та по п'ять субфакторів для кожного основного фактора показано на рис. 6.

Оцінка експертів полягає у визначенні ступеня важливості як основних факторів, так і субфакторів, і уточненні або зміні деревоподібної структури ієрархії відповідно до власного досвіду та кваліфікації. Процедура експертизи виконувалася з використанням методів «мозкового штурму» та «Дельфі» [9].

В результаті відхилення малозначимих, з погляду експертів, факторів та субфакторів визначили, що ключовими факторами для розвитку послуг з технічного обслуговування та ремонту

Рис. 4. Чинники, що впливають на розвиток послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів

Джерело: розроблено авторами

автомобілів в Тернопільському регіоні є такі: парк автомобілів (ПА), політика держави (ПД), якість обслуговування (ЯО), атрибути сервісу (АС) та доходи населення (ДН) [9].

Ці п'ять факторів складаються з субфакторів, які будують спільну структуровану систему поставленої мети. Загальна кількість субфакторів становить 16. Описана ієрархічна система факторів та субфакторів ефективності розвитку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів на основі результатів експертного оцінювання показана на слайді.

У ході другого етапу за допомогою анкети було проведено попарне порівняння всіх чинників визначення домінування одного чинника з іншого.

У рамках третього етапу було зроблено обчислення коефіцієнтів важливості для факторів кожного рівня, а також розрахунок ваг факторів та субфакторів [9].

Реалізація другого та третього етапу процесу факторного аналізу здійснювалася на основі побудови та подальшої обробки матриці парних порівнянь методу аналізу ієрархій Т. Сааті.

Основним завданням є обчислення ваги факторів з метою визначення пріоритетів заходів, спрямованих на забезпечення ефективності розвитку сфери послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів, яка враховуватиме першочерговість областей, які потребують управлінських рішень.

На рис.5 представлені матриці парних порівнянь факторів верхнього рівня ієрархії на основі результатів експертного оцінювання всіх експертів, які брали участь в оцінці ваги факторів [3].

Кожен експерт дав свої оцінки щодо важли-

вості факторів ефективності розвитку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів у регіоні, процедура оцінки ваги факторів для ієрархічної системи факторів ефективності розвитку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів проведена для всіх факторів та субфакторів.

Оцінка вагових факторів виконана на основі методології побудови матриць парного порівняння, описаної вище. Розрахунки реалізовані за допомогою комп'ютерної програми MS Excel. Розрахунки ваги виконані на основі статистики середнього значення для 5 експертів.

У таблиці 3 відображено результати статистичної обробки експертних оцінок. З таблиці видно, що думка експертів щодо ваг факторів відрізняється. Наприклад, перший і третій експерт виділяють парк автомобілів та доходи населення як значніші, ніж інші фактори. Другий експерт вважає, що політика держави є більш значущою фактором, а, на думку п'ятого експерта, якість обслуговування – ключовий фактор ефективності розвитку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів. З погляду четвертого експерта, головними чинниками є атрибути сервісу та якість обслуговування.

За результатами статистичної обробки експертних оцінок слід зазначити, що найбільшу значущість має парк автомобілів, найменшу – політика держави.

Інші фактори мають приблизно однакову вагу. Також слід зазначити, що показник відношення узгодженості у кожного експерта менший за 0,10. Це говорить про несуперечність оцінок, які були дані кожним експертом.

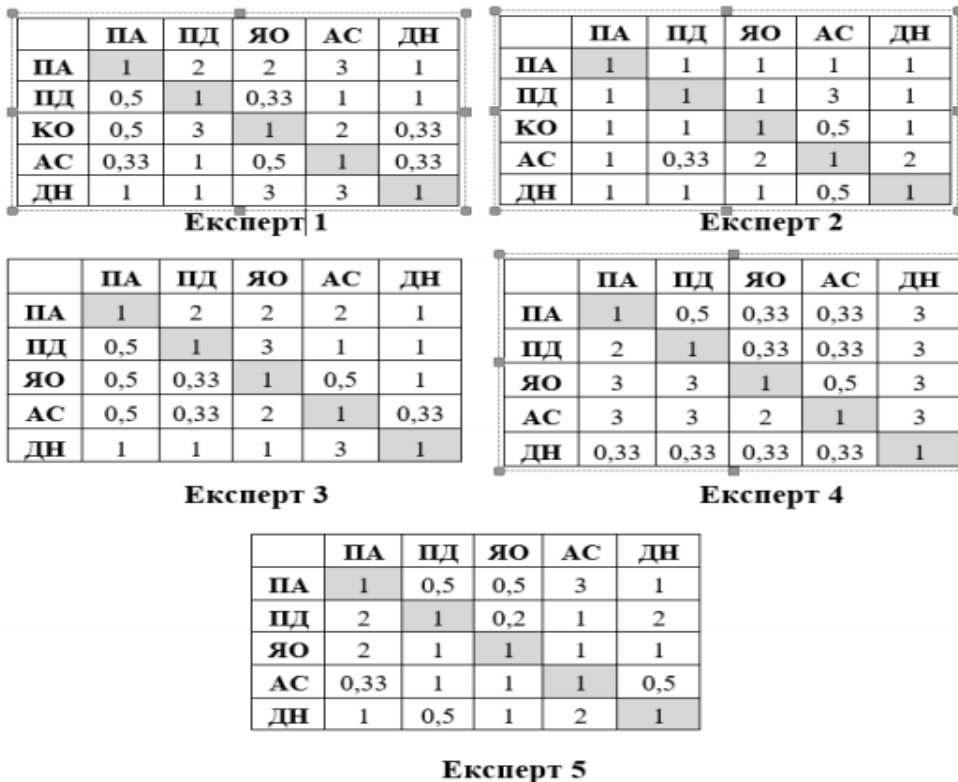

Рис. 5. Матриці парних порівнянь пріоритетів факторів верхнього рівня ієрархії ефективності розвитку сфери послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 3

Результати статистичної обробки експертних оцінок

Фактор	Вага фактора	Експерти					Середнє	СКО	95% інтервал для середнього	
		1	2	3	4	5				
ПА	ω_1	0,3	0,2	0,29	0,12	0,2	0,221	0,075	0,155	0,287
ПД	ω_2	0,13	0,25	0,21	0,15	0,2	0,188	0,047	0,147	0,228
ЯО	ω_3	0,18	0,17	0,12	0,28	0,24	0,199	0,065	0,143	0,256
АС	ω_4	0,1	0,21	0,15	0,37	0,15	0,197	0,104	0,104	0,290
ДН	ω_5	0,28	0,17	0,24	0,07	0,21	0,195	0,081	0,124	0,266
	ОС	0,059	0,073	0,064	0,027	0,013	0,047	0,026		

Джерело: розроблено авторами

Аналогічні статистичні результати отримано всім субфакторів. У таблиці 4 представлені зведені дані щодо оцінки ваг факторів та субфакторів ефективності розвитку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів у регіоні, отримані на основі експертного оцінювання та методу аналізу ієрархій.

Таким чином, «за останні 10-12 років кількість автомобільного транспорту в Тернопільському регіоні збільшилася приблизно в 1,5 рази, у тому числі майже вдвічі збільшилася кількість легкових автомобілів. Більше 30 % від загальної кількості – це транспорт, з року випуску якого минуло від 15 і більше років, який потребує більшого обсягу послуг із технічного обслуговування та ремонту автомобілів, тобто. більшого ремонту та обслуговування».

Згідно з даними таблиці 4, можна визначити, які напрями в першу чергу потребують опрацювання. Наприклад, необхідно приділити увагу загальній кількості автомобілів, оскільки цей субфактор є найбільш значущим з усіх субфакторів фактору «Парк автомобілів». Загальна

кількість автомобілів зростає, отже, зростатиме попит на їх ремонт та технічне обслуговування, але водночас необхідно якось регулювати цей показник, утилізувати старі автомобілі. Можна розробити державну програму утилізації старих автомобілів, чи офіційним дилерам звернути увагу до свої програми «Trade-in».

Отже, головною перевагою побудованої багатфакторної моделі є конкретна інформація, отримана в процесі дослідження. Ця інформація становить цінність для керівників автосервісів та чиновників, які займаються цією сферою, що необхідно робити, і в якому напрямку працювати, щоб організувати ефективне управління та якісно розвивати сферу послуг з технічного обслуговування та ремонту транспортних засобів.

На рис. 6 продемонстровано короткостроковий прогноз розвитку ринку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів в Тернопільському регіоні.

Наведені на рис. 8 криві побудовані з використанням відносних значень і, по суті, не є такими, що відображають у точності попит-пропози-

Таблиця 4

Зведена таблиця оцінки вагових факторів ефективності розвитку сфери послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів з використанням методики аналізу ієрархій

Фактор	Вага фактора	Субфактор	Вага субфактора
Парк автомобілів (ПА)	0,221	Загальна кількість автомобілів (ПА1)	0,545
		Структура автопарку (ПА2)	0,304
		Вік автопарку (ПА3)	0,151
Політика держави (ПД)	0,188	Законодавство в регіоні послуг по технічному обслуговуванні та ремонті автомобілів (ПД1)	0,21
		Податки в даній сфері та податковий клімат в цілому (ПД2)	0,219
		Державні інвестиції в сферу послуг по техобслуговуванні та ремонті автомобілів і кредитування підприємств автосервісу (ПД3)	0,498
		Законодавство в сфері автострахування (ПД4)	0,073
Якість обслуговування (ЯО)	0,199	Досвід, рівень кваліфікації та професійний рівень підготовки персоналу автосервісного підприємства (ЯО1)	0,395
		Якість процесу обслуговування (ЯО2)	0,086
		Якість рівня організаційно-технічного обладнання (ЯО3)	0,229
		Якість інформаційного забезпечення (ЯО4)	0,094
		Система маркетингової комунікації (ЯО5)	0,196
Атрибути сервісу (АС)	0,197	Тип автосервісного підприємства (АС1)	0,45
		Спеціалізація автосервісного підприємства (АС2)	0,55
Доходи населення (ДН)	0,195	Середні доходи населення (ДН1)	0,6
		Витрати на оплату послуг (ДН2)	0,4

Джерело: розроблено авторами

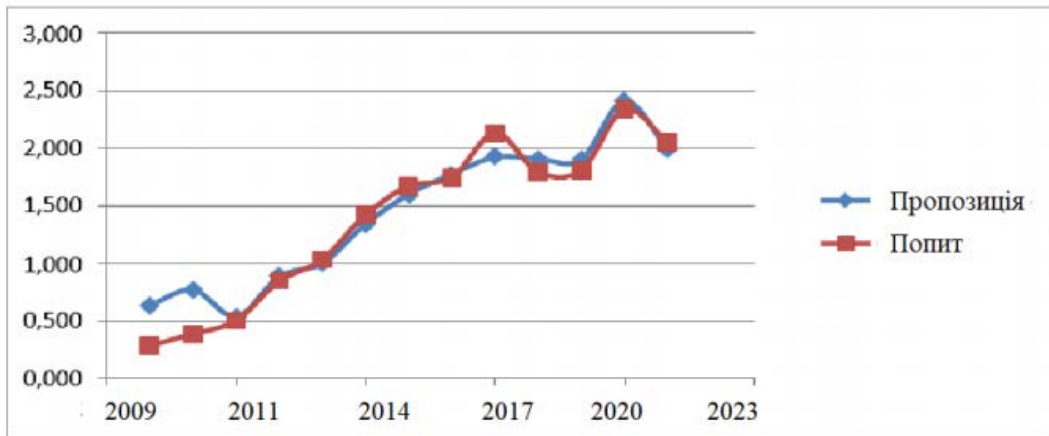

Рис. 6. короткостроковий прогноз розвитку ринку послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів в Тернопільському регіоні

Джерело: розроблено авторами

ція, як, наприклад, значення попиту-пропозиції в гривневому вираженні. Тому корекція відносних значень ліній попиту та пропозиції на ринку автосервісних послуг проводиться шляхом визначення точок рівноваги між попитом та пропозицією на підставі експертних оцінок. Прямі тенденції зазвичай дає завищені значення при прогнозі насичення ринку товарами та послугами. Облік моделі прогнозування останніх значень минулих коливань тенденцій добре визначає адаптивна модель прогнозування.

Як базова обрана модель Брауна, алгоритм якої був наведений вище. Модель прогнозування Брауна прийнятна для рядів показників, рівень яких змінюється щодо деякої постійної величини, і прогнозні значення залежать, певним чином, від попередніх періодів (минулий) впливає на майбутнє.

Параметр згладжування підбирався на основі обчислювального експерименту відповідно до критерію згладжування коефіцієнтів моделі при додатковому обмеженні, що забезпечує задану відносну помилку між спостережуваними та передбаченими значеннями за тими ж періодами.

З метою вдосконалення процесу управління надання послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів, а також залучення нових «цифрових» клієнтів нами пропонується розробка та впровадження комплексної системи управління сферою послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів із застосуванням мобільних інформаційних технологій.

Зацікавленими сторонами системи управління виступають: клієнт, постачальник послуг

з технічного обслуговування та ремонту автомобілів (автосервіси), постачальник мобільного додатку (ІТ-компанія-розробник).

На рис. 7 представлено концепцію організаційно-управлінського забезпечення моделювання системи управління послугами.

На своєму верхньому рівні ця концепція спирається на різні стратегії та програми розвитку, а також нормативно-правові документи, що регулюють сферу послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів. Концепція необхідна, щоб розуміти, як, коли і на якому рівні необхідно ухвалити управлінське рішення, і хто відповідає за ту чи іншу ділянку розробки.

Концепція є основою для створення моделі комплексної системи керування сферою послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів.

Комплексна модель системи управління передбачає участь трьох зацікавлених сторін: постачальника послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів (автосервіси), клієнтів та постачальника мобільного додатка (ІТ-компанія-розробник). Взаємодія між сторонами здійснюється на основі мобільних інформаційних технологій, з використанням мобільного функціонального та структурний (рис. 8).

З метою вибудовування структури процесу надання послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів запропоновано структурну модель на основі використання мобільних інформаційних технологій. Ця структурна модель містить такі елементи: сервер бази даних; клієнтів; мобільних пристроїв, які використовуються клієнтами; автосервісів; мобільних та стаціонар-

Таблиця 5

Прогноз показників попиту та пропозиції розвитку ринку автосервісних послуг у Тернопільському регіоні на основі лінійних трендових моделей

	V/N_{ac}	V/N_{pa}
Лінія тренду	$0,14921 \cdot t - 298,6321$	$0,16982 \cdot t - 340,13185$
$M_{\text{прогноз}} t = 2022$	2,474	2,565
$M_{\text{прогноз}} t = 2023$	2,623	2,735
$M_{\text{прогноз}} t = 2024$	2,772	2,905
$M_{\text{прогноз}} t = 2025$	2,921	3,074

Джерело: розроблено авторами

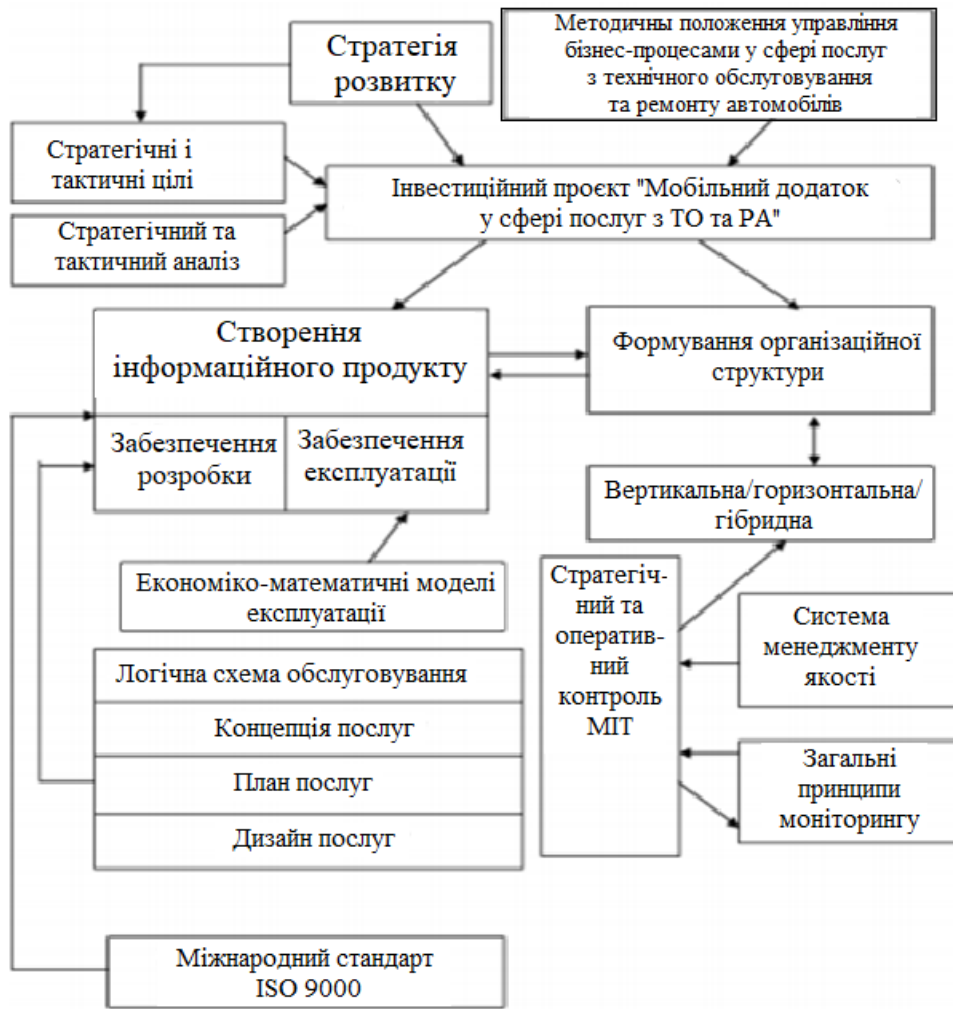

Рис. 7. Концепція організаційно-управлінського забезпечення моделювання системи управління послугами

Джерело: розроблено авторами

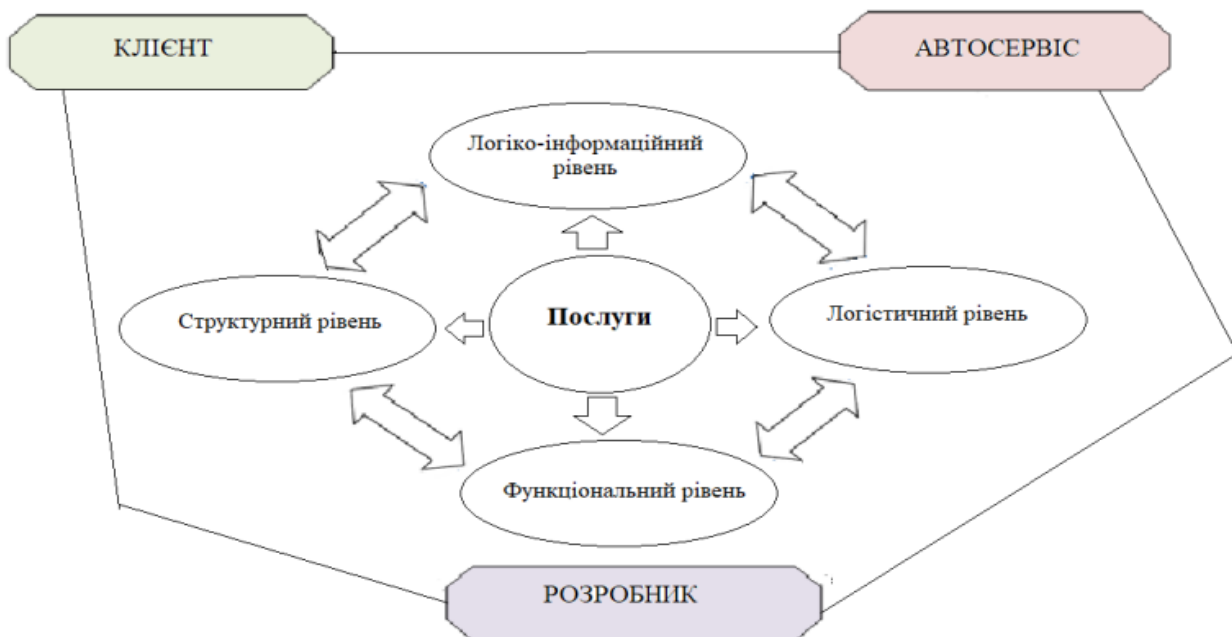

Рис. 8. Комплексна модель системи управління послугами з технічного обслуговування та ремонту автомобілів

Джерело: розроблено авторами

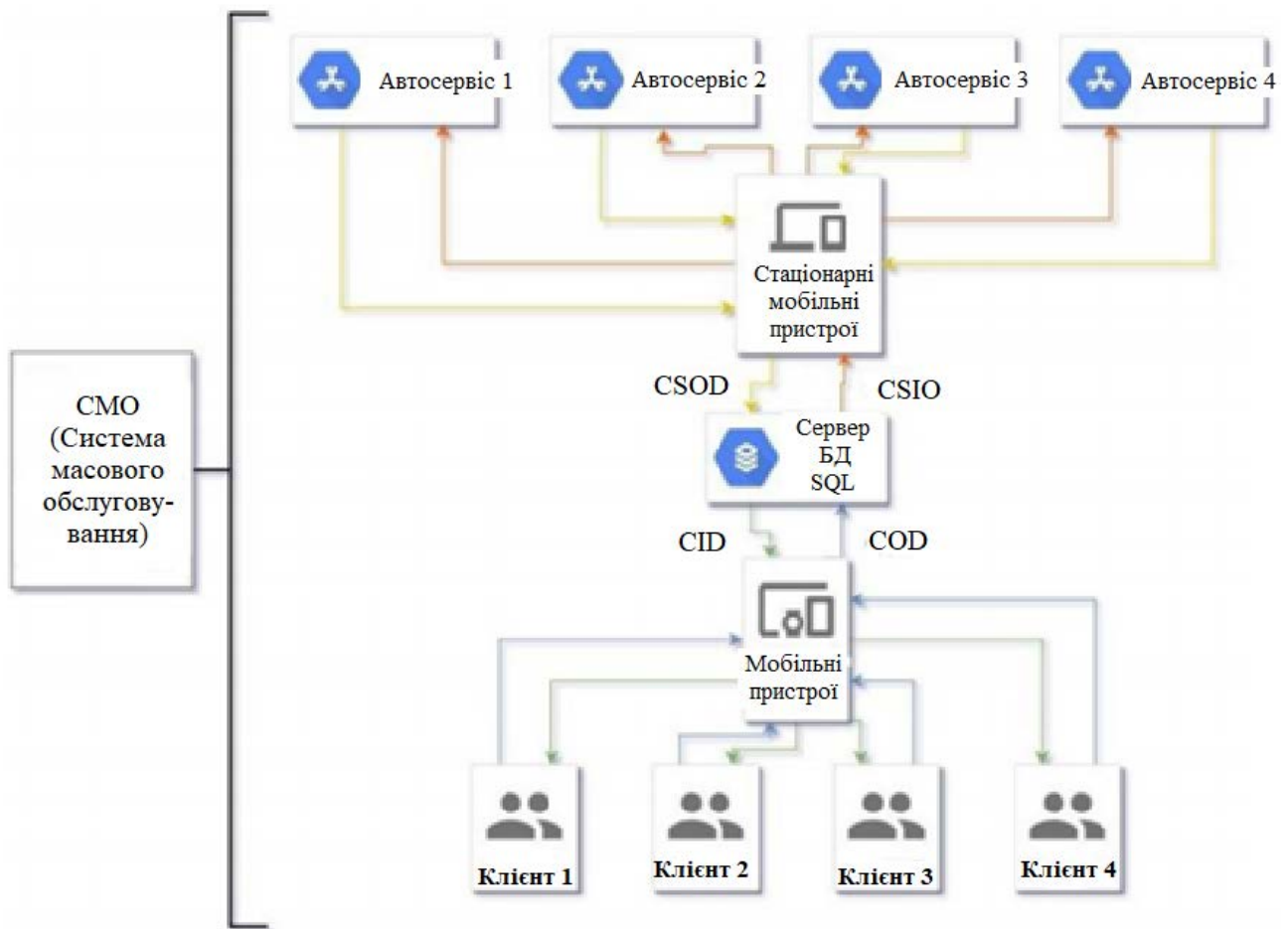

Рис. 9. Структурна модель комплексної системи управління сферою послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів на основі мобільних інформаційних технологій

Джерело: розроблено авторами за даними [4]

них пристроїв, що використовуються автосервісами; вхідних та вихідних даних (рис. 9).

З описаної структурної моделі слід, що це задіяні структури взаємодіють друг з одним через сервер із базою даних, відправляючи і обробляючи запити. Таким чином, всі описані моделі складають комплексну систему управління сферою послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів, показано їхню взаємодію один з одним, а також з учасниками системи.

Висновки. В результаті експертного оцінювання було відхилено малозначущі фактори. Далі за допомогою методу аналізу ієрархій було реалізовано оцінювання ваг кожного фактора та субфактора, за результатами якого була отримана інформація про значущість факторів та субфакторів.

Розроблена модель дозволила визначити ключові фактори та субфактори, що впливають на розвиток послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів у регіоні на даний момент. Серед значимих факторів – парк автомобілів, серед субфакторів – тип автосервісного підприємства та спеціалізація автосервісного підприємства.

Використовуючи дані стану сфери послуг з технічного обслуговування та ремонту автомобілів, ми склали короткостроковий прогноз розвитку цих послуг у Тернопільському регіоні, який побудований із застосуванням розроблених модифікацій адаптивних моделей прогнозування.

Таким чином, у роботі показано переваги використання мобільних інформаційних технологій у сфері автосервісних послуг з метою вдосконалення процесу надання цих послуг.

Список літератури:

1. Things to Look for When Choosing a Car Service Garage. URL: <https://www.dowleys.co.uk/blog/5-things-to-look-for-when-choosing-a-car-servicegarage/> (дата звернення: 22.11.2022).
2. Distributorships Dealerships. URL: <https://www.inc.com/encyclopedia/distributorships-and-dealerships.html> (дата звернення: 20.10.2022).
3. Типи СТО. URL: <https://vse-sto.net/kak-pravilno-vybrat-avtoservis/> (дата звернення: 24.10.2022).
4. Як обрати СТО? URL: <https://www.autocentre.ua/opyt/avtoservis/kakvybrat-sto-5-osnovnyh-pravil-367236.html> (дата звернення: 22.08.2022).
5. Cisco White Paper. The Zettabyte Era: Trends and Analysis. 2017. URL: <http://www.cisco.com/c/en/us/solutions/collateral/service-provider/visualnetworking-indexvni/vni-hyperconnectivity-wp.pdf> (дата звернення: 25.08.2022).

6. Pappas, S. Live Science. How Big Is the Internet, Really? URL: <http://www.livescience.com/54094-how-big-is-the-internet.html> (дата звернення: 25.09.2022).
7. Whitehead, T. Google Erath Blog. How Big Is the Google Earth Database? URL: <http://www.gearthblog.com/blog/archives/2016/04/big-google-earthdatabase.html> (дата звернення: 25.10.2022).
8. Li, S., Dragicevic, S., Castro, F. A. Geospatial big data handling theory and methods: A review and research challenges. *ISPRS J. Photogramm. Remote Sens.* 2016, 115, 119–133. (дата звернення: 09.10.2022).
9. Колісник В. Моделювання управління послугами по технічному обслуговуванні та ремонту автомобілів. *Progressive research in the modern world*. Proceedings of the 2nd International scientific and practical conference. BoScience Publisher. Boston, USA, 2022. P. 538–542.
10. Ляшенко О. М., Дума Л. В., Данилюк І. В. Моделі і підходи до прогнозування оптимальної структури економіки регіону. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. Випуск 26. Частина 1. С. 121–126.

References:

1. Things to Look for When Choosing a Car Service Garage. Available at: <https://www.dowleys.co.uk/blog/5-things-to-look-for-when-choosing-a-car-servicegarage/> (accessed 22 November 2022).
2. Distributorships Dealerships. Available at: <https://www.inc.com/encyclopedia/distributorships-and-dealerships.html> (accessed 20 October 2022).
3. Түпу STO [Types of service stations]. Available at: <https://vse-sto.net/kak-pravilno-vybrat-avtoservis/> (accessed 24 October 2022).
4. Як обрати STO? [How to choose an STO?]. Available at: <https://www.autocentre.ua/opyt/avtoservis/kakvybrat-sto-5-osnovnyh-pravil-367236.html> (accessed 22 August 2022).
5. Cisco White Paper. The Zettabyte Era: Trends and Analysis. 2017. Available at: <http://www.cisco.com/c/en/us/solutions/collateral/service-provider/visualnetworking-indexvni/vni-hyperconnectivity-wp.pdf> (accessed 25 August 2022).
6. Pappas, S. Live Science. How Big Is the Internet, Really? Available at: <http://www.livescience.com/54094-how-big-is-the-internet.html> (accessed 25 September 2022).
7. Whitehead, T. Google Erath Blog. How Big Is the Google Earth Database? Available at: <http://www.gearthblog.com/blog/archives/2016/04/big-google-earthdatabase.html> (accessed 25 October 2022).
8. Li, S., Dragicevic, S., Castro, F. A. (2016) Geospatial big data handling theory and methods: A review and research challenges. *ISPRS J. Photogramm. Remote Sens.* 115, 119–133. (accessed 09 October 2022).
9. Kolisnyk V. (2022) Modeliuvannia upravlinnia posluhamy po tekhnichnomu obsluhovuvanni ta remontu avtomobiliv [Modeling of management of car maintenance and repair services]. *Progressive research in the modern world*. Proceedings of the 2nd International scientific and practical conference. BoScience Publisher. Boston, USA, pp. 538–542.
10. Liashenko O. M., Duma L. V., Danyliuk I. V. (2019) Modeli i pidkhody do prohnozuvannia optymalnoi struktury ekonomiky rehionu [Models and approaches to forecasting the optimal structure of the region's economy]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*, vol. 26(1), pp. 121–126.

ЕКОНОМІЧНА ДОЦІЛЬНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОЛІЗЕРІВ В ЯКОСТІ СПОЖИВАЧІВ-РЕГУЛЯТОРІВ

Анотація. Перспективним напрямом підвищення гнучкості енергосистеми є застосування інноваційних технологій регулювання споживання електроенергії: споживачі-регулятори використовують електроенергію у періоди її профіциту та зменшують або припиняють її споживання у періоди дефіциту електроенергії в енергосистемі. Однією з таких технологій є використання водневих електролізерів для перетворення надлишкової електроенергії у водень. Згенерований водень можна у подальшому зберігати у рідкому, або стисненому вигляді, домішувати у газотранспортну систему, перетворювати на інший вид палива – аміак або синтетичний метан та знову використовувати як паливо для газотурбінної або газопоршневої установки для вироблення електроенергії. Це робить водень універсальним інструментом для балансування електроенергетичної системи. У роботі зроблено огляд можливих шляхів використання електролізерів у якості споживачів-регуляторів та розглянуто декілька варіантів використання електролізерів для балансування енергосистеми, за результатами чого показано, що динамічні характеристики електролізерів з протонобімною мембраною достатні для надання послуг із первинного регулювання частоти енергосистеми.

Ключові слова: електролізер, балансування, генерація, відновлювальні джерела електроенергії, первинне регулювання частоти.

Tolstov Dmytro, Teslenko Oleksandr

Institute of General Energy of the National Academy of Sciences of Ukraine

ECONOMIC FEASIBILITY OF USING ELECTROLYSER AS CONSUMERS-REGULATORS

Summary. A promising direction for increasing the flexibility of the energy system is the application of innovative technologies for regulation of electricity consumption: consumers – regulators use electricity in periods of its surplus and reduce or stop its consumption in periods of electricity shortage in the energy system. One such technology is the use of hydrogen electrolyzers to convert excess electricity into fuel or chemical raw materials. The application of the technology of converting electricity into hydrogen has unique advantages when working in the energy system, namely: medium and long-term (seasonal) energy storage in the form of synthetic fuel; energy system stabilization services; the ability to produce hydrogen or other hydrogen-based fuels, chemicals or products for various sectors of the economy. Proton exchange membrane electrolyzers have better characteristics for power system regulation. After all, such an electrolyzer has a higher loading speed of 100% compared to 20% in alkali electrolyzer. It can work in the entire power range, and allows short-term operation when overloaded. The fast response of such an electrolyzer to an exciting factor makes this type of electrolyzer the best option for primary frequency regulation in the power system. If there is an insufficient amount of maneuverable generation, this will allow the power system to respond to fluctuating deviations of RES generation that disrupt the balance. In this way, the quality of electricity will be ensured. At the same time, the alkali electrolyzer has an advantage compared to the proton exchange membrane electrolyzer in lower power consumption and lower capital costs. Which enables him to work as a consumer-regulator. After all, for such a consumer, the speed of load change is satisfactory. In this way, the load of the alkali electrolyzer can be supplied to the balancing market as the amount of electricity for balancing. In the event of a shortage of electricity in the system, it will be unloaded at the command of the power system dispatcher, for which the owner will receive funds from the Distribution network operator. In the event of a surplus of electricity, it will be loaded at the command of the power system operator, while the owner will have to pay money for the consumed electricity of the Distribution network operator.

Keywords: electrolyzer, proton exchange membrane, renewable energy sources, generation, flexibility.

Постановка проблеми. З 2019 року обсяг встановленої генерації відновлювальних джерел електроенергії (ВДЕ) виріс у 3,5 рази, та на початку 2022 року складає 8145,5 МВт. [1] Такий тип генерації є мінливим, та генерує електроенергію в залежності від погодних чинників, а не споживанні в енергосистемі (ЕС), тож потребує додаткових обсягів генерації для компенсації годин з низьким рівнем генерації від ВДЕ.

Ще до повномасштабної війни обсяг необхідних балансуєчих потужностей оцінювався у 2000 МВт. Відповідно до Звіту «Укренерго» [2], до 2030 року Україна має ввести в експлуатацію додаткові 2 ГВт високоманеврових потужностей з швидким стартом (від 0 до номінальної потуж-

ності за 15 хвилин) та 2 ГВт систем акумулювання енергії. Згідно з Енергетичною стратегією до 2035 року [3], Україна взяла на себе зобов'язання, збільшити частку електроенергії з відновлювальних джерел до 25%. Тому необхідність у балансуєчих потужностях буде тільки зростати.

Програмою «Енергетична незалежність та Зелений Курс» Плану відновлення України [4] до 2032 р. передбачається суттєві трансформації паливно-енергетичного комплексу країни з переходом від атомно-вугільної парадигми до впровадження інноваційної атомно – відновлювальної енергетики з оглядом на подальший сталий розвиток України в умовах її міжнародних екологічних зобов'язань. Серед напрямків, що зазначені у програмі:

– будівництво пікових високоманеврових електростанцій загальною потужністю 1,5–2 ГВт та електроакумуляторів загальною електричною потужністю 0,7-1 ГВт;

– будівництво електростанцій з ВДЕ загальною електричною потужністю більше 30 ГВт для виробництва водню;

– будівництво електролізних установок для виробництва водню загальною електричною потужністю ~15 ГВт (по споживанню електроенергії).

Зазначене ще раз підтверджує потребу енергосистеми у маневреній генерації та надає приблизні нариси її майбутнього розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему недостатності балансуємих потужностей розглядає у «Звіт з оцінки відповідності (достатності) генеруючих потужностей» НЕК Укренерго [2]. Вирішення даної проблеми НЕК вбачає у будівництві 2 ГВт високо маневрених потужностей, а також у будівництві 2ГВт систем акумуляування електроенергії.

Zheng Yanan, із колективом авторів, у своєму дослідженні одним із основних факторів гнучкості енергосистеми Німеччини вбачає транскордонні перетоки. У часи максимуму сонячної генерації електроенергія продається, у піки споживання є можливість імпорту електроенергії із Франції [5].

У роботах академіка Кулика М.М. розглянута можливість використання для балансування енергосистеми споживачів-регуляторів – теплових насосів. Проведено порівняльний аналіз техніко-економічних характеристик таких споживачів, та ГАЕС [6]. Згідно цього аналізу використання споживачів-регуляторів вигідніше ніж, балансування енергосистеми за допомогою ГАЕС.

Виділення невірних раніше частин загальної проблеми. Класичним підходом до забезпечення маневреної потужності є робота джерел генерації на природньому газі. Проте, в умовах санкцій, накладених на РФ, зростає ціна на газ, що робить ціну електроенергії більшою [7]. Також виникла проблема із маловодістю Дністра в останні роки, що значно обмежує можливість ГЕС у генерації [8]. Витоки Дніпра знаходяться на території РФ та Білорусі, що не виключає потенційного впливу цих держав на повноводність. Будівництво ГАЕС потребує значних коштів, вибору місця розташування та часу на будівництво.

Єврозона нарощує встановлену потужність ВДЕ, тому у майбутньому може виникнути проблема із перенасиченням енергосистеми ЕС у часи максимуму генерації ВДЕ. Що ставить ефективність методу балансування ЕС за рахунок імпорту/ експорту під сумнів.

Мета статті. Метою статті є огляд можливих варіантів використання електролізерів для балансування системи.

Виклад основного матеріалу. Процес балансування енергосистеми та вимоги до нього описані в Кодексі системи передачі [9]. Регулювання ЕС поділяється на три основні типи: первинне (резерв підтримання частоти – РПЧ), вторинне (резерв відновлення частоти – РВЧ) та третинне (резерв заміщення – РЗ) регулювання частоти.

Процес первинного регулювання (підтримання частоти) полягає в утриманні частоти та зменшен-

ня відхилень поточних значень частоти від номінального значення за допомогою активації РПЧ. Цей процес починається автоматично протягом декількох секунд з моменту відхилення частоти від номінального значення (збудження) і діє аж до повернення частоти до номінального значення в результаті дії вторинного регулювання.

До первинного регулювання висуваються такі вимоги:

– має активуватись через 0,1-1 секунди після відхилення частоти від номінального значення на $\pm 0,02$ Гц і більше;

– час введення в дію сумарного РПЧ на 50% має складати не більше 15 секунд, а всього сумарного необхідного РПЧ – не більше 30 секунд;

– активація всього резерву первинного регулювання у випадку відхилення частоти на $\Delta f = \pm 200$ мГц;

Процес вторинного регулювання полягає у поверненні частоти до номінального значення при одночасному поверненні міждержавних обмінів до планових значень шляхом впливу на генеруючі одиниці, системи накопичення енергії (СНЕ), одиниці споживання, а також для вивільнення використаного регулювального діапазону первинного регулювання.

Вимоги до вторинного регулювання наступні:

– активація одиниці (групи) надання РВЧ повинна відбуватись відповідно до заданої уставки, отриманої від оператора системи передачі (ОСП) з затримкою, що не перевищує 30 секунд;

– час введення в дію (повної активації) РВЧ не більше 15 хвилин;

– стійка видача РВЧ з моменту введення в дію (до введення в дію необхідного РЗ), тобто не менше 60 хвилин;

– вимірювання параметрів і передавання інформації мають проводитися з циклом, не більшим ніж 1 секунда.

До автоматичного вторинного регулювання слід залучати маневрені генеруючі одиниці, СНЕ, а також регульоване навантаження споживачів, які задовольняють вимогам автоматичного вторинного регулювання, здатних за завданням центрального регулятора змінити потужність у межах заданого вторинного резерву.

Процес третинного регулювання (заміщення резервів) полягає у поступовому відновленні активованих РПЧ та РВЧ шляхом активації резервів заміщення (резервів третинного регулювання). Третинне регулювання може здійснюватися вручну відповідно до оперативних команд ОСП або автоматично.

Для забезпечення третинного резерву для відновлення регулювальних можливостей первинного і вторинного регулювання мають використовуватися:

– пуск резервних генеруючих одиниць;

– зупинка працюючих генеруючих одиниць;

– пуск у генераторному або насосному режимі агрегатів ГАЕС;

– завантаження/розвантаження генеруючих одиниць;

– вимкнення/увімкнення одиниць споживання;

– зміна графіків обміну перетоків потужності з іншими енергосистемами.

Перспективним напрямком підвищення гнучкості ЕС та технологічної спроможності її

балансування є використання споживачів-регуляторів, які у години профіциту електроенергії її споживають, а в періоди її дефіциту припиняють або суттєво зменшують споживання електроенергії [10]. У ролі таких споживачів-регуляторів можуть бути застосовані водневі електролізери.

Водень пропонує низку можливостей в секторі електроенергетики завдяки інтеграції в гібридні енергетичні системи. У широкому сенсі гібридна енергетична система (ГіЕС) поєднує в собі технології виробництва електроенергії, накопичення енергії та/або технології перетворення енергії. Водневі технології, інтегровані в ГіЕС, пропонують:

- середньо- та довгострокове/сезонне зберігання енергії для подальшого її використання у часи пікових навантажень;

- послуги з вирівнювання та стабілізації мережі, які використовують швидку динамічну реакцію електролізерів [11];

- здатність спільно виробляти (разом з електроенергією) водень або інше паливо на основі водню, хімічні речовини або продукти для використання на різних ринках, потенційно з вищою вартістю, ніж електроенергія.

Водень може стати довгостроковим варіантом зберігання енергії, що допоможе збалансувати сезонні коливання попиту на електроенергію. Завдяки технології Power-to-Gas виникає можливість трансформувати надлишки електроенергії у метан, для закачування його у сховища.

Зараз досліджується можливість зберігання водню в криогенних резервуарах або в сорбентах великої місткості, щоб збільшити щільність енергії. Геологічне зберігання водню можливе в соляних печерах та інших утвореннях [12].

Для зберігання газоподібного водню при тисках до 100 МПа використовують зварні ресивери з двох- і багатошаровими стінками. Внутрішня стінка такої посудини зроблена з аустенітної нержавіючої сталі або іншого матеріалу сумісного з воднем в умовах високого тиску, зовнішні шари – з високоміцних сталей. Застосовуються також безшовні товстостінні посудини з низьковуглецевих сталей, розраховані на тиски до 40-70 МПа [13].

Використання водню для виробництва електроенергії сьогодні є незначним, хоча існує потенціал збільшення його частки у виробництві електроенергії. Газові турбіни комбінованого циклу, газопоршневі станції можуть використовуватись в якості балансуєчих потужностей в енергосистемах [14].

Хоча сьогодні чистий водень зазвичай не використовується як паливо для виробництва електроенергії, є невеликі винятки.

Існуюча парогозова установка на тепловій станції «Магnum» потужністю 440 МВт переводиться з природного газу на водень, та там розглядається можливість тривалого зберігання аміаку [15].

Проект Green Hydrogen у Порт-Лінкольні в Австралії включає електролізний завод потужністю 30 МВт, виробництво аміаку, а також водневу газову турбіну потужністю 10 МВт та водневий паливний елемент потужністю 5 МВт, які забезпечуватимуть балансування мережі та заводу з виробництва аміаку [16].

Існує низка процесів, під час яких відбувається розщеплення води на водень і кисень за допомогою електричної енергії з різноманітних

джерел (таких як сонце, вітер, атомна енергія та інші), зокрема – електролізери. Експлуатуються або розробляються два основні типи електролізерів для виробництва водню [17]:

- лужні електролізери (alkali – ALK), які характеризуються наявністю двох електродів, що працюють у рідкому лужному електролітному розчині гідроксиду калію або гідроксиду натрію; електроди розділені діафрагмою, що відокремлює продуктивні гази та транспортує іони гідроксиду (OH⁻) від одного електрода до іншого;

- електролізери з протонообмінною мембраною (proton exchange membrane electrolyzers – PEM), які проводять електроліз води у камері, яка оснащена твердим полімерним електролітом, що відповідає за проведення протонів, розділення газоподібних продуктів та електричну ізоляцію електродів;

На сьогодні доступні агрегати потужністю кілька мегават [18].

У 2019 році групою авторів з у журналі «*IEEE Renewable Power Generation*» було зроблено публікацію «*Grid balancing with a large-scale electrolyser providing primary reserve*» [19].

У цій роботі проведено техніко-економічний аналіз 25 МВт PEM електролізера у Бельгії. Проаналізовано можливість надавання балансуєчих послуг під час закачування водню в газопровід. Досліджуються різні стратегії роботи електролізера, щоб знайти оптимальний спосіб роботи електролізера для максимізації економічної віддачі. Чисельна модель розроблена в Matlab для оцінки економічної переваги використання великомасштабного електролізера за двома різними стратегіями.

У першій стратегії енергоспоживання варіюється на основі коливань цін на електроенергію на спотовому ринку Erex. Оскільки варіації цін корелюють із балансом мережі через принцип попиту та пропозиції, ця операційна стратегія є формою балансування мережі.

У другій стратегії, економічна віддача максимізується за рахунок забезпечення резерву підтримки частоти (FCR) як допоміжної послуги. У цій економічній моделі електролізер надає послугу симетричної підтримки. Електролізер змінює своє навантаження на величину резерву в залежності від відхилення частоти бельгійської мережі на 0,1 або 0,2 Гц від номінального значення 50 Гц. Початок реакції на відхилення частоти – зміна частоти мережі більше 0,02 Гц від установленого значення. Також надається послуга асиметричної підтримки частоти при відхиленні на 0,1 Гц від номіналу. Для симетричної послуги у 0,1 Гц ціна складає 33 євро/МВт год, для 0,2 Гц -15 євро/МВт год, для асиметричної послуги 15 євро/МВт год. У роботі розглянута мережа якою керує оператор системи передачі Elia.

Для перевірки динамічних характеристик електролізера PEM у якості надавача допоміжних послуг розроблена каскадна система управління для регулювання споживання електроенергії. Сигнал потужності реагує лінійно та пропорційно відхиленню частоти мережі. У цій схемі керування пропорційно-інтегральний (PI) контролер (повільний зовнішній контролер) реагує на частоту відхилення та забезпечує сигнал для регулятора струму (швидкий внут-

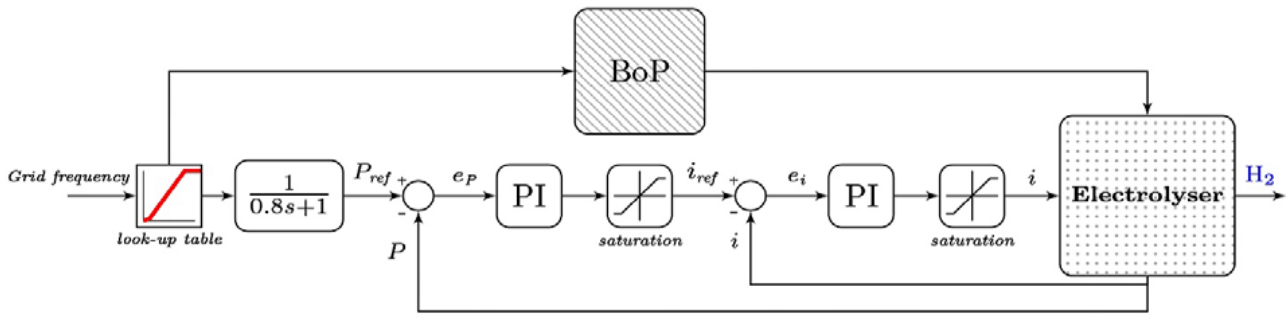

Рис. 1. Діаграма керування споживання електролізера

Джерело: [19]

рішній контролер). Таким чином, каскадний контролер регулює енергоспоживання електролізера шляхом поточного регулювання стека РЕМ. Рис. 1 ілюструє діаграму керування.

Вихідний сигнал лінійного підсилювача передається на блок балансу заводу (BoP) котрий забезпечує первинний резерв. Потужність відбору регулюється каскадним регулятором.

Задачі дослідження:

- максимізація економічної ефективності великомасштабної електролізерної установки;
- оптимальний внесок електролізера в бельгійський ринок допоміжних послуг;
- технічна перевірка запропонованої стратегії – надання послуги «симетричний резерв підтримки частоти» 100МГц;
- моніторинг відгуку динамічної моделі по максимальній зміні частоти ЕС в 2017 році;
- запропонувати загальну техніко-економічну модель, яку можна використовувати у водневому секторі для підвищення економічної рентабельності електролізерів шляхом надання послуги з балансування мережі.

Для перевірки динамічного відгуку моделі електролізера вибрано максимальне відхилення частоти, яке відбулося в 2017 році. У цій події частота зросла з 49,978 до 50,1 Гц. Максимальне відхилення частоти знаходиться у межах FCR 0,1 Гц (49,9–50,1 Гц). У результаті перевіряється спроможність електролізера регулювати споживання електроенергії на величину FCR не більше ніж 30с. На рис. 2 представлена динаміка РЕМ електролізера потужністю 25 МВт.

Як показано на рис. 2, електролізер реагує на коливання частоти 0,125 Гц різкою зміною навантаження на 13,725 МВт (11,275–25 МВт і назад) за < 5 с. Це свідчить про те, що стейк РЕМ має досить швидку динамічну поведінку, щоб реагувати на реалістичні зміни частоти та надавати послуги електромережі.

На рис. 3 показано продуктивність електролізера, що працює за першою стратегією.

Як показано на малюнку, потужність електролізера споживання залежить від коливань ціни на електроенергію. Тому в найхолодніші місяці року (жовтень, листопад, грудень, січень, лютий), коли ціни на електроенергію високі, споживча потужність відповідно зменшується до мінімуму, і водню виробляється менше. В теплу пору року виробництво водню зростає через низьку ціну електроенергії.

На рис. 4 показано детальний огляд потужності споживання, ціни електроенергії та виробленого водню в перший день року.

Результати показують, що електролізер працює на його максимальній потужності лише у моменти з дуже низькою ціною електроенергії, особливо коли ціна стає негативною.

Завдяки зміні навантаження установки в залежності від ціни електроенергії надходження коштів (CF) максимальне, оскільки функція витрат мінімізується. Незважаючи на позитивний чистий CF, розрахована приведена поточна вартість (NPV) є негативною. Економічні показники та отримані доходи від продажу водню наведені в таблиці 1.

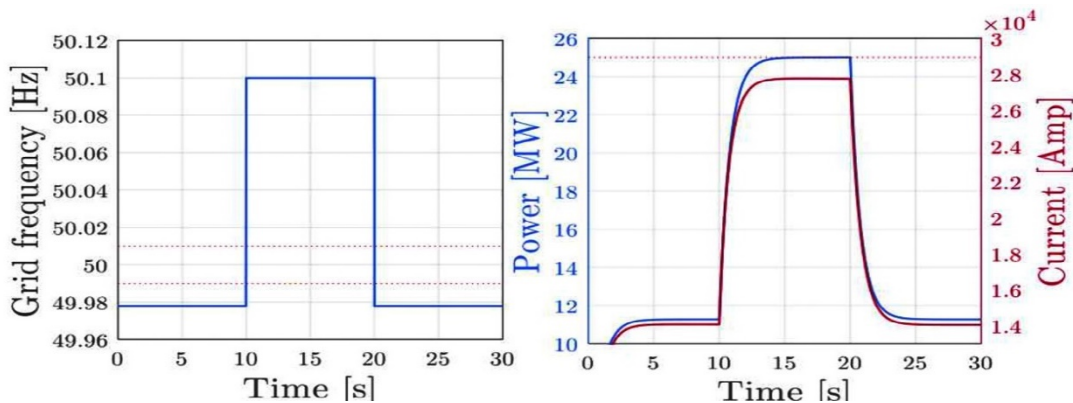

Рис. 2. Динамічна реакція електролізера на збудження

Джерело: [19]

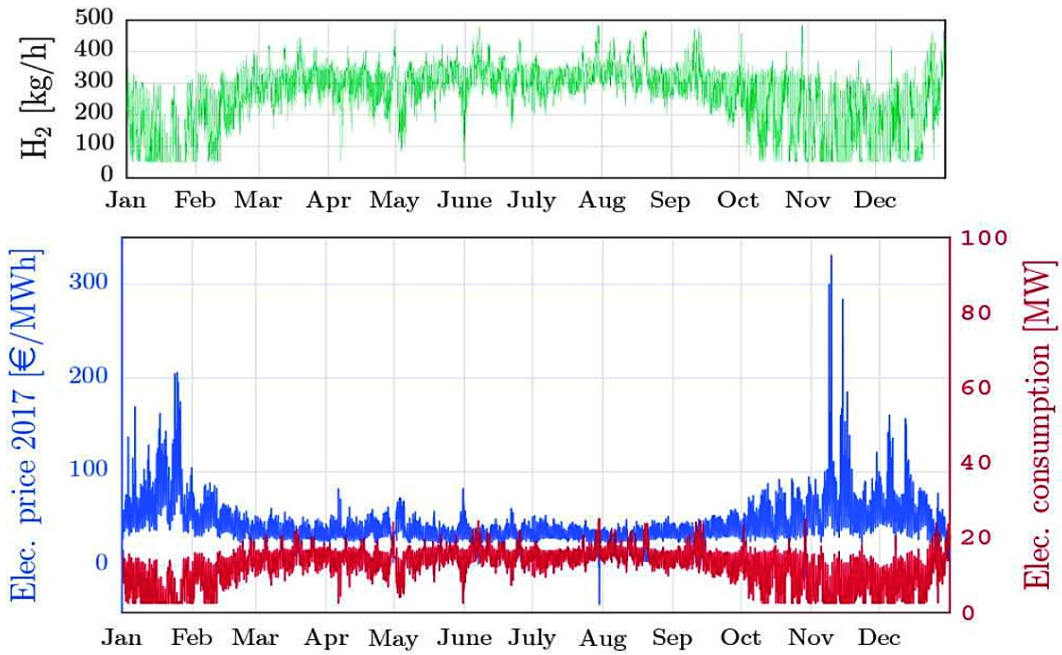

Рис. 3. Споживання електролізера в залежності від ціни електроенергії

Джерело: [19]

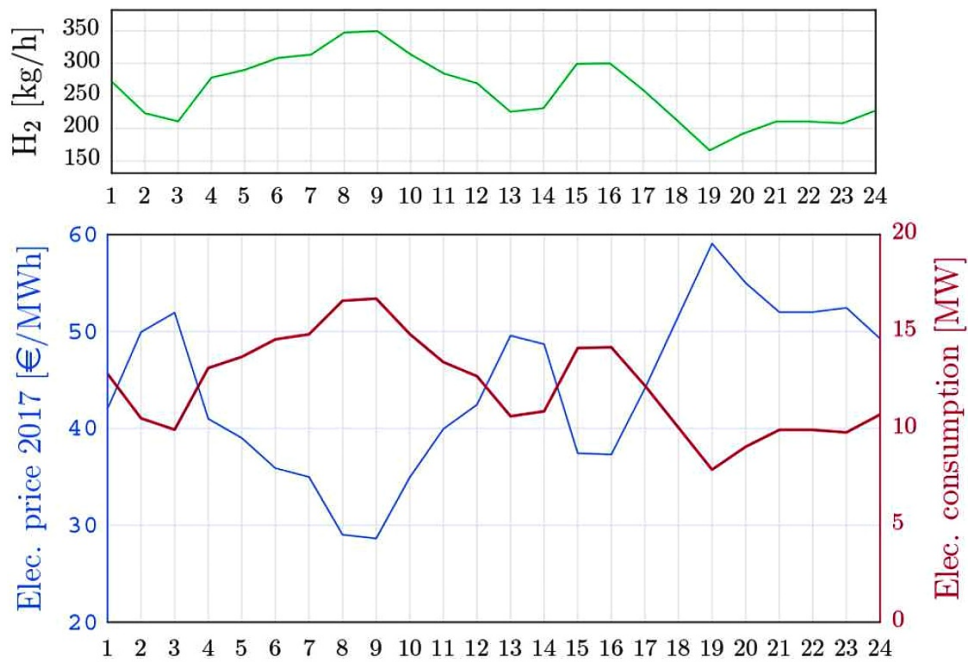

Рис. 4. Залежність споживання та генерації водню від ціни на електроенергію

Джерело: [19]

Економічні показники для стратегій 1 та 2

Таблиця 1

Стратегії	1		2		
	100 мГц	0,1 Гц FCR	0,2 Гц FCR	FCR розвантаження	FCR навантаження
Параметри					
NVP, млн €	-18,55	21,23	-6,78	-27,76	-20,6
IRR, %	-6	9	-0,7	-13	-7
Надходження коштів від послуги з первинного резерву, млн євро	-	3,18	1,44	0,77	0,51
Надходження коштів від реалізації водню, млн євро	5	5,3	5,39	0,97	6,88

Джерело: [19]

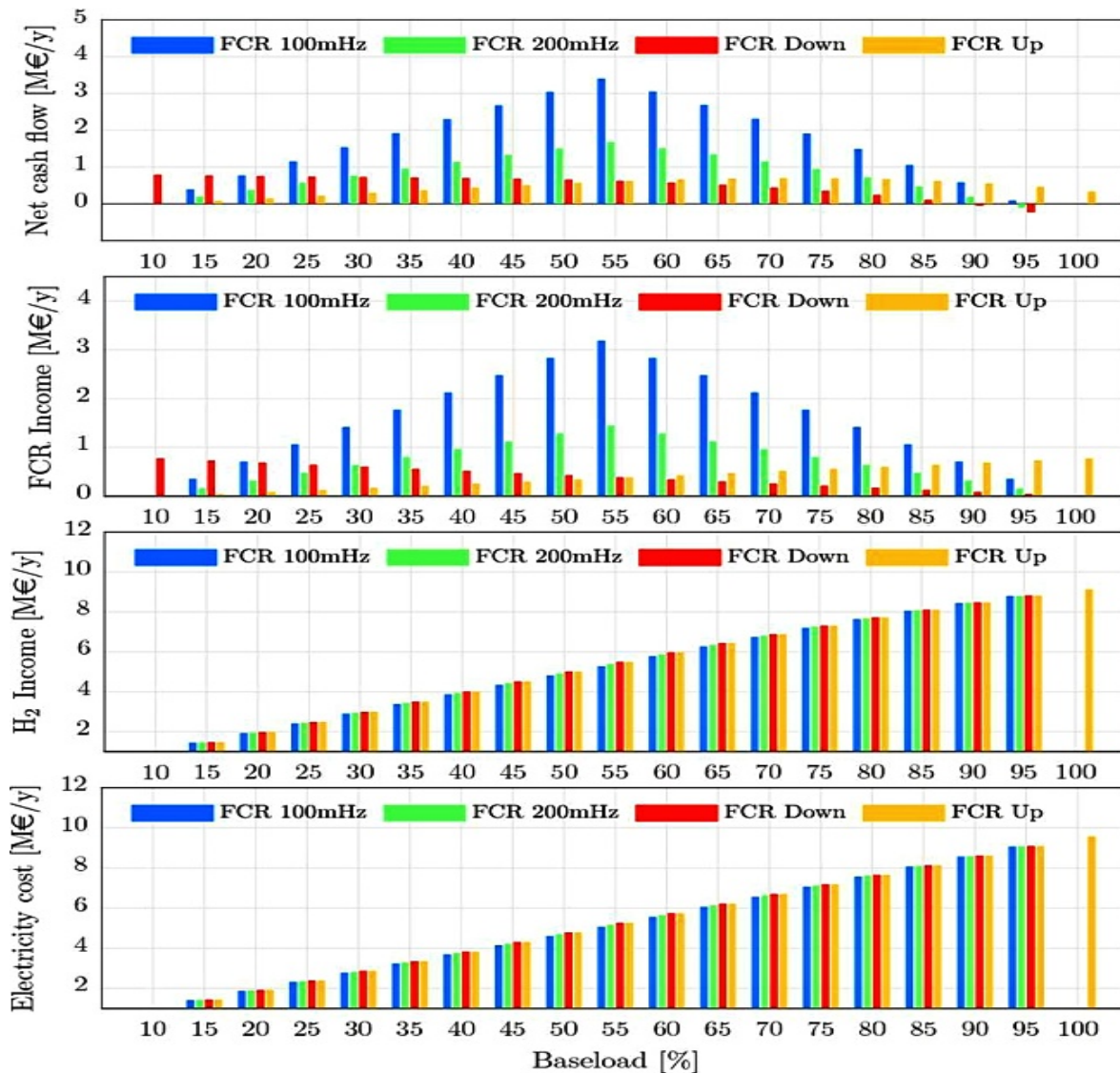

Рис. 5. Економічний ефект від надання послуг із первинного регулювання

Джерело: [19]

На рис. 5 показана діаграма потужність–частота для другої стратегії. Споживання залежить від коливання частоти з оптимальним базовим навантаженням 13,75 МВт та резервом 11,25 МВт.

Надання послуги з FCR 0,1 Гц та робота електролізера з базовим навантаженням 55% від його потужності, має максимальне CF за надання допоміжних послуг 3,18 млн євро та 5,3 млн євро від виробництва водню. Рентабельність інвестицій оцінюється, враховуючи термін служби у 20 років.

Діаграма потужність – частота для FCR 0,2 Гц показана на рис. 5. Максимальне CF досягається для електролізера, що працює на 55% базового навантаження та забезпечення запасу потужності 11,25 МВт. Робота електролізера на його оптимальному базовому навантаженні генерує дохід 1,44 млн євро від надання первинного резерву та 5,39 млн євро від виробництва водню.

Зміна потужності електролізера, що забезпечує FCR 0,1 Гц, вдвічі вище порівняно з FCR 0,2 Гц. Це пов'язано з тим, що електролізер реагує на відхилення частоти в межах різного час-

тотного діапазону, але з тим же доступним запасом потужності.

Діаграма потужність – частота для FCR розвантаження показана на рис. 5.

Максимальний чистий CF досягається шляхом запуску електролізера при мінімальній технічній потужності у якості базового навантаження та з забезпеченням запасу потужності 22,25 МВт. Рішення приносить CF 770 тис. євро від FCR розвантаження і 970 тис. євро від продажу водню.

Діаграма потужність – частота для FCR навантаження показана на рис. 5.

Дохід 510 тис. євро від FCR навантаження та 6,8 млн євро/рік від продажу водню недостатньо, щоб покрити витрати на електроенергію.

Таким чином, NPV стає негативним.

В результаті аналізу було виявлено, що найбільше економічно ефективною стратегією є надання послуги із балансування – симетричний резерв підтримки частоти 0,1 Гц, при навантаженні електролізера у 55% від номінального.

Висновки. Зростання частки ВДЕ генерації у балансі ЕС України потребує резервів швидко-

діючої генерації, так як ВДЕ-генерація складно прогнозована та залежна від погодних факторів. В ОЕС на поточний час не вистачає маневрених потужностей та передбачається до 2030 р. додатково ввести в експлуатацію високоманеврові електростанції загальною потужністю до 2 ГВт.

Інноваційний напрямок балансування енергосистеми – використання споживачів-регуляторів. Міжнародне суспільство та провідні країни світу виявляють великий інтерес до зеленої генерації водню. Використання електролізерів як споживачів-регуляторів дозволить регулювати баланс генерації-споживання. У години профіциту генерації електролізери збільшують своє

споживання, а у дефіцитні години зменшують, що дозволяє звести різницю генерації-споживання до мінімально допустимих значень.

Один з методів регулювання системи це надання послуг з підтримки частоти. Аналіз, що був розглянутий у роботі, показує теоретичну можливість використання електролізерів для первинного балансування ЕС, та показує економічну ефективність різних варіантів використання електролізерів.

Подальші напрямки роботи – це визначення економічно ефективного навантаження електролізеру типу PEM при наданні послуги із підтримки частоти в ЕС України.

Список літератури:

1. Інформаційно-аналітичний випуск НТСЕУ про стан ПЕК України. Січень 2022. Науково-технічна спілка енергетиків та електротехніків України. URL: <https://www.ntseu.net.ua/docs/review605-202201.pdf> (дата звернення: 16.11.2022).
2. НКРЕКП затвердила Звіт з оцінки відповідності генерації у 2020 році. Офіційний сайт НЕК «Укренерго». URL: <https://ua.energy/zagalni-novyny/nkrekp-zatverdyla-zvit-z-otsinky-vidpovidnosti-generatsiyi-u-2020-rotsi/> (дата звернення: 02.11.2022).
3. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність». Розпорядження КМУ від 18 серпня 2017 р. № 605-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 16.11.2022).
4. План відновлення України (проект). Національна програма «Енергетична незалежність та Зелений Курс». URL: <https://recovery.gov.ua/project/program/energy-independence-and-green-deal> (дата звернення: 27.11.2022).
5. A. Yanan, Z., Zheyu, G., Gengyin, L., Hove, A., & Xinnan, W. A quantitative comparative study of power system flexibility in Jing-Jin-Ji and Germany. Energy Research Institute of National Development and Reform Commission. Beijing, China, 2020.
6. Кулик М. М. Співставний аналіз техніко-економічних характеристик Канівської ГАЕС та комплексу споживачів-регуляторів для покриття графіків електричних навантажень. *Проблеми загальної енергетики*. 2014. Вип. 4(39). С. 5–10. URL: http://pge.org.ua/index.php?option=com_docman&task=art_details&mid=20174&gid=493&lang=ua&Itemid=0 (дата звернення: 10.11.2022).
7. Ціни на газ у Європі (TTF, Нідерланди). Мінфін. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/markets/gas/ttf/> (дата звернення: 10.11.2022).
8. Критично низький рівень води у дністровському водосховищі. Укргідроенерго. URL: https://uhe.gov.ua/media_tsentr/novyny/ukrgidroenergo-kritichno-nizkiy-riven-vodi-u-dnistrovskomu-vodoskhovischi (дата звернення: 15.11.2022).
9. Про затвердження Кодексу системи передачі. Постанова НКРЕтаКП від 14.03.2018 № 309. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0309874-18#Text> (дата звернення: 15.11.2022).
10. Кулик М. М., Дрьомін І. В. Основи організації автоматичної системи регулювання частоти і потужності на базі споживачів-регуляторів. *Проблеми загальної енергетики*. 2010. Вип. 1. С. 5–10.
11. Dynamic Modeling and Validation of Electrolyzers in Real Time Grid Simulation. National renewable energy laboratory. URL: https://www.hydrogen.energy.gov/pdfs/review17/tv031_hovsapian_2017_o.pdf (дата звернення: 15.11.2022).
12. Global Trends in the Development of Hydrogen Technologies in Industry. Y. V. Tashcheiev et al. *Business Inform.* 2020. Vol. 8. No. 511. P. 103–114. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-8-103-114> (дата звернення: 15.11.2022).
13. Кулик О. П. Водородная энергетика: хранение и транспортировка водорода (обзор) Нац. акад. наук Украины, Ин-т проблем материаловедения им. И. Н. Францевича НАН Украины. Киев : [б. и.], 2013. 67 с. : рис., табл.
14. Wärtsilä releases next-generation grid balancing engine solution Wärtsilä 31SG Balancer to enable renewables at lower cost. Wärtsilä Corporation. URL: <https://www.wartsila.com/media/news/09-11-2022-wartsila-releases-next-generation-grid-balancing-engine-solution-wartsila-31sg-balancer-to-enable-renewables-at-lower-cost-3181991> (дата звернення: 15.11.2022).
15. The Future of Hydrogen. IEA. June 2019. URL: <https://www.iea.org/reports/the-future-of-hydrogen> (дата звернення: 15.11.2022).
16. H2U-Port Lincoln Hydrogen Energy Storage System, Australia. Power technology. 2021. URL: <https://www.power-technology.com/marketdata/h2u-port-lincoln-hydrogen-energy-storage-system-australia/> (дата звернення: 15.11.2022).
17. Лященко І. Ч. Вирівняна вартість виробництва водню в Україні. Інститут загальної енергетики НАН України, 2021. 2 (65) С. 4–11.
18. M series PEM electrolyser. Nel. URL: <https://nelhydrogen.com/product/m-series-3/> (дата звернення: 22.12.2022).
19. Grid balancing with a large-scale electrolyser providing primary reserve. IET Renewable Power Generation. 2020. Arash E. Samani, Anna D'Amicis, Jeroen D.M. De Koning, Dimitar Bozalakov. URL: https://www.researchgate.net/publication/346489257_Grid_Balancing_with_a_Large-Scale_Electrolyser_Providing_Primary_Reserve (дата звернення: 24.12.2022).

References:

1. Informatsiino-analitychnyi vypusk NTSEU pro stan PEK Ukrainy. Sichen 2022. Naukovo-tekhnichna spilka enerhetykiv ta elektrotekhniv Ukrainy [Information and analytical issue of NTSEU on the state of the fuel and energy complex of Ukraine. January 2022. Scientific and Technical Union of Power Engineers and Electrical Engineers of Ukraine]. Available at: <https://www.ntseu.net.ua/docs/review605-202201.pdf> (accessed November 16, 2022).

2. NKREKP zatverdyla Zvit z otsinky vidpovidnosti heneratsii u 2020 rotsi. Ofitsiyni sait NEK "Ukrenerho". [NKREKP approved the Report on assessment of generation compliance in 2020. Official website of NEC "Ukrenergo"]. Available at: <https://ua.energy/zagalni-novyny/nkrekp-zatverdyla-zvit-z-otsinky-vidpovidnosti-generatsiyi-u-2020-rotsi/> (accessed November 2, 2022).
3. Pro skhvalennia Enerhetychnoi stratehii Ukrainy na period do 2035 roku "Bezpeka, enerhoefektyvnist, konkurentospromozhnist". Rozporiadzhennia KMU vid 18 serpnia 2017 r. № 605-r [On the approval of the Energy Strategy of Ukraine for the period up to 2035 "Security, energy efficiency, competitiveness". Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 18, 2017 No. 605-p] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-%D1%80#Text> (accessed November 16, 2022).
4. Plan vidnovlennia Ukrainy (proiekt). Natsionalna prohrama "Enerhetychna nezalezhnist ta Zelenyi Kurs" [Plan for the Restoration of Ukraine (project). National Program "Energy Independence and Green Deal"]. Available at: <https://recovery.gov.ua/project/program/energy-independence-and-green-deal> (accessed November 27, 2022).
5. A. Yanan, Z., Zheyu, G., Gengyin, L., Hove, A., & Xinnan, W. (2020) *A quantitative comparative study of power system flexibility in Jing-Jin-Ji and Germany*. Energy Research Institute of National Development and Reform Commission. Beijing.
6. Kulyk M. M. Spivstavnyi analiz tekhniko-ekonomichnykh kharakterystyk Kanivskoi HAES ta kompleksu spozhyvachiv-rehuliatoriv dlia pokryttia hrafiikiv elektrychnykh navantazhen. [Comparative analysis of the technical and economic characteristics of Kanivska HPP and the complex of consumers-regulators to cover electric load schedules]. *Problemy zahalnoi enerhetyky – Problems of general energy*, vol. 4(39), pp. 5–10.
7. Tsiny na haz u Yevropi (TTF, Niderlandy). Minfin. [Gas prices in Europe (TTF, Netherlands). Ministry of Finance]. Available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/markets/gas/ttf/> (accessed November 10, 2022).
8. Krytychno nyzkyi riven vody u dnistrovskomu vodoskhovyshchi. Ukrhydroenerho [Critically low water level in the Dniester reservoir. Ukrhydroenergo]. Available at: https://uhe.gov.ua/media_tsentr/novyny/ukrgidroenergo-krytychno-nizkyi-riven-vodi-u-dnistrovskomu-vodoskhovishchi (accessed November 15, 2022).
9. Pro zatverdzhennia Kodeksu systemy peredachi. Postanova NKREtaKP vid 14.03.2018 № 309 [On the approval of the Transmission System Code. Resolution of the NERCtaKP dated 14.03.2018 No 309]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0309874-18#Text> (accessed November 15, 2022).
10. Kulyk M. M., Dromin I. V. (2010) *Osnovy orhanizatsii avtomatychnoi systemy rehuliuвання chasty i potuzhnosti na bazi spozhyvachiv-rehuliatoriv*. [Fundamentals of the organization of an automatic system for regulating frequency and power based on consumer regulators]. *Problemy zahalnoi enerhetyky – Problems of general energy*, vol. 1, pp. 5–10.
11. Dynamic Modeling and Validation of Electrolyzers in Real Time Grid Simulation National renewable energy laboratory. Available at: https://www.hydrogen.energy.gov/pdfs/review17/tv031_hovsapien_2017_o.pdf (accessed December 15, 2022).
12. Global Trends in the Development of Hydrogen Technologies in Industry (2020) / Y. V. Tashcheiev et al. *Business Inform*, vol. 8, no. 511, pp. 103–114. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-8-103-114> (accessed November 15, 2022).
13. Kulik O. P. (2013) *Vodorodnaya energetika: hranenie i transportirovka vodoroda (obzor)* [Hydrogen Energy: Storage and Transportation of Hydrogen (Review)]. Kyiv. Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t problem materialovedeniya im. I. N. Frantsevicha NAN Ukrainy. (in Ukrainian)
14. Wärtsilä releases next-generation grid balancing engine solution Wärtsilä 31SG Balancer to enable renewables at lower cost. Wärtsilä Corporation. Available at: <https://www.wartsila.com/media/news/09-11-2022-wartsila-releases-next-generation-grid-balancing-engine-solution-wartsila-31sg-balancer-to-enable-renewables-at-lower-cost-3181991> (accessed November 15, 2022).
15. The Future of Hydrogen. IEA (June 2019). Available at: <https://www.iea.org/reports/the-future-of-hydrogen> (accessed November 15, 2022).
16. H2U-Port Lincoln Hydrogen Energy Storage System, Australia. Power technology (2021). Available at: <https://www.power-technology.com/marketdata/h2u-port-lincoln-hydrogen-energy-storage-system-australia/> (accessed November 15, 2022).
17. Liashchenko I. Ch. (2021) *Vyryvniiana vartist vyrobnytstva vodniu v Ukraini*. [Levelized cost of hydrogen production in Ukraine.] *Instytut zahalnoi enerhetyky NAN Ukrainy – Institute of General Energy of the National Academy of Sciences of Ukraine*, vol. 2(65), pp. 4–11.
18. M series PEM electrolyser. Nel. Available at: <https://nelhydrogen.com/product/m-series-3/> (accessed December 22, 2022).
19. Arash E. Samani, Anna D'Amicis, Jeroen D.M. De Koning, Dimitar Bozalakov (2020) Grid balancing with a large-scale electrolyser providing primary reserve. *IET Renewable Power Generation*, vol. 14(16), pp. 370–378. Available at: https://www.researchgate.net/publication/346489257_Grid_Balancing_with_a_Large-Scale_Electrolyser_Providing_Primary_Reserve (accessed December 24, 2022).

FORECASTING NPP PIPELINES RESIDUAL LIFE BASED ON EROSION-CORROSION WEAR RATE MEASUREMENT

Summary. The article is devoted to solving issues related to the assessment and forecasting NPP pipelines residual life, taking into account the rate of erosion-corrosion wear. (ECW). The article investigates the theoretical issues that arise when carrying out probabilistic calculations when forecasting the residual life of pipelines of the supply network. The authors proposed the use of a probabilistic-physical approach to assess the real technical condition and forecast the residual life, in the absence of failures. As a probabilistic model, we use *DM*-distribution (diffusion monotonic) distribution. Its parameters have a physical interpretation – average rate of determining parameter change (validity criterion) and the variation coefficient of the generalized degradation process. The residual thickness of the pipeline wall is taken as the determining parameter, and it is assumed that when determining such a section of the pipeline, it is possible to measure it.

Keywords: probabilistic-physical approach, residual life, probabilistic-physical model of reliability.

Федухін О.В., Муха А.А.

Інститут проблем математичних машин та систем
Національної академії наук України

ПРОГНОЗУВАННЯ ЗАЛИШКОВОГО РЕСУРСУ ТРУБОПРОВІДІВ АЕС НА ОСНОВІ ВИМІРЮВАННЯ ІНТЕНСИВНОСТІ ЕРОЗІЙНО-КОРОЗІЙНОГО ЗНОСУ

Анотація. Стаття присвячена вирішенню питань, пов'язаних із проведенням оцінки та прогнозуванням залишкового ресурсу трубопроводів АЕС з урахуванням швидкості ерозійно-корозійного зношування (ЕКЗ). У статті досліджено теоретичні питання, що виникають під час проведення ймовірнісних розрахунків при прогнозуванні залишкового ресурсу трубопроводів живильної мережі. В роботі приймається допущення, що прогнозування залишкового ресурсу базується на визначенні розрахунковим шляхом його мінімальної оцінки. Проводиться порівняння мінімальної оцінки з встановленим допустимим рівнем зносу трубопроводів живлення. В роботі приймається допущення, що прогнозування залишкового ресурсу базується на визначенні розрахунковим шляхом його мінімальної оцінки. Авторами заборонено для виконання оцінки об'єктивного технічного стану та виконання прогнозування залишкового ресурсу вказаних конструкцій, за відсутності значної статистики відмов використовується ймовірнісно-фізичний підхід. В рамках цього підходу, що до оцінки довговічності, лежить ймовірнісна модель, що застосовує *DM*-розподіл відмов. Параметри моделі, що використовується мають в своїй основі фізичну інтерпретацію. Основними параметрами, які враховуються є середня швидкість зміни визначального параметра та коефіцієнт варіації узагальненого процесу деградації. Як визначальний параметр прийнята залишкова товщина стінки трубопроводу і передбачається, що при обстеженні та здійсненні вимірів на такій ділянці трубопроводу є можливість її вимірювання. У статті приведені критерії оцінки залишкового ресурсу досліджуваних зразків сталевих трубопроводів, використання яких дозволить знизити експлуатаційні витрати за рахунок збільшення міжремонтних інтервалів. Наведено порівняння двох прикладів розрахунків розрахунково-експериментальним та ймовірнісно-фізичним методами, визначено залишковий та загальний ресурс служби. Встановлено, що розрахунок виконаний ймовірнісно-фізичним методом дозволяє отримувати більш песимістичні прогнози, що перевагою для галузі для якої проводиться дослідження.

Ключові слова: ймовірнісно-фізичний підхід, залишковий ресурс трубопроводу, ймовірнісно-фізична модель надійності.

Formulation of the problem. In view of recent events of recent events of our time, the nuclear industry is one of the priority areas for the development of the energy industry. And the reliability issues that are being addressed in this area certainly determine the future and must meet high standards of both safety and resource consumption. Since pipelines are one of the fundamental elements of nuclear power plants, the issues of assessing their residual life are certainly relevant.

Existing methods for studying the reliability of such structures under erosion-corrosion wear (ECW) are often deterministic (not taking into account the random nature of phenomena) or based on strictly probabilistic failure models, which leads to a low correlation of results with the object failures physics [1; 2]. Also, quite often, the calculations are ap-

proximate, since they are made without taking into account the variation coefficients of random degradation processes. This greatly affects the accuracy of forecasting the residual resource based on them.

Analysis of recent research and publications. The method of a priori calculation of reliability indicators is the most frequently mentioned in the literature and used in determining the residual life. In [3] Baranenko V.I. and others, calculation model of the court based on the calculation-expert method without taking into account the probabilistic characteristics. In [4], the authors Ibragimov A.A. and others similarly take into account pulsating loads, but do not take into account the random nature of failures and defects. This method, in contrast to the experimental ones, makes it possible to take into account the entire spectrum of influences in the models.

However, the existing calculation methods ignore the random nature of strength. Namely, these deviations occur during the production process, material defects and non-stationarity of loading processes.

Isolation of previously unsolved parts of the general problem. Thus, the problem of assessing the residual life of NPP feed water pipelines during their long-term operation under real conditions seems to be an urgent task. Within the framework of a probabilistic-physical approach to assessing the durability of pipelines under ECW conditions used a probabilistic model (diffusion monotonic *DM*-distribution). The parameters of this model have a physical interpretation, average rate of change of the determining parameter (validity criterion) and the variation coefficient of the generalized degradation process. The model also assumes that the ongoing degradation processes are irreversible and monotonous.

Purpose of the article. The purpose of the article is to apply a probabilistic-physical method for estimating the residual life of NPP feed water pipelines using the *DM*-distribution of time to failure.

Presentation of the main material. It is necessary to calculate the residual life of a straight pipeline section after 23 years of operation using two methods. 60 similar pipeline sections were subjected to the study. All pipelines were operated for the same time and under equal conditions [3]. The measurements were carried out for pipes with a diameter $D=530$ mm with wall thickness $S_{nom}=28$ mm. For a period of operation of 23 years, the measured wall thickness of the studied area was $S_1=24$ mm at the minimum allowable standard value $S_a=19,5$ MM.

Calculation and experimental deterministic method with and without technological tolerances for the thickness of pipelines. The equation takes into account technological tolerances for the thickness of pipelines during their manufacture. As well as the presence of corrosion products deposits, the thickness of which is compared with the thickness of the intact metal. The equation for calculating the pipeline wear rate is as follows [3]:

$$W_{ECW} = (S_{nom} \cdot K_{11} \cdot K_{12} \cdot S_{min} \cdot K_2) / \Delta\tau_0 \quad (1)$$

where W_{ECW} – pipeline emission-corrosion wear rate;

$\Delta\tau_0$ – time interval from the date of object commissioning to the date of control (years);

S_{nom} – initial wall thickness;

S_{min} – minimum allowable wall thickness;

K_{11} – coefficient, tolerance for wall thickness in the manufacture of the pipeline;

K_{12} – coefficient, the contribution of deposits of corrosion products to the initial design wall thickness;

K_2 – coefficient taking into account the contribution of deposits of corrosion products to the value of the minimum wall thickness.

Note 1 For the example below [3] and pipelines with an outer diameter of more than 108 mm, the coefficient K_{11} can be taken equal to 1,075. For pipelines with an outer diameter of up to 108 mm, it can be taken equal to 1,025. As the minimum value of the coefficient K_{12} can be taken equal to 1,05, and the value of the coefficient $K_{21} = 0,95$.

Substituting the values of the coefficients K_{11} , K_{12} , K_{21} , the equation for calculating the wear rate will be written as:

$$W_{ECW} = [(S_{nom} \cdot 1,075 \cdot 1,05 - S_{min} \cdot 0,95)] / \Delta\tau_0 \quad (2)$$

The remaining service life of the pipeline until the minimum allowable thickness is reached, taking into account dependence (2), is calculated by the equation

$$\Delta\tau = (S_{nom} \cdot K_{21} - S_a) / (W_{ECW} \cdot K_{saf}) \quad (3)$$

where, $\Delta\tau$ – residual life of the pipeline;

K_{saf} – safety factor;

K_{21} – coefficient taking into account the contribution of deposits of corrosion products to the durability of the pipeline.

Estimates of the ECW indicators of straight feed water pipelines sections, according to the algorithm given in [3], are given in Table 1, where $\Delta\tau_1$ – residual service life without taking into account technological tolerances for the thickness of pipelines; $\Delta\tau_2$ – residual service life, taking into account technological tolerances for the thickness of pipelines.

Table 1

Item type	S_{nom}	S_1	S_a	W_{ECW1}	$\Delta\tau_1$	W_{ECW2}	$\Delta\tau_2$
Straight section	28	24	19.5	0,169	27,2	0,416	10,8

The total resource (R) of the investigated section of the pipeline, taking into account the time of preliminary operation, is:

$$R_1 = \Delta\tau_0 + \Delta\tau_1 = 23 + 27,2 = 50,2 \text{ year};$$

$$R_2 = \Delta\tau_0 + \Delta\tau_2 = 23 + 10,8 = 33,8 \text{ year}.$$

Probabilistic-physical method for calculating the average resource without taking into account technological tolerances for the thickness of pipelines. The procedure for predicting the residual life of products is considered for the case when there are no failures (critical failures). And in the process of operation, the values of the resource (determining) parameter Π can be measured. Achieving the parameter Π_{lim} of its limit value leads to the limit state or failure of the product.

Suppose there is an opportunity to periodically measure the resource defining parameter $\phi(t)$. It is assumed that the limiting value of the defining parameter is known or specified $\phi(t) = \Pi_{lim}$.

During operation, measurements of the determining parameter are carried out after a certain period of time Δt .

Note 2 The time period Δt is taken equal to the value providing uncorrelated gains, the increment correlation interval $\Delta\phi(\Delta t)$ is determined in advance during testing or operation.

As a result of measurements, a number of non-decreasing values of the resource parameter $\phi(t)$ are obtained for certain moments of operating time (which grow):

$$\phi(t_1);$$

$$\phi(t_2) = \phi(t_1 + \Delta t);$$

$$\phi(t_n) = \phi(t_{n-1} + \Delta t);$$

$$\phi(t_{n+1}) = \phi(t_n + \Delta t).$$

Note 3 To ensure sufficient accuracy in estimating the rate of change of the determining parameter, it is desirable to have at least ten increments (measurements) n (values). Further reasoning assumes that the values of the determining parameter increase with time.

In the general case, according to the measurement data, the average determining parameter rate changes calculated by the formula:

$$\alpha = \frac{1}{\Delta t \cdot n} \cdot \sum_{i=1}^n [\phi(t_{i+1}) - \phi(t_i)] = \frac{1}{\Delta t \cdot n} \cdot \sum_{i=1}^n \Delta \phi_i. \quad (4)$$

Approximately the rate of change of the determining parameter can also be determined by two measurement points – from the beginning of operation $t_0 = 0$ and the moment of the first measurement of the determining parameter t_1 , wherein $\Delta t_0 = t_1 - t_0$, $\Delta \phi_1 = \phi(t_1) - \phi(t_0)$ and $n = 1$.

As a theoretical model of reliability, we accept the *DM*-distribution of time to failure [2], since the destruction of this type of product is irreversible.

The parametric form of the *DM*-distribution entry is as follows:

$$\Phi \left(\frac{at + \Pi_1 - \Pi_0}{v \sqrt{at(\Pi_0 - \Pi_1)}} \right), \quad (5)$$

where α – the average rate of change of the determining parameter (increase in the depth of corrosion, thinning of the pipe wall);

Π_0 – initial measured value of the determining parameter (corrosion depth);

Π_1 – the maximum measured value of the determining parameter;

v – coefficient of variation of the corrosion depth growth process.

The variation coefficient value of the change in the determining parameter can be chosen taking into account the recommendations [1] Table 2.

Table 2
Values of coefficients of variation for various types of corrosion processes

Type of degradation process	The coefficient of variation
Corrosive wear: – with a small unevenness of destruction – with a significant uneven destruction	0,1-0,20 0,3-0,6

If the defining parameter of the product changes monotonously and irreversible changes are observed, that is, all $\Delta \phi_i$ have a plus sign, then the average residual life is calculated by the formula:

$$\tilde{\pi} = \frac{(\Pi_{\text{lim}} - \Pi_1)}{a} \left(1 + \frac{v^2}{2} \right). \quad (6)$$

where Π_{lim} – limit value of the determining parameter (validity criterion.) Gamma percentage residual resource is calculated by the formula:

$$\tilde{\pi}_\gamma = \frac{(\Pi_{\text{lim}} - \Pi_1)}{a} \left(1 + v^2 U_\gamma^2 / 2 - v U_\gamma \sqrt{1 + \frac{v^2 U_\gamma^2}{4}} \right), \quad (7)$$

References:

- DSTU 8646:2016 Nadiinist tekhniky. Otsiniuvannia ta prohnozuvannia zalyshkovoho resursu (stroku sluzhby) tekhnichnykh system. Kyiv.
- Strelnikov V. P., Feduhin A. V. (2002) Otsenka i prognozirovanie nad'Yozhnosti elektronnykh elementov i sistem. Kiev: Logos, 486 c.
- Baranenko V. I., Gulina O. M., Salnikov N. L., Murzina O. E. (2016) Obosnovanie raschetov skorosti erozionno-korroziionnogo iznosa i ostatochnogo resursa truboprovodov AES po dannym ekspluatatsionnogo kontrolya. *Izvestiya vuzov. Yadernaya energetika*, no. 2, pp. 5–65.
- Ibragimov A. A., Podorozhnikov S. Yu., Shabarov A. B., Medvedev M. V., Zemenkova M. Yu. (2014) Raschetnaya model i algoritm opredeleniya ostatochnogo resursa truboprovaoda v usloviyah periodicheskikh izmeneniy napryazheniy i korrozii. *Gornyy informatsionno-analiticheskiy byulleten (nauchno-tehnicheskii zhurnal)*, pp. 199–206.

where U_γ – quantile of the normalized normal distribution of the level γ .

As mentioned above, for the considered example, the corrosion depth is taken as the determining parameter.

We calculate the average corrosion depth growth rate depth from the results of one measurement

$$a_{ECW} = \frac{1}{\Delta t_0 \cdot n} \cdot \sum_{i=1}^n \Delta \phi_i,$$

where $\Delta t_0 = t_1 = 23$ year;

$\phi(t_0) = 0$ mm;

$\phi(t_1) = S_{\text{nom}} - S_1 = 28 - 24 = 4$ mm;

$n = 1$;

$v = 0,25$;

$\Delta \phi_1 = \phi(t_1) - \phi(t_0) = 4 - 0 = 4$ mm,

$$a_{ECW} = \frac{\Delta \phi_1}{\Delta t_0 \cdot n} = \frac{4}{23 \cdot 1} = 0,173 \text{ mm/year.}$$

We calculate the value of the residual resource of the pipeline section:

$$\tilde{\pi} = \frac{(\Pi_{\text{lim}} - \Pi_1)}{a} \left(1 + \frac{v^2}{2} \right) = \frac{8,5 - 4}{0,173} \cdot \left(1 + \frac{0,25^2}{2} \right) = 23,7 \text{ year,}$$

where $\Pi_{\text{lim}} = S_{\text{nom}} - S_a = 28 - 19,5 = 8,5$ mm;

$\Pi_1 = S_{\text{nom}} - S_1 = 28 - 24 = 4$ mm.

Full resource of the pipeline section, taking into account the time of preliminary operation

$$R_3 = \Delta t + \tilde{\pi} = 23 + 23,7 = 49,7 \text{ year}$$

Conclusions.

Calculation-experimental method

$\Delta \tau_1$ – residual service life without taking into account technological tolerances for the thickness of pipelines; $\Delta \tau_1 = 27,2$ year;

$\Delta \tau_2$ – residual service life, taking into account technological tolerances for the thickness of pipelines; $\Delta \tau_2 = 10,8$ year;

Probabilistic-physical method

$\tilde{\pi}$ – residual service life without taking into account technological tolerances for the thickness of pipelines; $\tilde{\pi} = 23,7$ year.

The excess of $\Delta \tau$ $\Delta \tau_2$ has a natural justification and does not require additional explanations. The remaining resource $\tilde{\pi}$ is less than $\Delta \tau_1$ due to the random probabilistic nature of the degradation process with the coefficient of variation 0,25. Pessimistic assessment $\tilde{\pi}$ indicator for nuclear power plants is more preferable in terms of the overall safety of the facility.

As a development of the probabilistic-physical method, one should consider a rather complicated problem statement – the study corrosion products mosaic deposits effect (thickening of the pipe walls in a number of places) on the value of the residual life of the pipeline as a whole.

Список літератури:

1. ДСТУ 8646:2016 Надійність техніки. Оцінювання та прогнозування залишкового ресурсу (строку служби) технічних систем. Київ.
2. Стрельников В. П., Федухин А. В. Оценка и прогнозирование надёжности электронных элементов и систем. Киев : Логос, 2002. 486 с.
3. Бараненко В. И., Гулина О. М., Сальников Н. Л., Мурзина О. Э. Обоснование расчетов скорости эрозионно-коррозионного износа и остаточного ресурса трубопроводов АЭС по данным эксплуатационного контроля. *Известия вузов. Ядерная энергетика*. 2016. № 2. С. 5–65.
4. Ибрагимов А. А., Подорожников С. Ю., Шабаров А. Б., Медведев М. В., Земенкова М. Ю. Расчетная модель и алгоритм определения остаточного ресурса трубопровода в условиях периодических изменений напряжений и коррозии. *Горный информационно-аналитический бюллетень (научно-технический журнал)*. 2014. С. 199–206.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-4>

УДК 94"1945/1955"

Біліченко Л.С.¹

Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв

АС ЛЮФТВАФФЕ ЕРІХ ХАРТМАНН У РАДЯНСЬКИХ ТРУДОВИХ ТАБОРАХ (1945–1955 РР.)

Анотація. У статті досліджується перебування німецького пілота Еріха Хартманна у радянських трудових таборах для військовополонених протягом 1945–1955 рр. Встановлено, що Еріх Хартманн у 1945 р. здався у американський полон, однак був переданий Червоній армії. Цей акт відповідав Ялтинським угодам 1945 р., у яких вказувалося, що пілоти і солдати, які воювали з радянськими військами, повинні здаватися безпосередньо їм. За відмову від співробітництва з НКВС Еріх Хартманн був звинувачений у воєнних злочинах і засуджений до 25 років ув'язнення. Йому були пред'явлені звинувачення у військових злочинах, зокрема у навмисному розстрілі 780 радянських цивільних осіб у селі Брянську та знищенні 345 дорогих радянських літаків. Еріх Хартманн відмовився визнати звинувачення та направив свій власний захист, який головуючий суддя розкритикував як «порожню витрату часу». Протягом 1945–1955 рр. він відбував своє покарання у різних трудових таборах: Кіровський табір, табір у Грязовцях, табір у Шахтах, Новочеркаський табір, табір у Дегтярці. Однак найсуворішими за методами утримування серед усіх перелічених були табори у Кірово та Шахтах. Постійна важка робота, нестача харчування, відчуття відірваності від світу поступово підточували волю. Часто через нестерпні умови праці Еріх Хартманн влаштував голодування та відмовлявся працювати і як наслідок цьому слідували інші ув'язнені і у трудових таборах відбувалися бунти та страйки. Так для прикладу, один з таких бунтів відбувся у Шахтах, коли комендант та охорона були просто зім'яті в'язнями, і Еріха Хартманна звільнили з одиночної камери його товариші. Він очолив рух за покращення неможливих умов життя у таборі. Еріх Хартманн холоднокровно переконав багатьох німецьких полонених від спроб тікати. Натомість він зажадав прибуття міжнародної комісії для обстеження рабського табору в Шахтах. Можна констатувати, що через свій воєнний авторитет та колишні бойові заслуги на фронті Еріх Хартманн став символом спротиву для інших німецьких військовополонених. Перебував Еріх Хартманн у радянських трудових таборах до 1955 р. поки був не звільнений за амністією і повернутий у Німеччину.

Ключові слова: Еріх Хартманн, пілот, Люфтваффе, Друга світова війна, полон, ГУЛАГ.

Bilichenko Lidiia

Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv

AS LUFTWAFFE ERICH HARTMANN IN SOVIET LABOR CAMPS (1945–1955)

Summary. The article examines the stay of the German pilot Erich Hartmann in Soviet labor camps for prisoners of war during 1945–1955. It is established that Erich Hartmann surrendered to American captivity in 1945, but was handed over to the Red Army. This act was in accordance with the Yalta Agreements of 1945, which specified that pilots and soldiers who fought with Soviet troops should surrender directly to them. For refusing to cooperate with the NKVD, Erich Hartmann was accused of war crimes and sentenced to 25 years in prison. He was charged with war crimes, including the deliberate shooting of 780 Soviet civilians in the village of Bryansk and the destruction of 345 expensive Soviet aircraft. Erich Hartmann refused to plead guilty and led his own defence, which the presiding judge criticized as a "waste of time". During 1945–1955, he served his sentence in various labor camps: Kirovsky camp, Hryazovtsi camp, Shakhty camp, Novochechensk camp, Degtyarka camp. However, the camps in Kirovo and Shakhty were the most severe in terms of detention methods among all those listed. Constant hard work, lack of food, feeling detached from the world gradually sharpened the will. Often due to unbearable working conditions, Erich Hartmann went on hunger strike and refused to work, and as a result, other prisoners followed suit and riots and strikes took place in the labor camps. For example, one such riot took place in the Mines, when the commandant and the guard were simply crushed by the prisoners, and Erich Hartmann was released from solitary confinement by his comrades. He led the movement to improve the impossible conditions of life in the camp. Erich Hartmann coolly dissuaded many German prisoners from trying to escape. Instead, he demanded the arrival of an international commission to inspect the slave camp in Shakhty. It can be stated that due to his military authority and former combat merits at the front, Erich Hartmann became a symbol of resistance for other German prisoners of war. Erich Hartmann was in Soviet labor camps until 1955, when he was released under amnesty and returned to Germany.

Keywords: Erich Hartmann, pilot, Luftwaffe, World War II, captured by the Soviets, GULAG.

Постановка проблеми. Історія бачила безліч великих пілотів і, зокрема, асів-випробувачів. Але жоден з них, однак, не зрівнявся з Еріхом Хартманном – асом Люфтваффе у роки Другої світової війни, який воював переважно

на Східному фронті. Еріх Хартманн здійснив 825 бойових вильотів і здобув 352 перемоги. Це найбільший показник за весь період існування військової авіації і у списку найвидатніших світових асів Еріх Хартманн посідає перше по-

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-9248>

чесне місце. В останні роки Другої світової війни його репутація стала настільки колосальною, що коли радянські пілоти бачили наближення його «Messerschmitt Bf 109», вони просто ухилялися від повітряного бою з ним.

У 1945 р. коли Німеччина зазнала поразки, Еріх Хартманн разом з бойовими товаришами здався військам армії США, однак через пару днів був переданий Червоній Армії. Цей акт відповідав Ялтинським угодам 1945 р., у яких вказувалося, що пілоти і солдати, які воювали з радянськими військами, повинні здаватися безпосередньо їм. У радянському полоні, комуністи намагалися змусити його стати пропагандистом та працювати на комуністичну Національну народну армію Східного Сходу, однак Еріх Хартманн відмовився. Натомість, радянською владою він був звинувачений у військових злочинах і засуджений до 25 років ув'язнення. Еріху Хартманну були пред'явлені звинувачення у військових злочинах, зокрема у «навмисному розстрілі» 780 радянських цивільних осіб у селі Брянську та знищенні 345 «дорогих» радянських літаків. Він відмовився визнати звинувачення та направив свій власний захист, який головуючий суддя розкритикував як «порожню витрату часу». У сумі, він провів 10 років у кількох радянських таборах та ГУЛАГах і був звільнений у 1955 р. За весь період ув'язнення Еріх Хартманн неодноразово влаштував голодовки та відмовлявся працювати, через що у наслідку відбувалися бунти у таборах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Варто відзначити що постать і перебування Еріха Хартманна у радянських таборах та й самі повітряні війська Люфтваффе взагалі не досліджені у вітчизняній історіографії. Натомість значну увагу їм приділили британські та американські дослідники військової історії. Серед них можна виділити праці Р. Бендера [1], Д. Дональда [2], Д. Фуллера [5], К. Хінда та А. Ніколайдеса [8]. Зокрема у праці Р. Бендера описані повсякденна та парадна уніформи, а також погони, пряжки, нагрудні знаки, нашивки, петлиці, емблеми, військові кольори та інші відзнаки підрозділів Люфтваффе. У свою чергу Д. Дональд досліджував бойові літаки Люфтваффе, які були важливою складовою авіації Третього рейху. У його науковій роботі, підготовленій на основі архівних матеріалів, описані практично всі літаки нацистської Німеччини та їх модифікації, які брали участь у Другій світовій війні. Д. Фуллер у своїй праці звернув увагу на використання військ Люфтваффе у Польській кампанії 1939 р. Однак, найбільш ґрунтовна праця, яка присвячена саме постаті Еріха Хартманна була написана К. Хіндом та А. Ніколайдесом. Варто також відзначити, що німецькі історики у своїх дослідженнях оминають тему Другої світової війни і як наслідок асів Люфтваффе та й самих військово-повітряних сил Третього Рейху.

Мета статті: дослідити перебування пілота та аса Люфтваффе Еріха Хартманна у радянських таборах для військовополонених протягом 1945–1955 рр.

Виклад основного матеріалу. Еріх Альфред Хартманн (повне ім'я німецького аса – *прим. автора*) народився у Вайссасі (Веймарська Республіка Німеччина) 19 квітня 1922 р. Його мати Елізабет була на той час однією з перших жінок-

пілотів планерів у Німеччині і стала взірцем для наслідування свого сина. Еріх Хартманн був настільки зачарований її льотною майстерністю, що у віці 15 років отримав ліцензію пілота планера. У 1939 р. він отримав вже ліцензію пілота, що дозволило йому керувати літаками, і тому Еріх Хартманн почав проходити школу підготовки льотчиків-винищувачів і протягом двох років тренувався на «Messerschmitt Bf 10», який був основою німецьких Люфтваффе. Саме там він розвивав бойові техніки та чудові навички стрільянина. Його підготовка була завершена 31 січня 1942 р., а з 1 березня 1942 р. по 20 серпня 1942 р. він навчився літати на «Messerschmitt Bf 109».

Незабаром Еріх Хартманн був відправлений на Східний фронт Другої світової війни, а його оперативна база знаходилася у Майкопі, неподалік північно-східного берега Чорного моря. Еріх Хартманн і деякі інші пілоти спочатку отримали завдання переправити «Junkers Ju 87 Stukas» до Маріуполя. Однак, його перший бойовий політ закінчився відмовою гальм, і його «Stuka» врізався в кабінку контролера і спустошив її. Потім він був призначений в ескадру «III./JG 52» під командуванням майора Хубертуса фон Боніна. Еріху Хартманну випала можливість літати разом з висококваліфікованими пілотиами, такими як Ганс Даммерс і Отерс, і багато чому навчився у них. Завдяки цьому, він поступово вдосконалив свої бойові стратегії і набув чудової репутації пілота з відмінним зором, блискавичними рефlekсами, відмінними льотними інстинктами та надприродними здібностями зберігати холоднокровність у бою [8, р. 391–393].

Як результат, у 1943 р. з'єднання винищувачів під командуванням лейтенанта Еріха Хартманна досягло своєї 1000 повітряної перемоги. Сам лейтенант Еріх Хартманн на той період збив вже 150 ворожих літаків [4, с. 2].

На початку 1944 р. про Еріха Хартманна почала активно писати пропагандистська преса як про одного з найкращих асів Третього Рейху. Зокрема в окупаційній «Одесской газете» писалося: «Лейтенант Хартманн, наймолодший із 6 відомих німецьких льотчиків-винищувачів, який знищив 200 ворожих літаків, на початку війни ще відвідував школу і лише у жовтні 1942 р. здійснив свій перший політ. Цей здібний льотчик, після того як він одного дня збив 10 радянських літаків, був приєднаний до групи відомих німецьких льотчиків-винищувачів. Цей наймолодший льотчик-винищувач є водночас наймолодшим носієм дубового листа до Лицарського Хреста Залізного Хреста. Молодий герой походить із Вюртемберга» [3, с. 2].

З поразкою нацистської Німеччини у 1945 р., Еріх Хартманн і його товариші з ескадри «III./JG 52» здалися військам армії США, однак згодом були передані Червоній Армії. Цей акт відповідав Ялтинським угодам 1945 р., у яких вказувалося, що льотчики і солдати, які воювали з радянськими військами, повинні здаватися безпосередньо їм. Разом з іншими військовополоненими Еріх Хартманн потягом відправився на територію Радянського Союзу, а саме у Кіровський табір (у Приураллі), який знаходився в зоні боліт.

Після місяця важкої та брудної роботи Еріх Хартманн відчув, що не витримує. Постійна важка робота, нестача харчування, відчуття відірваності від світу поступово підточували його волю.

Вперше його відвідали сумніви. Ще страшнішими їх зробило становище, яке Еріх Хартманн займав серед полонених. Він був їхнім визнаним лідером. 1500 німців дивилися на нього як на свого командира. У армії керують звання, структура, дисципліна. Якщо зігнати групу людей у дикому ізольованому місці на зразок кіровських боліт, закатувати їх до смерті роботою, то керувати ними буде дуже складно. Еріх Хартманн вважав, що це йому не під силу. Як він може надихати своїх людей, якщо сам починає здавати?

Через 5 тижнів після прибуття до каторжно-го табору на болотах усі старші офіцери – у чині від майора та вище – були відправлені до спеціального табору Грязовці. Еріх Хартманн дійшов межі витривалості, коли з'явився цей наказ. Навіть через два десятиліття потому він тремтів, згадуючи жахливий рабський табір під Кіровом.

Порівняно з Кіровом офіцерський табір у Грязовцях був майже розкішним. Приміщення табору були бараками. Адміністрація табору, шпиталь та так званий будинок для одужуючих були старими дерев'яними будинками. Сам табір ділився на 2 частини дрібною річкою. Кафе, де можна було купити за карбованець чашку справжньої кави, знаходилося на мосту. Утримувач кафе був небезпечним типом, який використовував свою каву, аби змусити полонених розмовляти.

Коли взимку річка замерзала, табірна еліта каталася на льоду. Влітку ув'язнені могли купатися, коли хотіли. На лузі за колючим дротом було футбольне поле. У таборі був і другий лужок, де полонені могли займатися гімнастикою та легкою атлетикою. Навесні, явно в пропагандистських цілях, було відкрито боулінг. Коли погода була гарною у березовому гаю влаштувалися гуляння. Щонеділі в кафе грав оркестр [10, р. 103–104].

Дуже швидко у таборі сформувалися серед військовополонених солдатів дві групи: «антифа» – які почали співпрацювати з органами НКВС та «фашисти» – яких наглядачі так і не змогли підкупити. Разом із Еріхом Хартманном перебували у Грязовцях також знамениті німецькі аси-винищувачі Ханс Хан «Ассі» та Герман Граф. Ханс Хан за весь період війни отримав 108 повітряних перемог у 560 місяців, а на рахунок Германа Графа було 212 повітряних перемог та 830 бойових вильотів [6]. Нацистська пропаганда під час війни зробила їх національними героями Третього Рейху, тому для комуністів вони разом з Еріхом Хартманном стали досить цінними кадрами і НКВС усіма силами (погрозами, вмовляннями) прагнули завербувати їх. І якщо Ханс Хан навідріз відмовився співпрацювати з радянською владою і стучати на своїх товаришів, то Герман Граф плекаючи надію, що його достроково звільнять, погодився. 8 грудня 1945 р. його перевели до табору військовополонених № 27 в Красногорську. Потім Германа Графа перевели до військового табору № 69 (Heimkehrerlager Gronenfelde) поблизу Франкфурта (Одер) у Східній Німеччині. Там його звільнили з полону 25 грудня 1949 р. Багато хто вважав що це відносно раннє звільнення спричинено співпрацею його з радянською владою, за що його колеги-пілоти критикували і особливо після того, як у 1950-х роках вийшла друком книга Ханса Хана, під назвою «Я кажу правду». Це призвело до виключення Германа Графа з усіх післявоєнних асоціацій воїнів Люфтваффе [7].

Природні аналітичні здібності Еріха Хартманна швидко відвели його від «антифи», куди намагався затягти його Герман Граф. Людей, які поділяли його погляди, НКВС та його німецькі посібники називали «фашистами». Саме до цієї групи приєднався Еріх Хартманн і розпочав довгу боротьбу з НКВС. Самих впертих старших офіцерів на чолі з Еріхом Хартманном помістили в окремий барак. Тюремна адміністрація, яка складалася з почерво-нілих німців під керівництвом узятого в полон під Сталінградом військового судді Шумана, називала їх агітаторами і оголосила, що група агітаторів Еріха Хартманна не матиме спілкування з рештою полонених і перебуватиме в ізоляції від усього табору.

Через категоричну відмову Еріха Хартманна співпрацювати з радянською владою, він був звинувачений у військових злочинах і засуджений до 25 років ув'язнення. Еріху Хартманну були пред'явлені звинувачення у військових злочинах, зокрема у «навмисному розстрілі» 780 радянських цивільних осіб у селі Брянську та знищенні 345 «дрових» радянських літаків. Статус військового злочинця позбавив Еріха тих залишків прав, які він мав згідно з Женевською конвенцією.

Як військовий злочинець Еріх Хартманн був перенаправлений у трудовий табір в Шахтах, який славився досить жорстоким режимом. Одразу по прибутті Еріх Хартманн був кинутий у карцер в одиночку. Карцер у Шахтах був крихітною камерою біля воріт табору. Щоб потрапити туди, треба було пройти крізь важкі двері за колючку.

Решта німецьких в'язнів, які потрапили до Шахтів разом з Еріхом Хартманном, після дня роботи в шахті, зневірилися. Робота була дуже важка, умови роботи жахливі, а інструмент найпримітивніший. Їжі вистачало лише щоб підтримати життя.

Одразу по прибутті Еріх Хартманн став взірцем непримиренного опору. Декілька разів це призводило його на межу смерті, коли він влаштував голодування. А одного разу, Еріх Хартманн відмовився працювати, і це призвело до заколоту в таборі. Комендант та охорона в Шахтах були зім'яті в'язнями, і Еріха Хартманна звільнили з одиночної камери його товариші. Він очолив рух за покращення неможливих умов життя у таборі. Еріх Хартманн холоднокрівно переконав багатьох німецьких полонених від спроб тікати. Натомість він зажадав прибуття міжнародної комісії для обстеження рабського табору в Шахтах.

Розлючені наглядачі не наважилися вбити Хартманна, проте вони кинули його в одиночку в іншому таборі у Новочеркаську. Деякі його товариші з бунту в Шахтах були відправлені до Дегтярки і принесли туди історію цього бунту. З наступних 9 місяців у Новочеркаську Еріх Хартманн провів у карцері 5 місяців. У цей період його знову позбавили листування.

У 1953 р. Еріх Хартманн залишив Новочеркаськ і був відправлений до табору у Дегтярці на Уралі. У таборі він був поміщений у барак особливого режиму, який був в'язницею всередині табору Дегтярка. А сам табір був цілком звичайним серед таборів, у яких були ув'язнені полонені німці. У кількох рядах грубих бараків містилося близько 4000 чоловік. У кожен барак наглядачі набивали до 250 людей. Для збільшення місткості будівель використовувалися триярусні нари. Примітивні відхожі місця були зовні і не забезпечували жодно-

го укриття. Навколо бараків, але всередині таборової огорожі знаходилася заборонена зона, яку охороняли службові собаки. Зовнішня огорожа була високою дерев'яною огорожею, обвитою по верху колючим дротом. Всередині дерев'яного паркану знаходилася огорожа з колючого дроту під струмом. Будь-хто, хто доторкнувся до неї, був би вбитий на місці. Усередині її була огорожа заввишки 8 футів, теж обвита колючим дротом. З табору не було жодної втечі. Ніхто навіть не думав спробувати тікати.

Блок особливого режиму служив місцем для утримання особливо небезпечних ув'язнених, до яких належав і Еріх Хартманн. То була в'язниця всередині в'язниці. Його новий будинок був другою, маленькою в'язницею, збудованою всередині загального периметру Дегтярки. Ці бараки стояли всередині ще одного високого дерев'яного паркану з додатковим дротяним бар'єром. А всередині містилися ті полонені, яких Радянський Союз особливо цінував, і до яких було віднесено Еріха Хартманна. Тут перебували також такі ув'язнені, як: Отто Гюнше, ад'ютант Адольфа Гітлера за останні 2 роки існування Третього Рейху; майор граф Зігфрід фон дер Шуленбург, родич останнього німецького посла у СРСР; Гаральд фон Боллен унд Гальбах, брат фабриканта зброї Альфреда Круша; Ріхард Зейсс-Інкварт, син відомого доктора Зейсс-Інкварта, та інші люди, чий посади у гітлерівській Німеччині чи родинні зв'язки робили їх об'єктом особливої ненависті радянського режиму. У цьому блоці містилися також карні злочинці з Росії та Східної Німеччини, а також ті

росіяни, які зробили помилку, виступивши проти режиму. Загалом у блоці особливого режиму перебувало 45 осіб [10, р. 107–133].

Деякі із перелічених осіб залишили свої спомини про перебування у Дегтярці. Зокрема Отто Гюнше згадував, що для так званих елітних ув'язнених було розгорнуто мережу буфетів та кіосків, де вони могли купити тютюн, цукор та хліб. Їм дозволялося отримувати перекази та посилки [9].

Перебував Еріх Хартманн у трудовому таборі в Дегтярці до 1955 р. поки був не звільнений за амністією і повернутий у Німеччину [8, р. 403].

Висновки. Таким чином, найрезультативніший ас Другої світової війни німецький льотчик Еріх Хартманн у 1945 р. здався у американський полон, однак був переданий Червоній армії. За відмову від співробітництва з НКВС він був звинувачений у воєнних злочинах і засуджений до 25 років ув'язнення. Протягом 1945–1955 рр. він відбував своє покарання у різних трудових таборах: Кіровський табір, табір у Грязовцях, табір у Шахтах, Новочеркаський табір, табір у Дегтярці. Однак найсуворішими за методами утримання серед усіх перелічених були табори у Кірово та Шахтах. Часто через нестерпні умови праці Еріх Хартманн влаштовував голодування та відмовлявся працювати і як наслідок цьому слідували інші ув'язнені і у трудових таборах відбувалися бунти та страйки. Можна констатувати, що через свій воєнний авторитет та колишні бойові заслуги на фронті Еріх Хартманн став символом спротиву для інших німецьких військовополонених.

Список літератури:

1. Бендер Р. Регалии люфтваффе / Пер. с англ. Т.К. Гладкова. Москва : ЗАО Центр поли граф, 2007. 318 с.
2. Дональд Д. Боевые самолеты Люфтваффе / Пер. с англ. А. Лаврик. Москва : АСТ, Астрель, 2002. 253 с.
3. Летчик-герой. *Одесская газета*. 1943. № 57 (9 марта). С. 2.
4. Сила германской авиации. *Одесская газета*. 1943. № 295 (22 декабря). С. 2.
5. Fuller, J. F. C. (John Frederick Charles). *The Second World War, 1939–45: a strategical and tactical history*. New York : Da Capo Press, 1993. 431 p.
6. Hans "Assi" Hahn. URL: <https://www.luftwaffe.cz/hahn.html> (дата звернення: 10.11.2022).
7. Hermann Graf Luftwaffe Ace, New Model Announcements and updated photos. URL: <https://www.flying-tigers.co.uk/2016/hermann-graf-luftwaffe-acenew-model-announcements-and-updated-photos/> (дата звернення: 10.11.2022).
8. Hind C., Nicolaidis, A. Ace of Aces: Erich Hartmann the Blond Knight of Germany. *Open Journal of Social Sciences*. 2020. № 8. P. 383–406.
9. Parparov F., Saleyev I., Günsche O., Linge H., Stalin J. *The Hitler Book: The Secret Dossier Prepared for Stalin from the Interrogations of Otto Guensche and Heinze Linge, Hitler's Closest Personal Aides*. Boston : PublicAffairs, 2005. 370 p.
10. Raymond F. Toliver, Trevor J. Constable. *The blond knight of Germany: a biography of Erich Hartmann*. New York : McGraw-Hil Education – Europe, 1986. 332 p.

References:

1. Bender R. (2007) Regalii lyuftvaffe [Regalia of the Luftwaffe] / Per. s angl. T.K. Gladkova. Moskva: ZAO Tsentr poli graf, 318 p. (in Russian)
2. Donald D. (2002) Boevyye samoletyi Lyuftvaffe [Combat aircraft of the Luftwaffe] / Per. s angl. A. Lavrik. Moskva: AST, Astrel, 253 p. (in Russian)
3. Letchik-geroy [Pilot Hero] (1943) *Odesskaya gazeta*, no. 57 (9 marta), p. 2. (in Russian)
4. Sila germanskoy aviatsii [The strength of the German air force] (1943) *Odesskaya gazeta*, no. 295 (22 dekabrya), p. 2. (in Russian)
5. Fuller, J. F. C. (John Frederick Charles) (1993) *The Second World War, 1939–45: a strategical and tactical history*. New York: Da Capo Press, 431 p.
6. Hans "Assi" Hahn. Available at: <https://www.luftwaffe.cz/hahn.html> (accessed 10 November 2022).
7. Hermann Graf Luftwaffe Ace, New Model Announcements and updated photos. Available at: <https://www.flying-tigers.co.uk/2016/hermann-graf-luftwaffe-acenew-model-announcements-and-updated-photos/> (accessed 10 November 2022).
8. Hind C., Nicolaidis, A. (2020) Ace of Aces: Erich Hartmann the Blond Knight of Germany. *Open Journal of Social Sciences*, no. 8, pp. 383–406.
9. Parparov F., Saleyev I., Günsche O., Linge H., Stalin J. (2005) *The Hitler Book: The Secret Dossier Prepared for Stalin from the Interrogations of Otto Guensche and Heinze Linge, Hitler's Closest Personal Aides*. Boston: PublicAffairs, 370 p.
10. Raymond F. Toliver, Trevor J. Constable (1986) *The blond knight of Germany: a biography of Erich Hartmann*. New York: McGraw-Hil Education – Europe, 332 p.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Анотація. У статті увага приділена джерелам з вивчення питань національних партій у складі УЦР. За традиційною схемою класифікації наявний масив джерел поділяється на неопубліковані та опубліковані джерела. Основна увага була зосереджена на двох центральних державних архівах – Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). До групи опублікованих джерел відносяться збірники документів, матеріали тогочасної преси та мемуари. Значний інформативний матеріал зібрано у різноманітних збірниках документів, які виходили в різний хронологічний проміжок. Тут можна виділити кілька підгруп: збірники документів із історії революції, що вийшли в радянський період; збірники документів із історії Української революції; збірники документів політичних партій; хрестоматії з історії України. Цінним джерелом є тогочасна преса. Характеризуючи цю групу джерел також можна виділити кілька підгруп: офіційні видання Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату; партійна преса; непартійна преса. Важливим джерелом для дослідження діяльності партійних фракцій національних меншин у Центральній Раді є джерела особового походження – щоденники, мемуари та спогади активних учасників революційних подій. Зокрема, В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Ковалевського, А. Гольденвейзера, П. Мілюкова, О. Керенського, І. Церетелі та ін.

Ключові слова: партії, архівні справи, фонд, мемуари, періодичні видання, Українська Центральна Рада, збірники документів.

Dovgalets Oksana

Rivne Medical Academy

POLITICAL PARTIES OF NATIONAL MINORITIES IN THE CENTRAL COUNCIL OF UKRAINE: SOURCE BASE

Summary. In the article, attention is paid to the sources for the study of issues of national parties as part of the UCR. According to the traditional classification scheme, the existing array of sources is divided into unpublished and published sources. The main attention was focused on two central state archives – the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine (CDAVO of Ukraine) and the Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CDAGO of Ukraine). The group of published sources includes document collections, contemporary press materials and memoirs. Considerable informational material is collected in various collections of documents that were published in different chronological periods. Several subgroups can be distinguished here: collections of documents on the history of the revolution published in the Soviet period; collections of documents on the history of the Ukrainian revolution; collections of documents of political parties; textbooks on the history of Ukraine. A valuable source is the contemporary press. Characterizing this group of sources, several subgroups can also be distinguished: official publications of the Ukrainian Central Rada and the General Secretariat; party press; non-party press. An important source for researching the activities of party factions of national minorities in the Central Rada are sources of personal origin – diaries, memoirs and memories of active participants in revolutionary events. In particular, V. Vinnichenko, M. Hrushevskiy, D. Doroshenko, M. Kovalevskiy, A. Goldenweiser, P. Milyukov, O. Kerenskiy, I. Tsereteli, and others. A rich factual material is contained in the funds of the Center for the Study of Ukraine. First of all, these are the funds of the governing bodies of the Central Rada. One of the main funds used is F. 1115 – Fund "Ukrainian Central Rada". This fund stores the minutes of general sessions of the Central Rada and meetings of the Small Rada and the General Secretariat. The study of these protocols made it possible to analyze the structure of the Central Rada, to single out its constituent elements – factions of the All-Russian, Jewish, and Polish parties.

Keywords: parties, archival files, fund, memoirs, periodicals, Ukrainian Central Rada, collections of documents.

Постановка проблеми. Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю вивчення джерельної бази діяльності політичних партій національних меншин у складі Української Центральної Ради. Окремою складовою виступає завдання систематизувати та класифікувати корпус джерел з історії діяльності політичних партій національних меншин у складі Української Центральної Ради. У роботі були використані неопубліковані документи двох центральних державних архівів – Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняними та закордонними дослідниками зроблено значний внесок у вивчення проблем, пов'язаних із діяльністю політичних партій національних меншин у період Центральної Ради. Водночас, їхня робота у складі УЦР не стала предметом окремого комплексного спеціального дослідження. Зокрема слід виділити праці А. Гриценко [48], О. Реєнта [51], В. Солдатенка [52–56], В. Верстюка [47], Р. Пирого [50], О. Любовець [49].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Доцільним завданням виступає аналіз стану джерельної бази досліджуваного питання та існуючих фондів України,

а також зарубіжним джерелам, що є маловивченим на сьогодні.

Мета статті: окреслити основні напрями діяльності фракцій партій національних меншин у Центральній Раді та прослідкувати еволюцію в ставленні до Центральної Ради та проблем українського державотворення з боку національних партій.

Виклад основного матеріалу. Критичне осмислення досвіду взаємостосунків і співпраці державних органів із партіями національних меншин, аналіз їхніх здобутків, уроків і прорахунків може допомогти в процесі налагодження стосунків між державою та національними групами на сучасному етапі, конструктивно вирішити сучасні міжнаціональні проблемні питання. Джерела з досліджуваної теми дають незаперечну можливість відтворити картину діяльності політичних партій національних меншин у складі УЦР. Опрацьована джерельна база є достовірною, репрезентованою й достатньою для якомога повного розкриття поставленої мети та завдань даного дисертаційного дослідження. Джерельною базою даного питання стали документи та матеріали різного походження. Можна виділити кілька основних груп джерел, з яких бралася інформація та факти під час дослідження (рис. 1).

За традиційною схемою класифікації наявний масив джерел поділяється на неопубліковані та опубліковані джерела.

Багатий фактологічний матеріал містять фонди ЦДАВО України. Насамперед, це фонди керівних органів Центральної Ради. Одним із основних фондів, що були використані, є Ф. 1115 – Фонд «Українська Центральна Рада». У цьому фонді зберігаються протоколи загальних сесій Центральної Ради та засідань Малої Ради та Генерального Секретаріату [3–4]. Вивчення цих протоколів дозволило проаналізувати структуру Центральної Ради, виокремити її складові елементи – фракції загальноросійських, єврейських та польських партій. Аналіз матеріалів засідань Центральної Ради та Малої Ради надав можливість відтворити процес українського державотворення й участь у ньому політичних партій національних меншин, з'ясувати позицію кожної окремої партії під час голосування та прийняття певних рішень. Ці матеріали розкривають ставлення партій національних меншин до Центральної Ради, Генерального Секретаріату, до вимог українського національно-визвольного руху. Також у даному фонді зберігаються матеріали, документи, закони та законопроекти, ухвалені Центральною Радою [2].

Розкрити основні напрями урядової політики щодо національних меншин допомогло використання матеріалів наступних фондів: Ф. 1063 – Фонд «Генеральне секретарство Української Центральної Ради (1917–1918)» [1], Ф. 1064 – Фонд «Рада Міністрів Української

Держави (1918)» [1], Ф. 3690 – Фонд «Державний контроль Української Народної Республіки (1917–1918)» [5]. Доповнюють інформацію щодо діяльності конкретних національних секретарств документи фондів: Ф. 1748 – Фонд «Генеральне секретарство з єврейських справ Української Народної Республіки (1917–1918)» [6], Ф. 1854 – Фонд «Міністерство у єврейських справах Української Держави (1918)» [7], Ф. 2225 – Фонд «Міністерство польських справ Української Держави (1918)» [8], Ф. 2592 – Фонд «Генеральне Секретарство національних справ Української Центральної Ради (1917–1918)» [9]. Аналіз матеріалів перерахованих фондів розкрив особливості співпраці між українськими урядовими партіями та партіями національних меншин і показав рівень підтримки останніх державної політики в питаннях національного будівництва.

В процесі роботи над темою дослідження було використано також Ф. 4656 – Фонд «Киевская организация Российской социал-демократической рабочей партии (объединенных) меньшевиков г. Киев» [10].

Матеріали з історії діяльності загальноросійських і єврейських політичних партій містять фонди ЦДАГО України.

Відомості про РСДРП обох течій – більшовицької та меншовицької – розміщені у фондах Ф. 57 – Фонд «Колекція документів з історії Комуністичної партії України» [11], Ф. 265 – Фонд «Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків)» [12] та ін.

В архіві мають ся документи ще однієї загальноросійської партії – Партії народної свободи. У Ф. 268 – Харківський губернський і міський комітети Партії народної свободи – зібрані матеріали щодо діяльності одного з трьох основних центрів кадетів в Україні [13].

У ЦДАГО України має ся окремий фонд, де зберігаються матеріали з історії єврейських політичних партій: Ф. 41 – Єврейські політичні партії та організації. У фонді сформовані справи з окремих партій. Зокрема, Бунду, Єврейської робітничої партії соціалістів-територіалістів, Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії, Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей Ціон», партії сіоністів. Ознайомлення з документами фонду дозволило з'ясувати позицію партій щодо основних питань революції, їхнє ставлення до українського національно-визвольного руху, а також чисельність та регіональне представництво партійних осередків [14].

Знайомство з вищезазначеними фондами центральних архівів України допомогло розкрити політичні платформи партій національних меншин; з'ясувати чисельність партійних організацій, їх соціальний склад та регіональне розташування.

До категорії неопублікованих джерел відносяться й матеріали Інституту рукопису Націо-

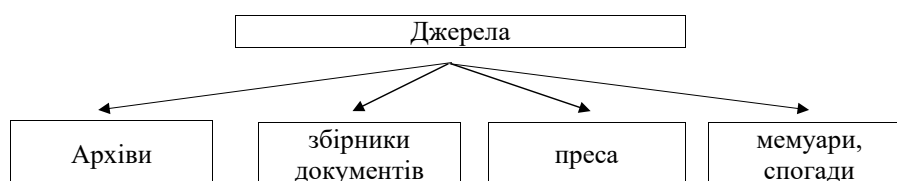

Рис. 1.

нальної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Зокрема, у фонді Х «Всеукраїнська академія наук» зберігаються спогади С. Добжинського «Польська контрреволюція на Україні». Автор також ознайомився з фондом XI «Шелухін С.». Безпосередньо до теми дослідження відноситься справа 3382 «Українська Народна Республіка. Діяльність департаментів Міністерства польських справ: освіти, національного самоврядування та загальних справ. 1917–1918 рр.» [15].

До групи опублікованих джерел відносяться збірники документів, матеріали тогочасної преси та мемуари.

Значний інформативний матеріал зібрано у різноманітних збірниках документів, які виходили в різний хронологічний проміжок. Тут можна виділити кілька підгруп:

- збірники документів із історії революції, що вийшли в радянський період;
- збірники документів із історії Української революції;
- збірники документів політичних партій;
- хрестоматії з історії України.

Збірники документів, які вийшли в радянський період, формувалися за жорсткими ідеологічними критеріями, переважно там зібрані матеріали, що стосуються партії більшовиків та перемозі «Великої Жовтневої революції» [31; 32; 36]. Використання цих збірників можливе лише за умов відкидання ідеологічного навантаження. Значним фактологічним матеріалом наповнено видання «1917 год на Киевщине: хроника событий», створено на основі зібрання фактів про революційні події 1917 [16].

Одними з основних джерел, які були використані під час написання дисертаційної роботи є збірники документів із історії Української революції. Насамперед, це двохтомник «Українська Центральна Рада: Документи і матеріали» [39–40]. У збірнику подано протоколи сесій Центральної Ради, засідань Малої Ради та Генерального Секретаріату, а також тексти ухвалених цими державними органами різноманітні постанови, звернення, циркуляри, декларації і т.п. Для висвітлення теми дослідження першочергове значення мають саме протоколи засідань, адже їхнє вивчення дало змогу проаналізувати позицію партій національних меншин під час прийняття тих чи інших рішень, зрозуміти особливості їхнього сприйняття подій Української революції та мотивацію ставлення до процесів відродження української державності.

У роботі також були використані документи, вміщені в збірнику «Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали» [17].

З метою аналізу політичних платформ партій національних меншин використовувалися збірники документів партій [18–19]. Ці збірники містять партійні програмні документи, резолюції та постанови різних партійних форумів.

За роки незалежності України вийшла з друку значна кількість різноманітних хрестоматій, де зібрані документи з різних історичних періодів, зокрема, й періоду Української революції [20].

У роботі використовувалася й література довідкового характеру. Зокрема, енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна

на Україні». Також інформація бралася з електронних енциклопедій, зокрема, «Электронная еврейская энциклопедия» [21] та ін.

Цінним джерелом є тогочасна преса. Характеризуючи цю групу джерел також можна виділити кілька підгруп:

- офіційні видання Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату;
- партійна преса;
- непартійна преса.

Офіційна преса є цінним джерелом щодо висвітлення результатів роботи державним структур. Так вивчення матеріалів, що друкувалися на шпальтах «Вістей з Української Центральної Ради» [22] та «Вісника Генерального Секретаріату Української Народної Республіки» [23], дало можливість прослідкувати динаміку формування основних напрямів урядової політики в національному питанні.

Багата на фактологічний матеріал періодика політичних партій. Практична кожна провідна політична партія видавала в роки революції власні періодичні органи. Численні періодичні видання мали загальноросійські партії. Було опрацьовано журнали та газети керівних партійних органів партії кадетів: «Вестник партии Народной Свободы» [24]; російських есерів: журнал «Партийные известия партии эсеров» [25], Центральный орган есеров «Новое дело» [26], органи Київської організації есерів «Воля народа» [27], Харківської – «Земля и воля» [28], Катеринославської – «Трудовой народ» [29]; меншовиків: журнал «Партийные известия ЦК РСДРП» [30], органи Київського комітету РСДРП(м) – «Знамя труда» [31], Харківського – «Социал-демократ» [32], Одеського – «Южный рабочий» [33] та ін.

Мали свої періодичні видання й єврейські та польські партії, які видавалися як російською, так і польською та єврейською мовами. Автор ознайомився з матеріалами органу районного комітету Бунду для Катеринославської, Харківської, Таврійської губерній та Донської області «Наше слово» що виходив російською мовою, а також з польською газетою «Dziennik Kijowski» [34]. На сторінках партійної преси друкувалися матеріали та рішення партійних з'їздів і конференцій, оприлюднювалися документи програмного характеру, а також висвітлювалася діяльність представників партій національних меншин у складі Центральної Ради, Малої Ради та Генерального Секретаріату.

Суттєве доповнення інформації щодо діяльності політичних партій національних меншин дали матеріали формально непартійної преси. Зокрема, «Киевлянин» [37], «Киевская мысль» [35–36], «Последние новости» [38] та ін. Висвітлюючи поточні суспільно-політичні події, ці газети друкували повідомлення щодо різноманітних партійних заходів, відозви та рішення вищих партійних органів, інформацію з місць про діяльність регіональних осередків тої чи іншої партії, а також інформацію про роботу державних органів влади.

Важливим джерелом для дослідження діяльності партійних фракцій національних меншин у Центральній Раді є джерела особового походження – щоденники, мемуари та спогади активних учасників революційних подій. Їх також можна поділити на спогади українських по-

літичних діячів та членів політичних партій національних меншин.

Насамперед, це спогади та щоденники відомих діячів українського національно-визвольного руху – В. Винниченка [40], М. Грушевського [39], Д. Дорошенка [41], М. Ковалевського [42] та ін. Вони органічно доповнюють охарактеризовані у попередньому параграфі праці, відзначаючись більшою емоційністю та суб'єктивністю.

Істотне значення для розуміння позицій національних партій доби Центральної Ради мають мемуари та щоденники їхніх лідерів. Зокрема, А. Гольденвейзера [43], П. Мілюкова [44], О. Керенського [45], І. Церетелі [46].

Ці джерела цінні тим, що написані через незначний проміжок часу після подій, учасниками яких були їхні автори, тому там відтворено атмосферу тогочасного політичного життя. Попри певне суб'єктивне висвітлення подій, в цих роботах зібрано документи політичних партій, охарактеризовано їхню позицію під час роботи сесій Центральної Ради та засідань Малої Ради.

Висновок. Отже, опрацьована джерельна база є достовірною, репрезентованою й достатньою для якомога повного розкриття поставленої мети та завдань даного дисертаційно-

го дослідження. У процесі роботи використані джерела, які мають різне походження, ступень об'єктивності і повноту інформативності стосовно досліджуваних проблем. До групи опублікованих джерел відносяться збірники документів, матеріали тогочасної преси та мемуари. Значний інформативний матеріал зібрано у різноманітних збірниках документів, які виходили в різний хронологічний проміжок. Тут можна виділити кілька підгруп: збірники документів із історії революції, що вийшли в радянський період; збірники документів із історії Української революції; збірники документів політичних партій; хрестоматії з історії України. Цінним джерелом є тогочасна преса. Характеризуючи цю групу джерел також можна виділити кілька підгруп: офіційні видання Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату; партійна преса; непартійна преса. У сукупності вони складають репрезентативний комплекс джерел. Критичне використання всього комплексу джерел дозволяє неупереджено, об'єктивно і достовірно відтворити діяльність політичних партій національних меншин в Українській Центральній Раді, показати склад партійних фракцій та їхній вплив на роботу Центральної Ради та Малої Ради.

Список літератури:

1. Фонд 1063. Генеральне секретарство Української Центральної Ради. 1917–1918. Опис 3. Спр. 1. Протоколи і журнали засідань Генерального Секретаріату Центральної Ради (3/ IX.1917 – 29/XII.1917).
2. Фонд 1115. Українська Центральна Рада. Опис 1. Спр. 1. Постанови Центральної Ради та її Комітету про затвердження інструкції про Комісію для підготовки статуту автономії України, компетенцію та склад Комітету Центральної Ради, склад Генерального Секретаріату та його статут: витяги з протоколів засідань, обіжники, законопроекти та закони, проект Конституції УНР; статут канцелярії Центральної Ради; тимчасовий земельний закон (11 травня – 2 квітня 1918 р.).
3. Спр. 20. Протоколи засідань Української Центральної Ради (27 липня – 10 квітня 1917 р.).
4. Спр. 26. Протоколи засідань Генерального Секретаріату УНР (15 листопада 1917 – 3 січня 1918 рр.).
5. Фонд 3690. Державний контроль Української Народної Республіки. Опис 1. Спр. 3. Протоколи (журнали) засідань Генерального Секретаріату Центральної Ради (без дати).
6. Фонд 1748. Генеральне секретарство з єврейських справ (1917–1918). Опис 1. Спр. 3. Черновик інструкції о назначений товарищей Генерального Секретаря по национальным делам и их функции (1 сентября – 25 октября 1917 г.).
7. Фонд 1854. Міністерство по єврейським справам 1918 р. Опис 1. Спр. 17. Тезиси к законопроект. Местные учреждения еврейского Национального союза на Украине (1918 г.).
8. Фонд 2225. Міністерство польських справ Української держави (1918). Опис 1. Спр. 21. Протокол наради представників інформаційних відділів Міністерства Української Народної Республіки. Відомість про персональний склад Міністерств Торгу і промисловості та листування інформаційного і фінансового характеру; пояснюючі записки до штатів Міністерства польських справ (9 квітня 1918 – 1 липня 1918 р.).
9. Фонд 2592. Генеральне Секретарство національних справ Української Центральної Ради (1917–1918). Опис 1. Спр. 2. Журнали засідань Генерального Секретаріату (8 червня 1917 – 8 січня 1918 рр.).
10. Фонд 4656. Киевская организация Российской социал-демократической рабочей партии (объединенных) меньшевиков г. Киев) Опис 1. Спр. 1. Уставы Киевской областной и городской организации, программы партий, мандаты, списки членов организации и другие документы организации (1917–1918 гг.).
11. Фонд 57. Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні. Опис 2. Спр. 8. Справка об организациях РСДРП на Украине и их количественный состав.
12. Фонд 265. Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків). Одеський комітет (1917–1919). Опис 1. Спр. 15. Програма партії «Народної свободи» та вирізки з газет з питань програми та тактики партії (1917–1918 рр.).
13. Фонд 268. Харківський губернський і міський комітети партії Народної свободи (1917–1919). Опис 1. Спр. 1. Протоколи засідань Одеського комітету РСДРП(м) (7.03.1917 – 24.01.1918).
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Фонд 41. Єврейські політичні партії і організації. Опис 1. Спр. 4. Програма Бунда по национальному вопросу платформе (1917 г.).
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Фонд XI. Шелухін С. Спр. 3382. Українська Народна Республіка. Діяльність департаментів Міністерства польських справ: освіти, національного самоврядування та загальних справ. 1917–1918 рр.
16. 1917 год на Киевщине: хроника событий / сост.: А. Иргизов и др.; под ред. В. Манилова. Киев : Гос. изд-во Украины, 1928. 583 с.
17. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року : док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.
18. Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева : Путеводитель / Науч. ред.-сост.: Е. И. Меламед, М. С. Куповецкий; Государственный комитет архивов Украины, Рос. гос. гуманитар. ун-т, Еврейская теологическая семинария. Киев: Дух і Літера, 2006. 752 с.

19. Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX–XX століття. Документи і матеріали. Київ : НАН України, 2002. 280 с.
20. Історія України : Хрестоматія : У 2-х ч. Вид. 2-е, перероб. і доп. / Упоряд. С. М. Клапчук та ін. Київ : ІЗМН, 1996. Ч. 2. 336 с.
21. Бунд // Электронная еврейская энциклопедия. URL: <http://eleven.ort.org/jews-of-russia-and-ussr/jewish-movements-parties-organizations/10791/>
22. Вісті з Української Центральної Ради. Київ, 1917.
23. Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. Київ, 1917–1918.
24. Вестник партии Народной Свободы. Петроград, 1917.
25. Партийные известия партии эсеров. Петроград, 1917.
26. Новое дело. Киев, 1917.
27. Воля народа. Киев, 1917.
28. Земля и воля. Харьков, 1917.
29. Трудовой народ. Катеринослав, 1917.
30. Партийные известия ЦК РСДРП. Киев, 1917.
31. Знамя труда. Киев, 1917.
32. Социал-демократ. Харьков, 1917.
33. Южный рабочий. Одеса, 1917.
34. Dziennik kijowski. 1917.
35. Киевская мысль. Киев, 1917.
36. Киевская мысль. Киев, 1918.
37. Киевлянин. Киев, 1917.
38. Последние новости. Київ, 1917.
39. Грушевський М. Статті, спогади, документи і коментарі. *Записки НТШ*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1978. 238 с.
40. Винниченко В. Щоденник : У 2-х т. Едмонт – Нью-Йорк, 1980–1983.
41. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле 1914–1920 : В 4-х ч. Мюнхен, 1969.
42. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Інсбург, 1960. 720 с.
43. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.). С. 1–35.
44. Милуков П. Н. Воспоминания. М., 2001. 638 с.
45. Керенський А. Ф. Россия на историческом повороте. Мемуари. М. : Республика, 1993. 384 с.
46. Церетели И. Г. Воспоминания о Февральской революции : В 2-х тт. Париж, 1963.
47. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник // В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко. Київ: НАН України, 1998. 254 с.
48. Гриценко А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919 рр.). Київ, 1993. 101 с.
49. Любовець О. М. Загальноросійські політичні партії навесні 1917 р.: політична платформа та регіональне представництво. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2017. Вип. 51. С. 71–76.
50. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 31–58.
51. Реент О. П. Ставлення пролетаріату України до Центральної Ради. *Український історичний журнал*. 1994. № 4. С. 3–18.
52. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). Київ : Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 1999. 508 с.
53. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис : монографія. Київ : Либідь, 1999. 976 с.
54. Солдатенко В. Ф. Україна: 1917 рік. Київ : КРІОН, 2012. 211 с.
55. Солдатенко В. Ф. Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917–1920 рр. Київ : Наукова думка, 2017.
56. Солдатенко В. Ф. Революційні альтернативи 1917 року й Україна / В. Ф. Солдатенко, О. М. Любовець. Київ : Наукова думка, 2010. 320 с.

References:

1. Fund 1063. General Secretariat of the Ukrainian Central Rada. 1917–1918. Description 3. Issue 1. Minutes and journals of meetings of the General Secretariat of the Central Rada (Z/ IX.1917 – 29/XII.1917).
2. Fund 1115. Ukrainian Central Council. Description 1. Question 1. Resolutions of the Central Rada and its Committee on the approval of the instructions on the Commission for the preparation of the charter of autonomy of Ukraine, the competence and composition of the Committee of the Central Rada, the composition of the General Secretariat and its charter: extracts from the minutes of meetings, circulars, draft laws and laws, the draft Constitution of the Ukrainian People's Republic; the statute of the office of the Central Rada; temporary land law (May 11 – April 2, 1918).
3. Ref. 20. Minutes of meetings of the Ukrainian Central Council (July 27 – April 10, 1917).
4. Ref. 26. Minutes of meetings of the General Secretariat of the Ukrainian People's Republic (November 15, 1917 – January 3, 1918).
5. Fund 3690. State control of the Ukrainian People's Republic. Description 1. Spr. Z. Minutes (journals) of meetings of the General Secretariat of the Central Rada (no date).
6. Fund 1748. General Secretariat for Jewish Affairs (1917–1918). Description 1. Spr. 3. Draft instructions on the appointment of comrades of the General Secretary for national affairs and their functions (September 1 – October 25, 1917).
7. Fund 1854. Ministry of Jewish Affairs 1918. Description 1. Spr. 17. Abstracts of the draft law. Local offices of the Jewish National Union in Ukraine (1918).
8. Fund 2225. Ministry of Polish Affairs of the Ukrainian State (1918). Description 1. Spr. 21. Minutes of the meeting of representatives of the information departments of the Ministry of the Ukrainian People's Republic. Information on the personnel of the Ministries of Trade and Industry and correspondence of an informational and financial nature; explanatory notes to the staff of the Ministry of Polish Affairs (April 9, 1918 – July 1, 1918).
9. Fund 2592. General Secretariat of National Affairs of the Ukrainian Central Rada (1917–1918). Description 1. Issue 2. Journals of meetings of the General Secretariat (June 8, 1917 – January 8, 1918).

10. Fund 4656. Kyiv Organization of the Russian Social Democratic Working Party (United) Mensheviks, Kyiv) Description 1. Issue 1. Statutes of the Kyiv regional and city organization, party programs, mandates, lists of organization members and other organization documents (1917–1918).
11. Fund 57. Documents of the period of preparation and conduct of the Great October Socialist Revolution and the civil war in Ukraine. Description 2. Ref. 8. Report on organizations of the RSDLP in Ukraine and their quantitative composition.
12. Fund 265. Russian Social Democratic Labor Party (Mensheviks). Odessa Committee (1917–1919). Description 1. File. 15. Program of the "People's Freedom" party and clippings from newspapers on issues of the party's program and tactics (1917–1918).
13. Fund 268. Kharkiv provincial and city committees of the People's Freedom Party (1917–1919). Description 1. File. 1. Minutes of meetings of the Odessa Committee of the RSDLP(m) (March 7, 1917 – January 24, 1918).
14. Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAGO of Ukraine). Fund 41. Jewish political parties and organizations. Description 1. Issue 4. The Bund's program on the national question platform (1917).
15. Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi. Foundation XI. Sheluhin S. Spr. 3382. Ukrainian People's Republic. Activities of the departments of the Ministry of Polish Affairs: Education, National Self-Government and General Affairs. 1917–1918.
16. 1917 in Kyiv region: chronicle of events (1928) / comp.: A. Irgizov and others; under the editorship V. Manilova. Kyiv: Gos. publishing house of Ukraine, 583 p.
17. Ukrainian national liberation movement. March–November 1917: Doc. and materials (2003) / Edited by: V. Verstyuk (head) and others. Kyiv: Olena Teliga Publishing House, 1024 p.
18. Documents on the history and culture of Jews in the archives of Kyiv: Guide (2006) / Nauch. co-ed.: E. I. Melamed, M. S. Kupovetskyi; State Committee of Archives of Ukraine, Russia. Mr. humanitarian University, Jewish Theological Seminary. Kyiv: Spirit and Letter, 752 p.
19. Jewish political parties and movements in Ukraine at the end of the 19th and 20th centuries (2002) Documents and materials. Kyiv: NAS of Ukraine, 280 p.
20. History of Ukraine: Textbook: In 2 parts. Ed. 2nd, revision. and additional (1996) / Edit S. M. Klapchuk and others. Kyiv: IZMN, part 2, 336 p.
21. Bund // Electronic Jewish encyclopedia. Available at: <http://eleven.ort.org/jews-of-russia-and-ussr/jewish-movements-parties-organizations/10791/>
22. News from the Ukrainian Central Rada (1917). Kyiv.
23. Bulletin of the General Secretariat of the Ukrainian People's Republic (1917–1918). Kyiv.
24. Herald of the People's Freedom Party (1917). Petrograd.
25. Party news of the SR party(1917). Petrograd.
26. New business (1917). Kyiv.
27. Will of the people (1917). Kyiv.
28. Land and will (1917). Kharkiv.
29. Working people (1917). Katerynoslav.
30. Party news of the Central Committee of the RSDLP (1917). Kyiv.
31. Banner of labor (1917). Kyiv.
32. Social Democrat (1917). Kharkiv.
33. Southern worker (1917). Odesa.
34. Dziennik kijowski (1917).
35. Kievskaya thought (1917). Kyiv.
36. Kievskaya thought (1918). Kyiv.
37. Kyivan (1917). Kyiv.
38. Latest news (1917). Kyiv.
39. Hrushevskyi M. (1978) Articles, memories, documents and comments. *Notes of the National Academy of Sciences*. New York – Paris – Sydney – Toronto, 238 p.
40. Vynnychenko V. (1980–1983) Diary: In 2 volumes. Edmont – New York.
41. Doroshenko D. (1969) My memories of the recent past 1914–1920. In 4 hours. Munich.
42. Kovalevskyi M. (1960) At sources of struggle: Memories, impressions, reflections. Innsburg, 720 p.
43. Goldenweiser A. A. From Kiev memories (1917–1920), pp. 1–35.
44. Mylyukov P.N. (2001) Memories. M., 638 p.
45. Kerensky A.F. (1993) Russia is at a historical turning point. Memoirs. M.: Respublika, 384 p.
46. Tsereteli I.G. (1963) Memories of the February Revolution: In 2 volumes. Paris.
47. Verstyuk V. (1998) Workers of the Ukrainian Central Rada. Biographical guide // V. F. Verstyuk, T. S. Ostashko. – Kyiv: NAS of Ukraine, 254 p.
48. Hrytsenko A.P. (1993) Political forces in the struggle for power in Ukraine (end of 1917 – beginning of 1919). Kyiv, 101 p.
49. Lyubovets O.M. (2017) All-Russian political parties in the spring of 1917: political platform and regional representation. *Ethnic history of the peoples of Europe*. Kyiv, issue 51, pp. 71–76.
50. Pyrih R.Ya. (2009) Memoirs of contemporaries as a source of the history of the Ukrainian revolution. *Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921 years*. Kyiv: Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, vol. 4, pp. 31–58.
51. Reent O.P. (1994) The attitude of the proletariat of Ukraine to the Central Rada. *Ukrainian Historical Journal*, no. 4, pp. 3–18.
52. Soldatenko V.F. (1999) Ukrainian revolution: concept and historiography (1918–1920). Kyiv: Search and Publishing Agency "Book of Memory of Ukraine", 508 p.
53. Soldatenko V.F. (1999) The Ukrainian revolution. Historical essay: monograph. Kyiv: Lybid, 976 p.
54. Soldatenko V.F. (2012) Ukraine: 1917. Kyiv: KRION, 211 p.
55. Soldatenko V.F. (2017) Demiurges of the revolution: a mockery of the party history of Ukraine 1917–1920. Kyiv: Naukova dumka.
56. Soldatenko V.F. (2010) Revolutionary alternatives of 1917 and Ukraine / V. F. Soldatenko, O. M. Lyubovets. Kyiv: Naukova dumka, 320 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-6>

УДК 94:[061.2:070]](477)

Дорохова К.А., Міронова І.С.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «СОЮЗ УКРАЇНОК» НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ «ДІЛО»

Анотація. Досліджено історію жіночого товариства «Союз Українок» крізь призму публікацій на шпальтах газети «Діло» – провідного часопису, що виходив наприкінці XIX – на початку XX ст. в Галичині. Проаналізовано діяльність товариства в контексті історії України та жіночого руху зокрема. Визначено роль «Союзу Українок» в об'єднанні жіноцтва Західної України та Наддніпрянщини під час проведення у Станіславі Конгресу Українського Жіноцтва на честь 50-річчя заснування першого жіночого товариства. Розкрито значення жіночого руху у розбудові народного господарства та кооперації. З'ясовано значення соціальної активності відомих українських діячок і доведено їхній вплив на успішне становлення та розвиток організованого жіночого руху, його суспільне визнання, пробудження національної свідомості українського народу.

Ключові слова: жіночі громадські товариства, «Союз Українок», періодика, газета «Діло», благодійна діяльність.

Dorokhova Katarina, Mironova Iryna

Petro Mohyla Black Sea National University

ACTIVITIES THE UNION OF UKRAINIAN WOMEN SOCIETY ON THE PAGES OF THE NEWSPAPER "DILO"

Summary. The history of the women's society Union of Ukrainian Women through the prism of publications on the pages of the newspaper "Dilo" – the leading newspaper that was published in the late nineteenth – early twentieth centuries in Galicia. The activities of the organization in the context of the history of Ukraine and the women's movement in particular are analyzed. The work of the Union of Ukrainian Women in the postwar period and the organization of events aimed at attracting women to the society are considered. The announcements about the courses of the Union of Ukrainian Women, which were aimed at familiarizing women with the ideas of cooperation, housekeeping and gardening and the basics of hygiene, were studied. The activity and the contribution to the development of Ukrainian feminism of the public and political figure M. Rudnyzka as the head of the Union of Ukrainian Women (1928–1939) are studied. The relations of the Union of Ukrainian Women with other women's and public organizations are analyzed. The importance of the women's movement in the development of the national economy and cooperation is revealed. The role of the Union of Ukrainian Women in the unification of women of Western Ukraine and Naddniprianshchyna during the Congress of Ukrainian Women in Stanislaw in honor of the 50th anniversary of the first women's society is determined. The influence of the Union of Ukrainian Women on the educational level of women in Western Ukraine in the 20-30s of the twentieth century is investigated. The appeals of the society to international organizations about the famine in Soviet Ukraine and the subsequent permission to provide the collected aid to the starving are considered. The problems of the difficult situation and the formation of the national-state outlook of women through their right to social and political activity are highlighted. The importance of social activity of famous Ukrainian women is explained and their influence on the successful formation and development of the organized women's movement, its public recognition, awakening of the national consciousness of the Ukrainian people is proved.

Keywords: women's public associations, Union of Ukrainian Women, periodicals, newspaper "Dilo", charitable activities.

Постановка проблеми. Актуальність публікації зумовлена тим, що у процесі побудови громадянського суспільства в Україні важливим є застосування досвіду діяльності жіноцтва, його боротьби за свої політичні та освітні права. Преса, як приклад масового джерела, є важливим засобом для дослідження багатоманітної діяльності жіночих товариств та пропагування національних ідей українства. Незважаючи на значну кількість існуючих наукових праць, розвідок, досліджень, які безпосередньо чи опосередковано торкаються історії товариства «Союз Українок», деякі аспекти його діяльності все ще залишаються не достатньо розкритими, або взагалі не вивченими. Малодослідженими є питання діяльності товариства, зокрема його допомоги військовим під час польсько-української війни; роль «Союзу Українок» у підтримці та розбудові народного господарства та кооперації; відносини «Союзу Українок» з іншими жіночими організа-

ціями і громадськими товариствами; реакція суспільства на призупинення, а згодом на закриття товариства «Союз Українок». Виявлений та проаналізований матеріал збагатить джерельну базу української історії феміністичного руху та стане для сучасних жіночих об'єднань важливим орієнтиром в організаційній та громадсько-культурній праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наприкінці XIX – на початку XX ст. громадсько-політична преса відігравала значну роль у висвітленні діяльності жіночих товариств. Для розкриття цього питання важливою є дисертація В. Кочкодан [11], авторка якої провела ґрунтовне дослідження періодичних видань, які упродовж останньої чверті XIX – у першій половині XX ст. (до 1939 р.) виходили в Галичині. Варто відзначити публікації О. Хомяк [32], які підкреслюють роль галицької преси як фактора активізації громадсько-політичного життя суспільства. За

останні роки одним із відомих дослідників історії газети «Діло» став К. Курилишин [13]. Він є автором багатотомника, який присвячений історії цього часопису. На сторінках наукової праці можна ознайомитися з усіма «іменними» й «безіменними» (тими, що писали під псевдонімами) авторами «Діла» та їхнім доробком, хоча б на рівні заголовків. Ця лектура дозволяє відстежувати політичне, економічне та культурне життя Галичини за відповідний період.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є вивчення та узагальнення знань про «Союз Українок» – найвпливовішої і найчисленнішої жіночої організації Галичини. Завдання статті полягає у тому, щоб провести аналіз діяльності товариства через публікації галицького часопису «Діло», що в даній праці виступає основним джерелом вивчення «Союзу Українок» – від моменту виникнення до припинення його існування.

Виклад основного матеріалу. Одним із важливих чинників формування суспільно-політичного життя української громадськості Галичини була преса. Значення преси підсилювалось тими історичними обставинами, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. галицькі українці були фактично політично поневолені. Тому можна сказати, що місцева проукраїнська преса займала важливе місце у їх житті, виконувала місію творення національної свідомості та допомагала самоорганізовуватися. На той час газета «Діло», що виходила з 1880 р., була найвпливовішою українською газетою Галичини, виданням з тривалою традицією та поважною репутацією, яку читала українська публіка різних переконань чи партійних уподобань [32, с. 45]. Публікації «Діла» охоплювали широке коло тем та питань, у тому числі висвітлювали проблеми рівноправ'я, освіти та економічної незалежності жінок, якої можна досягти працею. У 1912 р. газета почала видавати безкоштовний додаток «Жіноче діло» [18].

На шпальтах українського тижневика можна було зустріти статті, присвячені діяльності жіночих благодійних товариств, але найчастіше писали про «Союз Українок» – найбільшу жіночу організацію в Галичині і на українських землях взагалі. Перша згадка про це товариство в газеті припадає на 1917 рік і далі його діяльність описувалася упродовж всього існування, аж до 1938 року, коли «Союз Українок» було розпущено. Але згадки та окремі публікації про нього зустрічалися і після припинення його існування. Ця обставина робить газету «Діло» одним з важливих джерел інформації, яке дає нам змогу детально прослідкувати за розвитком діяльності «Союзу» та проаналізувати його в контексті історичних подій.

«Союз Українок» має цікаву та водночас складну історію. Активна фаза його діяльності припадає на першу половину ХХ ст., саме тоді на західноукраїнських землях розвивався жіночий рух, що був започаткований відомою громадською діячкою і письменницею Н. Кобринською. Товариство було засновано 21 лютого 1917 р. Відтоді «перетворило львівське українське жіноцтво давнє товариство «Жіноча Громада» на товариство з ширшою організацією «Союз Українок», метою якого є сполучити у собі всі існуючі українські жіночі товариства для одноцільної роботи» [29, с. 3].

На засіданні був затверджений статут, на основі якого мали функціонувати чотири секції: релігійно-гуманітарна; просвітньо-шкільна; робітничо-промислова; господарсько-торгівельна. Релігійно-гуманітарна секція мала доглядати за сиротами, хворими, виселенцями, прислугою та шкільною молоддю. Просвітньо-шкільна секція опікувалася над всім шкільництвом краю взагалі. Для дітей створювались бібліотеки і читальні, проводились курси для неграмотних, бурси для молоді, сходина, концерти та театральні вистави. Робітничо-промислова секція займалася організацією курсів широкого спектру для робітниць: курси промисловості, кравецтва, шиття, мережання тощо. Також вона мала піклуватися про закупівлю верстатів, приладів та всіх необхідних матеріалів для роботи. Потім створювалися та проводилися виставки жіночих робіт і домашнього жіночого промислу. Задача господарсько-торгівельної секції полягала в тому, щоб засновувати господарські спілки, школи, особливо в області жіночого господарства (наприклад, курси огородництва, садівництва, пасічництва), гігієна мешкання та життя. Членами товариства могли стати кожна українка, яка досягла 16-річного віку або кожне жіноче товариство.

У 1918 р. закінчилася Перша світова війна, це був час тяжких випробувань для всього суспільства. Саме в цей момент «Союз Українок» звернувся «до всього жіноцтва галицької землі» із закликом відбудови господарського і суспільно життя, що було нещадно знищене за чотири роки війни. Допомога була вкрай потрібна, адже «праці багато – робітників мало», тому жіноче товариство оголосило про скликання загальних зборів, що мали відбутися 20 травня того ж року у Львові. На збори запрошувалися «представниці всіх галицьких округів», тобто все сільське та міське жіноцтво. Особливе прохання було до вчителів та дружин священників, бо вони «стоять найближче до народу, знають найкраще його потреби, їх досвід і ради стануть вказівками в напрямі ведення праці» [17, с. 3]. Жінки поклали на себе велику і надзвичайно важливу працю допомагати у шпиталях, таборах, на кухнях.

Поступово діяльність жіночого товариства розширювалася. Це вимагало значних зусиль та неабиякої наснаги. Як згодом згадувала у своїй статті «Українське жіноцтво у визвольних змаганнях» (1936) відома громадська діячка і одна з ініціаторок цього дійства Б. Баран: «Перші мої кроки були до Міністерства Галицьких Справ, де Семен Вітик був великим прихильником усіх проявів громадянської праці» [1, с. 5]. Пані Баран разом з іншими активними громадськими діячками з Буковини та Галичини почали придумувати «спосіб приєднати до цього діла і наддніпрянських землячок». Тут їм на допомогу прийшов тодішній міністр народно-го здоров'я і опікування Д. Одрина та заступник міністра військових справ генерал В. Петрів.

13 серпня 1919 р. за ініціативою Бланки Баран, Іванни Одрини та Марії Струтинської жінки Наддніпрянщини та Галичини зустрілися у Кам'янці-Подільському і проголосили про заснування «Союзу Українок», що охопив жінок з усіх частин України. За короткий час кількість членкинь «Союзу» досягла 360. Із відомих діячок

Надніпрянщини до Союзу вступили Л. Черняхівська-Старицька, С. Русова, Г. Чикаленко, О. Одриня (дружина міністра здоров'я) та ін.

Але, на жаль, незважаючи на таку радісну для всього жіноцтва подію, перед товариством постав новий виклик. У 1919 р., під час україно-польської війни, тисячі поранених і хворих на тиф українських військових «приневолили «Союз Українок» зайнятись опікою над ними по шпиталях і поза шпиталями». Для цих потреб було створено «Секцію помочі хворим і раненим козакам». Адаже вкрай необхідно було організувати кращі умови утримання солдат у шпиталях, бо деякі були «без постелі та лікарської опіки», або взагалі «кілька хворих вояків валялося поза шпиталями». Членкині цієї секції розносили по шпиталях харчі, забезпечували лікарську опіку, постачали необхідну білизну, а також налагодили листування недужих. Згодом були засновані: «Швальня військового білля», яка щотижня постачала тисячі комплектів білизни для військових на фронт; «Чайна і харчівня для поранених козаків», де жінки Союзу працювали весь день безкорисно; «Культурно-освітня секція», яка вислала своїх референток на фронт. Коли уряд УНР улаштував так званий «Тиждень Козака» і запросив до співпраці «Союз Українок», тоді це товариство вислало 40 своїх делегаток по селах і містах для пропаганди і заохочення селянства вступати в лави української армії. Отже, ми можемо побачити, яка велика та кропітка робота була проведена спільними зусиллями всіх членкинь організації [1, с. 5].

У 1921 р. у Львові відбувся установчий з'їзд, на якому були присутніми 312 делегаток від різних жіночих організацій Галичини, Волині, Буковини та із закордону. На з'їзді було прийнято статут «Союзу Українок». Це стало значним поштовхом для розвитку організації впродовж 1920-х рр. та розширення її діяльності. Подальші з'їзди та звіти делегаток філій «Союзу Українок» дали змогу побачити, що робота була започаткована з надзвичайними успіхами. Але, на думку громадської діячки і журналістки О. Кисілевської, «із тих звітів бачимо теж, що в різних місцевостях важко до цієї роботи, як слід, підійти, а в інших таки зовсім і не починали її». Тому товариство прийняло корисну постанову, що «Союз Українок» має право в разі потреби відвідати одну з філій та «вглянути як, або чому робота не йде, і своєю порадою чи інтервенцією спонукати цю філію до інтенсивнішої роботи» [10, с. 2].

«Союз Українок» часто виставляв у газеті «Діло» оголошення про набір на різноманітні курси для жінок, що хотіли опанувати певну професію або стати інструкторами при самому товаристві. Наприклад, ось оголошення про проведення практичних інструкторських курсів: «... приватний інструкторський курс для безробітних абітурієнтів учительських семінарій і гімназій. До навчання різних предметів запросив відділ «Союзу Українок» найкращих робітників на народній ниві. Він обнімав: науку крою і шиття, домашнє господарство, городництво і куховарство, організацію жіноцтва, культурно-просвітню працю, гігієну, кооперацію, Рідну Школу» [8, с. 4]. Також на шпальтах газети товариство систематично розміщувало запрошення вступа-

ти всіх бажаючих до «Союзу Українок»: «Зголошення нових членів приймається кожного четверга від год. 5 до 6 вечора в помешканні «Союзу Українок» (вул. Рутівського, ч. 22, «Народний Дім», I пов.)».

У 1928 р. головою «Союзу Українок» стала Мілена Рудницька, активна громадська та політична діячка, яка в тому ж році була призначена делегатом до польського Сейму від Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) в 1928–1935 рр. Вона є яскравою представницею українського фемінізму, з якою пов'язано чимало знаменних подій. На пленумі сейму в 1929 р. М. Рудницька зазначила, що «Союз Українок» має феміністичний характер і метою його організації є громадське освідмлення жінок та призвичаєння їх до громадської праці. Товариство виховує в них свідомість відповідальності, пов'язаної з громадянськими правами. Товариство веде теж різномірну культурну, гуманітарну й економічну аполітичну роботу, уладжує відчити й курси, втримує заборонки й бурси для дівчат, допомагає розвиткові жіночого домашнього промислу і т. д.» [16, с. 2].

На жаль, причетність М. Рудницької одразу до діяльності політичної партії та керівництва організації, що мала аполітичний характер, не рідко ставала приводом для дискусій та нападів у її бік. Наприклад, у статті «Громадське і особисте» (1930) пані Мілена згадувала про цю проблему: «Між іншим, на «Союз Українок» і на мою особу йде від довгих місяців неперемінлива в засобах нагінка зі сторони т. зв. «лівого» табору саме за мнине «вводження політики» до жіночих організацій. Не подаючи ніяких конкретних фактів надужиття мною «Союзу Українок», якого маю честь бути головою, до вузькопартійних цілей, атакується мене за те, що буцім-то «роблю з Союзу Українок УНДО» і навпаки: партію, до якої маю честь належати, атакується спробами дискредитування моєї особи...» [24, с. 3]. Забігаючи наперед, зазначимо, що в подальші роки кількість таких закидів буде тільки зростати.

Попри це, жіноче товариство продовжувало виконувати свою культурну місію. Зокрема, «Союз Українок» звернувся із закликом до українського жіноцтва підтримувати вітчизняну промисловість, тобто купляти товари виключно українського виробництва («Народна торгівля», «Маслосоюз» та ін.). Також просили долучитися усім колам українського громадянства, щоб «ні один український гріш не попав в неукраїнські руки» [7, с. 3]. «Союз» провів широку роботу, взявши у свої руки планове і послідовне втілення у життя цього задуму: проводились численні наради, повітові віча й анкети при співучасті українських кооперативних, торговельних та промислових діячів.

Крім цього, зусиллями «Союзу Українок» був проведений кількатижневий організаційний кооперативно-пропагандистський курс для середніх шкіл. Одним із завдань курсу було підготувати молодь, яка має зустрітися з ширшими народними масами, для продуктивної праці в напрямі здійснення цього кличу. Акція отримала назву «Свій до свого». Ідея такої назви була простою та водночас змістовною. «Свій» – це українське громадянство, а «до свого» – це українські вироби, виготовлені руками українців на вітчизняних підприємствах. Товариство вважало, що

Україна зараз «переживає момент будівництва матеріальних цінностей, без яких немислиме цілковите відродження нації». Тому було необхідно свідомо підтримувати приватну та кооперативну ініціативу в торгівлі і промисловості: «Не все можемо дістати рідне, але є вже багато виробів, які повинні усунути з крамничних полиць чужий товар, які якістю і зверхнім виглядом ніяк не уступають чужим виробам». Суть успіху, на думку членкинь «Союзу Українок», полягала у постійній і послідовній реалізації, бо «Ключ «свій до свого» не може бути лише фразою, полишеною від свята до свята» [26, с. 3].

У травні 1933 р. у Львові відбувся загальний збір «Союзу Українок». Настрій був гнітючим, адже майже по всій країні лютував голод: «Важкий і відповідальний момент, який переживала Українська Нація, вимагав від українського жіноцтва вияву якнайбільшої енергії у праці на всіх ділянках громадянського життя...». На другий день засідання, 9 травня, товариством було ухвалено резолюцією, в якій воно засудило Голодомор. У той рік для того, щоб допомогти численним нужденним, «Союз» прийняв рішення організувати при філії гуманітарну секцію «Комітет допомоги безробітним і незаможним»: «Названий Комітет узяв на себе обов'язок уможливити вбогим і безробітним користати з дарових сніданків, а в березні й обідів» [34, с. 3]. Представники Комітету панянки Колтунюкова і Ясинчукова уклали угоду з Товариством св. Йосифа такого змісту, що це товариство робить сніданки й обіди у власному приміщенні і на власний рахунок та зобов'язується видавати їх між убогих, які представлять «блочки» філії «Союзу Українок». Зі свого боку Комітет зобов'язався ті «блочки» від Товариства св. Йосифа викупити. Сніданок складався із склянки молока і двох булок; обід із супу, ярини й деколи м'яса та хліба. Їжу могли отримати безробітні, інваліди та вбога студентська молодь.

Пізніше, у вересні 1934 р. М. Рудницька, як посол та голова «Союзу Українок», написала листа до голови «Міжнародного Союзу Жінок» М. Корбетт-Ашбі, яка мала бути присутньою на засіданні Ліги Націй. У цьому листі було висловлено занепокоєння з приводу подальшої небезпеки голоду в радянській Україні та прийняття СРСР до Ліги. Але головний акцент пані Мілена зробила саме на голоді: «Оминаючи дбайливо політичну сторінку справи і маючи головною на меті поміч для своїх земляків, які вмирають тепер мільйонами, без ніякої допомоги від цивільного світу, прохаємо вас імені цих невинних жертв поставити у хвилині, коли йтиме дискусія у Лізі Націй про вступ Советів до неї, такі умовини щодо прийняття їх до Ліги – Нехай советський уряд змінить у відношенні до України свою політику, яка є причиною страшного голоду і нехай дозволить на міжнародну поміч голодним» [31, с. 3]. Їй навіть вдалося приватно зустрітись із головою Ради Ліги Націй Йоганном Людвігом Мовінкелем та переконати його підтримати позицію українців. Хоча Л. Мовінкель чотири рази виносив питання Голодомору на голосування, із 14 країн-учасниць лише три висловилися за допомогу українцям – Ірландія, Італія та Німеччина. Західна Європа тоді була зацікавлена у співпраці із Радянським Союзом проти гітлерівської Німеччини [14].

Узагалі 1934 рік був багатим на події, зокрема й на конфлікти та суперечки. Слід відмітити, що взаємини «Союзу Українок» з іншими жіночими організаціями і громадськими товариствами були добрі. Натомість, світогляд керівництва «Союзу Українок», оснований на почуттях патріотизму й на суто демократичних позиціях та змаганнях за більші права жінок в громаді [4, с. 74], не знайшов зрозуміння деяких католицьких кіл. Все почалося 21 січня під час проведення загальних зборів львівської філії «Союзу Українок». Як стверджували М. Вошинська, А. Конрадова та Е. Тишинська, голова товариства М. Рудницька «вкинулася на промову пані Тишинської, заявляючи, що вона інших ідей в Союзі Українок крім «національної і феміністичної» не приймає». У своїй заяві вони також підкреслили, що Е. Тишинська говорила тоді лише про співпрацю «Союзу» з Церквою, «а ідеї Церкви це ідеї Христа» [9, с. 7]. З чого зробили висновок, що М. Рудницька як голова не хоче допустити на терени «Союзу Українок» співпраці з «ідеями Христа». На це звинувачення М. Рудницька в одному із номерів газети відповіла, що вважає досить дивною ідею вище згаданих панянок «щоби я прилюдно заявила, що належу до одиниць, яким дорого є ідеї Христа», підкреслюючи, що в «Союзі Українок» є місце для жінок різних світоглядів і різної партійної приналежності, і що вона мала намір «тільки застерегтися проти зношення на терен Союзу Українок релігійної нетерпимості і релігійної боротьби» [5, с. 5].

Цей конфлікт інтересів викликав великий резонанс серед населення. Обидві сторони майже в кожному номері публікували в місцевих газетах гучні заяви та спростування. Що характерно, жоден з опонентів цього конфлікту не визнавав себе неправим. Письменник і журналіст Г. Чіпка навіть написав статтю в газету «Діло», яку назвав «Відгук дня. Історична історія» і з іронією зазначив, що тепер «1) голова «Союзу» має приносити щомісяця посвідку сповіді; 2) перед засіданням «Помилуй мя Боже»; 3) по засіданні «Католицький Гімн» і кондак, припадаючий на той день...». Це все звісно жарт, але, як відомо, в кожному з них є лише доля жарту, а все інше – чиста правда.

Багато часописів мали свою власну «поважну» думку щодо того, якою вони бачать діяльність «Союзу Українок». У такій самій іронічній манері Г. Чіпка коротко та влучно описав ті настрої, що склалися на той час серед популярних видань: «Ліве крило правих: «Союз Українок» повинен бути більше католицький і більше «євгенічний». Це його завдання і «Мета»; Праве крило правих: «Союз» мусить бути не католицький, а архікатолицький. Це є для Союзу та «Нова Зоря», яка його випровадить з темряви лібералізму; Праве крило лівих: Менше католицизму, більше націоналізму. Це єдине виведе «Союз» через «Студентський Шлях», шлях обнови; Ліве крило лівих: Геть з католицизмом! Геть з обскурантизмом і ретроградством у «Союзі». Це є спільний «Громадський Голод» усіх українок з рогатинськими включно... Не знаю, котрий з тих голосів є справедливий, але за те знаю одне: Нетолеранція противників навчить голову «Союзу»... толеранції» [33, с. 7].

Отже, цей конфлікт можна порівняти з концентричними колами на воді, бо ця дискусія ско-

лихнула громадськість, але так і не отримала логічного завершення. Своєрідні підсумки цієї дискусії підбила В. Кузьмович у статті «За ясне означення предмету. Підложе спору за основи жіночого руху». Вона дійшла висновку, що «На диференціацію поглядів про всі завдання жіночого руху, як виявила дотеперішня полеміка, ще не час... Сьогодні треба вирівнювати ґрунт під цю диференціацію. Бо він і нерівний і закиданий непотрібним хабазям. Ось тому змагання не принесли користі ні одній, ні другій стороні. Радіє хтось третій і... використовує зроблені помилки...» [12, с. 4].

Але головною подією 1934 року був Конгрес Українського Жіноцтва, організований «Союзом Українок» з 23 до 27 червня того ж року у Станіславі. Він пройшов з нагоди 50-річчя заснування першої української жіночої організації. Метою Конгресу було зібрати не лише учасниць із «Союзу Українок», а за можливістю, всього українського зорганізованого жіноцтва. На Конгресі були присутніми понад десять тисяч жінок не лише із Західної України, але й з різних країн Європи, Канади, США, а також представниця Міжнародної жіночої ліги за мир та свободу. Конгрес почався з урочистої промови голови «Союзу Українок» М. Рудницької, яка згодом була надрукована у газеті «Діло», що дає нам можливість детально з нею ознайомитися. У першій частині промови пані Мілена зробила особливий акцент на тому, що ця подія (Конгрес) є важливою та унікальною в українській історії, адже незважаючи на роки бездержавності, всі труднощі зовнішнього і внутрішнього характеру «зібралися українці різних земель, різних світоглядів, вірувань, переконань і партій, з'єднані одною спільною національною ідеєю». Це також стало великим кроком для всього українського жіноцтва, яке зібралось «у свідомій співвідповідальності за українську дійсність, як свідомі співтворці української майбутності». Нею був згаданий Український Жіночий З'їзд, який відбувся у грудні 1921 р. у Львові, на якому вперше пролунало гасло за примирення роз'єднаних частин народу та національної єдності і консолідації. І це гасло українське жіноцтво послідовно «переводило в життя на протязі минулих 13 літ» [20, с. 4].

У другій частині М. Рудницька пояснювала, в чому, на її думку, полягає справжнє завдання жіночого руху. Бо на загальноприйнятий громадський погляд «жіночий рух це тільки боротьба за рівноправність жінки і тому його роль вже скінчена. На це твердження у голови «Союзу» була своя відповідь: «Ніколи рівноправність не була цілю жіночого руху. Вона була тільки передумовою, яка дозволяла жінці приступити до розв'язки її властивих завдань. Рівноправність була тільки засобом, який нам уможлилював вступ у громадське життя в ролі співрешаючого і співвідповідального чинника, який дозволяв нам зачаті переговорювати і формувати світ, створений і сформований чоловіком, згідно з нашими бажаннями». І це справді слушна думка, адже боротьба за рівність допомогла ввести жінку в русло суспільного життя, перевиховати її до нових завдань, до нових поширених відповідальностей та зв'язати їх з потребами, формами, функціями громади, суспільності, народу, держави. Це велика місія, яка випала на долю не

одного жіночого покоління, і ще через довгі покоління треба плекати ідею жіночого руху, «...доки вона не вкоріниться глибоко у свідомості загалу. А до цього потрібні жіночі організації як терен кристалізації жіночих поглядів, як терен скупчування і активізації жіночих сил» [21, с. 4].

Слід відзначити, що п'ять днів Конгресу пройшли дуже продуктивно. З трибун пролунало чимало важливих виступів на різноманітні теми, які викликали зацікавленість у публіки і активно обговорювались у дискусіях [30, с. 5]. В останній день, 27 червня о 5 год. вечора відбулася найважливіша частина Конгресу: ухвалення резолюцій, укладених окремими комісіями Конгресу та окремою Резолюційною Комісією на чолі з Х. Кононенко. Комісією були схвалені такі резолюції: «У справі положення українського народу та в справі його консолідації»; «У справі положення українського народу на Великій Україні»; «У справі Всеукраїнського національного конгресу»; «Відношення до релігії та церкви»; «Становище до моралі, родини і материнства»; «Основи українського фемінізму»; «У справі організації українського жіноцтва»; «Значення селянського жіноцтва в українському жіночому русі»; «У справі зв'язків з міжнародним жіноцтвом»; «У справі жіночої преси та видавництва» [22, с. 4].

Ці резолюції стали дороговказом для подальших дій у майбутньому. Наприклад, у 1935 р. українське жіноцтво відповідно до резолюції «У справі положення українського народу на Великій Україні» висловило протест проти «нової хвилі червоного терору». Адже більшовицька влада довела Україну до стану повної руїни: масовий голод мільйонів селян, винищення української інтелігенції шляхом розстрілу або заслання, та ще тисячі інших безкарних злочинів. Тому «Українське зорганізоване жіноцтво з найбільшим обуренням осуджує жорстоку поведінку червоної Москви, суперечну всім божим і людським правам, та повнює свій рішучий заклик до українського громадянства залишити в обличчі народної традиції внутрішні міжусобиці та об'єднатися для захисту згибаючої батьківщини» [19, с. 1].

Задля збереження української народної культурної традиції члени «Союзу Українок» відвідували різноманітні урочисті відкриття, виставки, літературні вечори та самі активно займалися організацією свят, наприклад такого як «День селянки». Його влаштовували філії товариства у своїх громадах, переважно улітку. В 1936 р. у такому повітовому святі в Радехові (Львівська область) 28 червня взяло участь близько 6–7 тис. осіб: «Напереді йшла радехівська Філія у прегарних народних строях і дві оркестри, далі чвірками усе жіноцтво та громадянство» [28, с. 3]. 5 липня це ж свято провели в Чорткові (Тернопільська область). У пресі його охрестили «великою національною маніфестацією цілого чортківського повіту» [27, с. 4]. Почесними гостями були М. Рудницька та О. Кисиленька. В урочистому дійстві взяло участь понад 600 жінок, які представляли 18 гуртків Чортківського повіту. На святі виступили 300 молодих дівчат, убраних у гарний народний одяг, звідусіль лунала музика та пісні. Навіть було проведено інсценізоване подільське весілля, виконане гуртками «Союзу Українок» з Джурина й Базару.

1938 рік знову став роком гірких випробувань, на жаль, вже останніх для товариства. Все почалося з того, що польська влада заборонила на кілька місяців діяльність «Союзу Українок». Згодом, у статті «До моїх товаришок праці» М. Рудницька звернулася з сумною звісткою до всіх членів організації: «Подаю до відома всім Філіям і Кружкам Союзу Українок та всім членам Товариства, що дня 5 липня ц. р. в год. 5 попол. (себто в останньому дні законного двомісячного речинця) доручили мені розпорядок львівського воеводського уряду про розв'язання Центрального Українського Жіночого Товариства «Союз Українок» у Львові». Але, незважаючи на обставини, вона просила жінок гідно витримати удар долі, не падати духом, і «не схилити чола навіть у нещастю – ось обов'язок дочок великої культурної Нації і ми цей обов'язок виконаємо» [23, с. 3].

Про цю скорботну подію було написано чимало статей. Із тексту статті «Розв'язання Союзу Українок» стає відомо про всі «гріхи» та «злочини», що стали приводом для масового закриття філій «Союзу Українок»: «участь у виборчій акції в 1928 р. і справи близько пам'яті Ольги Басараб на міжнародному терені в 1924 р., панахида за душу Ольги Басараб у 1929 р., листування з Організацією Українок Канади ім. Ольги Басараб, кілька рефератів, заквасіонованих мабуть по Філіях «Союзу Українок...» [23, с. 1]. Красномовною є стаття К. Малицької «По розв'язанні Союзу Українок». Авторка останньої зазначила, що закриття такої великої організації є великою трагедією для українського жіноцтва: «Без свого

приводу, без одноцільного плану діяльності – український жіночий рух перестане бути жіночим рухом, а жіноцтво перестане бути тим чинником у національному нашому житті, яким було досі...» [15, с. 3]. Не лишилися осторонь і українська діаспора в Сполучених Штатах Америки і Канаді, адже сходили, що організовувалися товариством, неодноразово ставали гарним приводом відвідати стару Батьківщину. Тому проводили мітинги, вічі, сходили та маніфести з метою підтримати Союз матеріально [2, с. 7]. Але, на жаль, все було марним. Восени 1939 року «Союз українок» було остаточно ліквідовано радянською владою.

Висновки. Отже, матеріали газети «Діло» дали можливість проаналізувати діяльність «Союзу Українок» – просвітницької організації, що діяла з 1917 до 1938 рр. Однією із провідних ідей цієї організації було становлення вільної Української держави. За роки своєї діяльності товариство пройшло тернистий шлях: повоєнні роки, голод, панування більшовицької влади та знищення інтелігенції. Але згуртоване українське жіноцтво не стояло осторонь, а сміливо відстоювало волю та гідність свого поневоленого народу. Попри всі складнощі і виклики долі «Союзу Українок» вдалося створити фахові курси та гуртки, де жінки та дівчата навчалися кулінарії, крою, шиття, вишиванню тощо. У 1930-х рр. товариство налічувало близько 60 тис. учасниць і було однією із найбільших жіночих організацій в Європі. Важливо пам'ятати той безцінний внесок, що зробили українські жінки на початку бурхливого ХХ століття задля нашого майбутнього.

Список літератури:

1. Бараноза Б. Українське жіноцтво у визвольних змаганнях. *Діло*. 1936. № 247. С. 5.
2. Відгук припинення «Союз Українок» в Америці. *Діло*. 1938. № 135. С. 7.
3. В справі організації українського жіноцтва. *Діло*. 1917. № 68. С. 1.
4. Гудзь О. Союз Українок і феміністичні погляди Мілени Рудницької. *Студентський науковий вісник*. 2013. № 33. С. 70–75.
5. Для прояснення атмосфери. Посолка Мілена Рудницька проти релігійної нетерпимості. *Діло*. 1934. № 85. С. 5.
6. Життя нашого зорганізованого жіноцтва. Резолюції ухвалені Загальними Зборами Матірнього Товариства «Союз Українок», які відбулися 8-го й 9-го травня 1933 р. у Львові. *Діло*. 1933. № 126. С. 3–4.
7. За підтримку нашої торгівлі і промислу. Заклик Союзу Українок до українського жіноцтва. *Діло*. 1932. № 92. С. 3.
8. З життя наших установ. Практичний інструкторський курс «Союзу Українок» у Львові. *Діло*. 1927. № 155. С. 4.
9. З листів до Редакції. *Діло*. 1934. № 90. С. 7.
10. Кисілевська О. На маргінесі жіночого руху. *Діло*. 1926. № 102. С. 2.
11. Кочкодан В.Р. Преса як джерело вивчення діяльності жіночих товариств Галичини (1884–1939) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Дрогобич, 2019. 308 с.
12. Кузьмович В. За ясне означення предмету. Підложе спору за основи жіночого руху. *Діло*. 1934. № 99. С. 3–4.
13. Курилишин К. Галичина 1895-1899 років – очима «Діла». URL: <https://zbruc.eu/node/67383> (дата звернення: 03.10.2022)
14. Людина правди: Мілена Рудницька. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/lyudi-pravdi-milena-rudnitska> (дата звернення: 05.10.2022).
15. Малицька К. По розв'язанні Союзу Українок. *Діло*. 1938. № 149. С. 2–3.
16. На парламентарній арені. Справа «Союзу Українок» на пленумі сейму. *Діло*. 1929. № 67. С. 2.
17. Новинки. *Діло*. 1918. № 110. С. 3.
18. Олійник Н. Жіноча преса в Україні: минуле та сучасність. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/oliynyk.htm> (дата звернення: 14.09.2022).
19. Протест українського жіноцтва проти нової хвилі червоного терору. *Діло*. 1935. № 2. С. 1.
20. Промова голови Союзу Українок пос. Мілени Рудницької при відкритті Українського Жіночого Конгресу в Станіславі дня 23 червня 1934 року (Перша частина промови). *Діло*. 1934. № 167. С. 4.
21. Промова голови Союзу Українок пос. Мілени Рудницької при відкритті Українського Жіночого Конгресу в Станіславі дня 23 червня 1934 року (Друга частина промови). *Діло*. 1934. № 168. С. 4.
22. Резолюції Українського Жіночого Конгресу, ухвалені в Станіславі дня 27-го червня ц. р. *Діло*. 1934. № 172. С. 4.
23. Розв'язання Союзу Українок. *Діло*. 1938. № 147. С. 1.
24. Рудницька М. Громадське і особисте. Ще з приводу відносин в кооп. «Українське Народне Мистецтво». *Діло*. 1930. № 122. С. 3.
25. Рудницька М. До моїх товаришок праці. *Діло*. 1938. № 148. С. 3.
26. Свій до свого. *Діло*. 1932. № 286. С. 3.
27. Свята з краю. День селянки в Чорткові. *Діло*. 1936. № 153. С. 4.

28. Свята з краю. Посвячення прапору і «День селянки» в Радефові. *Діло*. 1936. № 147. С. 3.
29. «Союз українських жінок». *Діло*. 1917. № 47. С. 3.
30. Український Жіночий Конгрес у Станіславі. 5-тий і останній день конгресу. *Діло*. 1934. № 171. С. 5.
31. Українські жінки проти Совітів. Лист голови Союзу Українок до голови міжнародної організації жінок. *Діло*. 1934. № 250. С. 3.
32. Хомяк О. Газета «Діло» та її вплив на формування політичної свідомості українців Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2009. Вип. 21. С. 45–49.
33. Чіпка Г. Відгук дня. Історична історія. *Діло*. 1934. № 98. С. 7.
34. Ясінчук І. Допомога вбогим і безробітним. Деяко з гуманітарної діяльності львівської філії «Союзу Українок». *Діло*. 1933. № 304. С. 3.

References:

1. Baranoza, B. (1936) Ukrajinsjke zhinoctvo u vyzvolnykh zmagannjakh. *Dilo*, 247, 5. (in Ukrainian)
2. Vidghuk pryupynennja "Sojuz Ukrajinok" v Ameryci (1938). *Dilo*, 135, 7. (in Ukrainian)
3. V spravi orghanizaciji ukrajinsjkogho zhinoctva (1917). *Dilo*, 68, 1. (in Ukrainian)
4. Ghudzj, O. (2013) Sojuz Ukrajinok i feministychni pohljady Mileny Rudnycjkoji. *Studentskyj naukovyj visnyk. Dilo*, 33, 70–75. (in Ukrainian)
5. Dlja projasnennja atmosfery. Posolka Miljena Rudnycjka proty religijnoji neterpymosti (1934). *Dilo*, 85, 5. (in Ukrainian)
6. Zhyttja nashogho zorghanizovanogho zhinoctva. Rezoluciji ukhvaleni Zaghaljnomy Zboramy Matirnogho Tovarystva "Sojuz Ukrajinok", jaki vidbulysja 8-gho j 9-gho travnja 1933 r. u Ljvovi (1933). *Dilo*, 126, 3–4. (in Ukrainian)
7. Za pidtrymku nashoji torghivli i promyslu. Zaklyk Sojuzu Ukrajinok do ukrajinsjkogho zhinoctva (1932). *Dilo*, 92, 3. (in Ukrainian)
8. Z zhyttja nashykh ustanov. Praktychnyj instruktorskyj kurs "Sojuz Ukrajinok" u Ljvovi (1927). *Dilo*, 155, 4. (in Ukrainian)
9. Z lystiv do Redakciji (1934). *Dilo*, 90, 7. (in Ukrainian)
10. Kysilevsjka, O. (1926) Na marghinesi zhinochogho rukhu. *Dilo*, 102, 2. (in Ukrainian)
11. Kochkodan, V. (2019) *Presa jak dzherelo vyvchennja dijalnosti zhinochykh tovarystv Ghalychyny (1884–1939)* [Press as a source of studying the activities of women's societies in Galicia (1884–1939)] (Candidate's thesis). Droghobych. (in Ukrainian)
12. Kuzjmovych, V. (1934) Za jasne oznachennja predmetu. Pidlozhe sporu za osnovy zhinochogho rukhu. *Dilo*, 99, 3–4. (in Ukrainian)
13. Kurylyshyn, K. (n. d.). Ghalychyna 1895–1899 rokiv – ochyma "Dila". Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/67383> (in Ukrainian)
14. Ljudyna pravdy: Milena Rudnycjka (n. d.). Retrieved from: <https://old.uinp.gov.ua/news/lyudi-pravdi-milena-rudnitska> (in Ukrainian)
15. Malycjka, K. (1938) Po rozv'jazanni Sojuzu Ukrajinok. *Dilo*, 149, 2–3. (in Ukrainian)
16. Na parlamentarnij areni. Sprava "Sojuzu Ukrajinok" na plenumi sejmu (1929). *Dilo*, 67, 2. (in Ukrainian)
17. Novynky (1918). *Dilo*, 110, 3. (in Ukrainian)
18. Olijnyk, N. (n. d.) Zhinocha presa v Ukrajinі: mynule ta suchasnistj. Retrieved from: <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/olijnyk.htm> (in Ukrainian)
19. Protest ukrajinsjkogho zhinoctva proty novoji khvyli chervonogho teroru (1935). *Dilo*, 2, 1. (in Ukrainian)
20. Promova gholovy Sojuzu Ukrajinok pos. Miljeny Rudnycjkoji pry vidkrytti Ukrajinsjkogho Zhinochogho Konghresu v Stanislavi dnja 23 chervnja 1934 roku (Persha chastyna promovy) (1934). *Dilo*, 167, 4. (in Ukrainian)
21. Promova gholovy Sojuzu Ukrajinok pos. Miljeny Rudnycjkoji pry vidkrytti Ukrajinsjkogho Zhinochogho Konghresu v Stanislavi dnja 23 chervnja 1934 roku (Drugha chastyna promovy). (1934). *Dilo*, 168, 4. (in Ukrainian)
22. Rezoluciji Ukrajinsjkogho Zhinochogho Konghresu, ukhvaleni v Stanislavi dnja 27-gho chervnja c. r. (1934). *Dilo*, 172, 4. (in Ukrainian)
23. Rozv'jazannja Sojuzu Ukrajinok (1938). *Dilo*, 147, 1. (in Ukrainian)
24. Rudnycjka, M. (1930) Ghromadsjke i osobyste. Shhe z pryvodu vidnosyn v koop. "Ukrajinsjke Narodne Mystectvo". *Dilo*, 122, 3. (in Ukrainian)
25. Rudnycjka, M. (1938) Do mojjkh tovaryshok praci. *Dilo*, 148, 3. (in Ukrainian)
26. Svij do svogho (1932). *Dilo*, 286, 3. (in Ukrainian)
27. Svjata z kraju. Denj seljanky v Chortkovi (1936). *Dilo*, 153, 4. (in Ukrainian)
28. Svjata z kraju. Posvjachennja praporu i "Denj seljanky" v Radefovi (1936). *Dilo*, 147, 3. (in Ukrainian)
29. "Sojuz ukrajinsjkykh zhinok" (1917). *Dilo*, 47, 3. (in Ukrainian)
30. Ukrajinsjkyj Zhinochij Konghres u Stanislavi. 5-tyj i ostannij denj konghresu (1934). *Dilo*, 171, 5. (in Ukrainian)
31. Ukrajinsjki zhinky proty Sovitiv. Lyst gholovy Sojuzu Ukrajinok do gholovy mizhnarodnoji orghanizaciji zhinok (1934). *Dilo*, 250, 3. (in Ukrainian)
32. Khomjak, O. (2009) Ghazeta "Dilo" ta jiji vplyv na formuvannja politychnoji svidomosti ukrajinciv Ghalychyny (kinej XIX – pochatok XX st.). *Ukrajinsjka nacionaljna ideja: realiji ta perspekyvy rozvytku – Ukrainian national idea: realities and prospects of development*, 21, 45–49. (in Ukrainian)
33. Chipka, Gh. (1934) Vidghuk dnja. Istorychna istorija. *Dilo*, 98, 7. (in Ukrainian)
34. Jasinchuk, I. (1933) Dopomogha vboghy i bezrobotnym. Deshho z ghumanitarnoji dijalnosti ljvivsjoji filiji "Sojuzu Ukrajinok". *Dilo*, 304, 3. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-7>

УДК 378[37.016:94(569.4)]:004.77

Пшемицька Є.О.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ У ВНЗ УКРАЇНИ: НА ПРИКЛАДІ ПРОЄКТУ EVA.STORIES

Анотація. Сьогодні соціальні мережі використовуються не лише для комунікації, отримання новин, а є інструментами навчання, вшанування пам'яті та популяризації історії. Увага до соціальних мереж як освітніх інструментів активізувалось в Україні із запровадженням дистанційного навчання через пандемію COVID-19. Однак, вивчення соціальних мереж у вивченні історії у ВНЗ України так і не стало предметом наукового дослідження. Для створення та використання якісного контенту в вищій школі важливо звернути увагу на досвід зарубіжних фахівців. Відомим прикладом є ізраїльський проєкт Eva.stories, ідея якого – ознайомлення молоді з історією Голокосту через Інстаграм-акаунт єврейської дівчинки Єви Гейман. Таким чином, метою даної статті є дослідження можливостей соціальних мереж для вивчення та популяризації історії у ВНЗ України, на прикладі проєкту Eva.stories. Інстаграм-акаунт створений за матеріалами щоденника Єви і є його візуальним варіантом. Героїня за допомогою сторіс та фотографій розповідає про свою сім'ю, подруг, життя єврейської громади міста Орадя (Румунія). Обраний формат дозволяє користувачам максимально поринути у часи, коли жила Єва, викликає емоції, співчуття. Проєкт викликав жваве обговорення в Ізраїлі серед фахівців щодо доцільності використання соціальних мереж для висвітлення важкої теми Голокосту, можливостей вшанування пам'яті в цифрову епоху. Незважаючи на певні неточності, художню інтерпретацію ряд подій проєкт викликав підтримку та зацікавленість молоді й став прикладом наративної цифрової історії, сучасним інструментом вшанування пам'яті Голокосту. В результаті дослідження було встановлено, що проєкт має значний дослідницький та освітній потенціал. Матеріали сторінки, при умові свідомого та відповідального викладання історії та використання цифрових інструментів, можуть бути використані під час вивчення історії Голокосту, Румунії та Угорщини в роки Другої світової війни. Студенти мають нагоду дослідити Інстаграм-сторінку як: візуальне доповнення до щоденника, джерело з вивчення історичної пам'яті Ізраїлю, популяризації історії, цифровий інструмент збереження пам'яті про Шоа.

Ключові слова: Instagram, Голокост, соціальна мережа, цифрові інструменти.

Pshemytska Yevgeniia

Vasyl' Stus Donetsk National University

SOCIAL NETWORKS AS TOOLS OF STUDY HISTORY IN UNIVERSITIES OF UKRAINE: ON THE EXAMPLE OF THE EVA.STORIES PROJECT

Summary. Today, social networks are used not only for communication and receiving news, but also as tools for education, commemoration and popularization of history. Attention to social networks as educational tools intensified in Ukraine with the introduction of distance learning due to the COVID-19 pandemic. However, the study of social networks in the study of history at universities of Ukraine has not yet become a subject of scientific research. To create and use high-quality content in higher education, it is important to pay attention to the experience of foreign specialists. A well-known example is the Israeli project Eva.stories, the idea of which is to acquaint young people with the history of the Holocaust through the Instagram account of a Jewish girl, Eva Heyman. Thus, the purpose of this article is to study the possibilities of social networks for the study and popularization of history in universities of Ukraine, using the Eva.stories project as an example. The Instagram account was created based on the materials of Eva's diary and is its visual version. The heroine talks about her family, friends, and the life of the Jewish community in the city of Oradea (Romania) with the help of stories and photographs. The chosen format allows users to immerse themselves as much as possible in the times when Eva lived, evokes emotions and sympathy. The project sparked a lively discussion in Israel among experts about the feasibility of using social networks to highlight the difficult topic of the Holocaust, the possibilities of commemoration in the digital age. Despite certain inaccuracies, the project's artistic interpretation of a number of events attracted the support and interest of young people and became an example of narrative digital history, a modern tool for commemorating the Holocaust. As a result of the research, it was established that the project has significant research and educational potential. The materials of the page, under the condition of conscious and responsible teaching of history and the use of digital tools, can be used during the study of the history of the Holocaust, Romania and Hungary during the Second World War. Students have the opportunity to explore the Instagram page as: a visual supplement to the diary, a source for studying the historical memory of Israel, popularizing the history, a digital tool for preserving the memory of the Shoah.

Keywords: Instagram, Holocaust, social networking, digital tools.

Постановка проблеми. У цифрову епоху, в якій ми живемо, науковці, викладачі, методисти наголошують на необхідності оновлення підходів до викладання історії. Освітніми трендами останніх 10 років стали інтерактивне навчання, геймефікація, використання

цифрових технологій, у тому числі соціальних мереж. Зарубіжні фахівці активно використовують освітній потенціал соціальних мереж та досліджують їх можливості як інструментів для навчання. З початком дистанційного навчання через пандемію COVID-19 в Україні також

розпочалось вивчення можливостей цифрових технологій. У зв'язку з цим важливо дослідити можливості соціальних мереж як інструментів вивчення та популяризації історії у вищих навчальних закладах України. Одним із яскравих прикладів є ізраїльський проект *Eva.stories* – Instagram-сторінки, яка велась від імені жертви Голокосту – дівчинки Єви Гейман.

Таким чином метою даної статті є – дослідження можливостей соціальних мереж для вивчення історії у вищих навчальних закладах України, на прикладі проекту *Eva.stories*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія дослідження представлена розробками присвяченими вивченню освітніх можливостей соціальних мереж [2; 3; 5; 6]; науковими дослідженнями проекту *Eva.stories* [8; 16]; інформаційними повідомленнями на порталах новин щодо проекту, які містять важливу фактичну інформацію, адже Instagram-сторінка Єви була створена в 2019 році [7; 13; 14].

Джерелами дослідження виступає сам Instagram-акаунт [10], що зумовлено специфікою дослідження та результати соціологічних досліджень в Україні присвячені використанню соціальних мереж [1; 4].

Виклад основного матеріалу. Одним із найпотужніших інтернет-трендів останніх років стало використання соціальних мереж не лише для спілкування та розваг, а й для отримання новин та інформації. Така тенденція помітна як у країнах Заходу (наприклад, у США це близько 53% громадян), так і для України, де частка користувачів, що споживають новини в соціальних мережах зросла з 45% до 63% [4].

Соціальні мережі мають значний освітній потенціал: зручні у використанні, сприяють кращому порозумінню між викладачем та студентами, розвивають креативність, ініціативність. Інформація подається у зручних форматах (фото, текст, короткі відео), є можливість контролювати час сприйняття матеріалу. В рамках якісного контенту можуть підніматись актуальні проблеми, відбуватись популяризації історії, науки. Соціальні мережі ламають психологічні бар'єри, дають можливість студентам проявити креативність, творчо підходити до підбору та обробки матеріалів, розвивати цифрові навички, вміння працювати в командах [3, с. 5–6; 6, с. 172, 174–175].

Згідно даних Київського міжнародного інституту соціології, станом на літо 2022 року найбільш популярними соціальними мережами в Україні є Facebook, Instagram, Twitter, YouTube. Серед студентської аудиторії поширеною мережею є Instagram, який охоплює аудиторію віком від 18 до 44 років [1; 4; 5, с. 76].

В мережі Instagram знаходиться багато науково-популярних сторінок присвячених вивченню певних історичних тем, періодів, фото- та відео колекцій [11; 18; 19]. Матеріали з Instagram, при умові свідомого та відповідального викладання історії, викладач може використовувати за наявності як додатковий матеріал, деякі сторінки можуть слугувати джерелом для вивчення політики пам'яті різних держав. Разом зі студентами можна аналізувати сторінки як цифрові інструменти популяризації історії: на яку аудиторію орієнтована сторінка, якість контенту тощо.

Серед завдань, які можуть виконувати студенти в мережі Instagram – створення сторінки історичного діяча або людини з певної епохи. Для того, щоб студенти могли більше зануритись в історичні процеси, залучити нестандартні джерела, сторінка може вестись від імені самого учасника подій, що передбачає рефлексію, емоційне включення як авторів, так і користувачів [2, с. 74].

Українським викладачам та методистам варто звернути увагу на зарубіжний досвід використання соціальних мереж. У нагоді може стати приклад Ізраїлю, де історики активно залучають цифрові технології для висвітлення різних історичних періодів, у тому числі важкої теми Голокосту. Пам'ять про Голокост поступово лягає на плечі нового покоління, які не переживали цих подій, все менше залишається людей, які можуть поділитись своїми спогадами. Сучасне суспільство активно використовує соціальні мережі для спілкування та як джерело інформації. З огляду на це відомі центри, організації, установи з дослідження Голокосту мають акаунти в Instagram та використовують мережу як засіб представлення та вшанування пам'яті про Голокост, забезпечуючи простір для дискусій, який зручний для молоді [12; 17; 20]. До цифрових методів вшанування та вивчення Голокосту вже не один рік долучається «Яд Вашем» національний меморіал Катастрофи (Голокосту) та Героїзму в Ізраїлі. На сторінці сайту є свій варіант інтерактивного щоденника Єви, інтерактивний урок для дітей 4-6 класів «Діти в гетто» та ін. цифрові проекти [9; 15].

Відомим прикладом цифрової пам'яті про Шоа є проект *Eva.stories* – Instagram-сторінка єврейської дівчинки Єви Гейман, яка проживала в Угорщині, й у віці 13 років була спалена в печі табору Аушвіц [10]. Instagram-акаунт створений за матеріалами збереженого та опублікованого щоденника Єви [15] й сторінка являє собою по суті візуальне обрамлення спогадів та вражень дівчинки. Авторами проекту є ізраїльський бізнесмен Маті Кохаві та його дочка Майя Кохаві, відео та фотографії для сторінки знімали у Львові протягом квітня 2019 року. Головна ідея проекту – донести інформацію про Голокост до молодого покоління, викликати зацікавленість, співчуття [7; 13].

Instagram-щоденник висвітлює події з 13 лютого по 30 травня 1944 р., опис ведеться від імені Єви англійською мовою з субтитрами на івриті. На сторінці розміщені сторіс, фотографії, які дозволяють поринути у часи, коли жила Єва, усвідомити, що вона переживала. Героїня розповідає про свою сім'ю, подруг, висвітлює життя єврейської громади в роки Другої світової війни. Авторам, розробникам, акторам, костюмерам вдалось відтворити атмосферу 1944 року, розповісти історію Голокосту очима дівчини-підлітка [10].

Молодь позитивно сприйняла такий формат вивчення Шоа, у перший день зафіксували 120 мільйонів переглядів, на сторінку було підписано 1,5 мільйона користувачів у 2019 році (станом на грудень 2022 року на сторінку підписано 1,1 мільйон користувачів – прим. автора). Успіх був пов'язаний з якісним контентом, і з тим, що обрана мережа максимально доступна, зручна та відома для молоді. Крім того, обліковий запис було відкрито в Йом га-Шоа (День пам'яті Голокосту), і проект супроводжувався

масштабною кампанією, рекламою на білбордах, а також матеріалами в друкованих та цифрових ЗМІ під назвою: «Що було б, якби дівчина під час Голокосту мала Instagram?» [13; 14; 16].

Інстаграм-щоденник Єви можна використовувати, як інструмент для вивчення історії у ВНЗ. У першу чергу матеріали зі сторінки стануть в нагоді не лише для висвітлення теми Голокосту, й також кращого розуміння історії Угорщини та Румунії в роки Другої світової війни. Сам акаунт виступає також джерелом з вивчення історичної пам'яті Ізраїлю й є наглядним прикладом популяризації історії. Ізраїльський дослідник Ноам Тірош розмірковував на прикладі сторінки Єви про пам'ять в цифрову епоху: як вона змінюється з новими інструментами медіації; як сучасні методи вшанування впливають на пам'ять про Голокост. Важливо зазначити, що в рамках проекту Eva.stories аудиторія не просто спостерігає, а скоріше бере участь у процесі створення та поширення пам'яті. Користувачі можуть поширювати сторіс серед своїх друзів і підписників, вони можуть коментувати історію та ділитися своїми думками [16].

І з цією точки зору Інстаграм-сторінка Єви є цифровим методом збереження пам'яті про Шоа. Тому для студентів окремим завданням може стати розбір сторінки з технічної, цифрової точки зору, вивчення методів та засобів, у тому числі історичних, які використовувались при створенні контенту.

Викладачу важливо наголосити на тому, що щоденник є джерелом особового походження, який реконструює атмосферу епохи, відображає світогляд, настрої, емоції людей, проте через свою суб'єктивність та описовість даний вид джерела вимагає обережності, додаткової перевірки та співставлення. Водночас потребуючи підтвердження й додаткової аргументації, джерела особового походження є каталізаторами дослідницького процесу, адже вимагають пошуку альтернативних джерел, і, навпаки, останні слугують для перевірки перших. Саме тому, одним із завдань для студентів може стати порівняння письмового щоденника та сторінки в Інстаграм між собою, перевірка з іншими джерелами.

Варто звернути увагу на те, що хоча молодь позитивно відреагувала на Інстаграм-щоденник Єви, в Ізраїлі проєкт Eva.stories викликав жваве обговорення серед фахівців, особливо з приводу доцільності використання теми Голокосту в рамках так званої селфі-культури. По-перше, платформи соціальних мереж дуже демократичні, будь-хто може сам викладати матеріали, й коментувати пости створені іншими. Однак це також означає, що користувачі можуть вільно публікувати все по бажанню, включно з антисемітськими висловлюваннями та запереченням Голокосту, помилками [8].

Викладач повинен перевіряти матеріали, які подає на заняттях та закидати студентів уважно ставитись до інформації, яку вони знаходять та використовують. Інформаційна гігієна сьогодні є надзвичайно важливою й це відповідальність викладача надати студентам матеріали, ресурси за якими можливо перевіряти дані й розвинути для цього необхідні вміння та навички.

По-друге, репрезентація Голокосту в соціальних мережах потенційно може спонукати до сум-

нівної етичної поведінки, наприклад, усмінене селфі біля воріт меморіалу в Освенцімі. Для того, щоб вирішити ці етичні проблеми, Міжнародний альянс пам'яті жертв Голокосту (IHRA) розробив інструкції щодо використання соціальних медіа у викладанні історії Голокосту. Організація радить освітянам пам'ятати про загальні практичні вказівки щодо соціальних медіа, застерігає від використання зображень, які дегуманізують, але вважають, що відповідна лексика та історична точність є важливими під час використання платформ соціальних мереж для висвітлення історії Голокосту [8].

Слід наголосити на тому, що в Інстаграм-щоденнику Єви мають місце неточності, на які звернула увагу дослідниця Ката Богус: 1) автори проєкту не зупинялись на особистості Єви. Так, відомо, що Єва хотіла стати фотокореспондентом, і за щоденником зрозуміло, що це був спосіб отримати увагу та любов матері, відсутність якої для Єви була болючою. Однак ця центральна і дуже сумна лінія в житті дівчинки відсутня в Instagram; 2) в проєкті зустрічаються хронологічні помилки, а саме – події, які відбулися роками раніше представлені як такі, що відбулися в 1944 році: депортація двоюрідної сестри Марти до Польщі (Марту забрали у 1941 р.), відбирання аптеки у діда (теж відбулось у 1941 р.); 3) практично ніяк не висвітлюється угорський шовінізм та антисемітизм, хоча в щоденнику описується, що Єва та вся її родина щоденно відчували антисемітизм з боку угорців, і депортація Марти, і втрата аптеки була результатом антисемітської політики угорського уряду. Однак всі солдати в Інстаграм-щоденнику одягнені у німецьку форму, хоча геттоізацію та депортацію євреїв міста Орадя проводила угорська поліція та жандармерія. У тексті щоденника особливо підкреслюється, що лише водій вантажівки, яка везла родину до гетто, був німецьким солдатом.

Той факт, що Єва жила в місті, яке лише нещодавно належало Румунії, а потім завдяки Гітлеру повернулося до Угорщини, що призвело до різних етнічних протиріч, не висвітлюється в Інстаграм-щоденнику. На сторінці є лише дві сцени, де можна безпосередньо дізнатися про ставлення неевреїв до своїх сусідів-євреїв: у дописі від 21 лютого перехожий бурмоче Єві «брудна єврейка»; і під час сцени німецького вторгнення, «опублікованої» 19 березня, люди махають прапорами та плескають у долоні, коли німецькі танки повільно в'їжджають. Глядач розуміє, що нееврейське населення було недружнім, але не отримує глибшого розуміння етнічного поділу всередині міста чи те, як угорський антисемітизм вплинув на повсякденне життя трансільванських євреїв загалом – і Єви Гейман зокрема.

Крім того, сьогодні у дослідників є сумніви, чи дійсно опублікований щоденник Єви написаний повністю нею, або не зазнав змін. Дівчина через подругу передала щоденник матері, яка займалась його представленням, публікацією й частиною матеріалів вказує на те, що мати Єви – Агнес, журналістка, могла по-своєму інтерпретувати ряд подій [8].

З одного боку, ми погоджуємось із тим, що Інстаграм-сторінка не дає вичерпних відповідей на ряд важливих питань, які стосуються становища

еврейської громади в Угорщині, автори проекту недостатньо приділяють уваги хронології подій. Однак, на наш погляд, емоційна складова проекту є надзвичайно важливою й дає можливість досягнути мети – розповісти доступно мовою молоді про Голокост.

Дослідниця Ката Богус, звертаючи уваги на мінуси проекту, наголошує також на емоційній складовій акаунту, а саме на ряд прийомів, які дозволяють користувачам зрозуміти стан Єви: камера, яка трясеться в руках дівчинки, її сльози, розпач, небажання чіпляти жовту зірку на одяг. В одному з епізодів Єва кричить мамі та бабусі: «Всі в школі будуть з мене сміятися!». Ця сцена не взята з тексту щоденника (в якому лише коротко згадується жовта зірка), але є вигаданим елементом проекту-Instagram, який успішно перетворює наслідки расового антисемітського законодавства в повсякденну шкільну ситуацію [8].

Вважаємо за потрібне наголосити на тому, що автори проекту не ставили собі задач розповісти історію саме Єви, її життя, чи детально розкрити становище євреїв в Угорщині. У першу чергу проект Eva.stories саме про емоційне залучення в історію Голокосту, із долею художньої інтерпретації. Крім того, Інстаграм-акаунт є візуалізацією щоденника 13-річної дівчини-підлітка, яка описувала ті події, які її цікавили, й інтерпрету-

вала їх також по-своєму [7; 13]. І у зв'язку з цим, на заняттях, викладачу необхідно враховувати особливості, неточності, які зустрічаються на сторінці Єви, наголошувати про це студентам.

Висновки. Сьогодні соціальні мережі займають вагоме місце в соціальній взаємодії та обміну інформацією серед молодого покоління, активно використовуються в початковому процесі, популяризації історії, вшанування пам'яті. Соціальні мережі дозволяють сучасно та доступно викладати історію у ВНЗ, звертаючись до емоційної складової у вивченні матеріалів. Яскравим прикладом наративної цифрової історії є ізраїльський проект Eva.stories, який пропонує через Instagram-акаунт єврейської дівчинки Єви Гейман ознайомитись з історією Голокосту. Даний проект орієнтований у першу чергу на молоді й має навчальний та дослідницький потенціал для студентської аудиторії. Матеріали з акаунту, при умові свідомого та відповідального викладання історії та використання цифрових інструментів, можуть бути використані для вивчення Голокосту, історії Румунії та Угорщини в роки Другої світової війни. Студенти мають нагоду дослідити Інстаграм-сторінку як: візуальне доповнення до щоденника, джерело з вивчення історичної пам'яті Ізраїлю, популяризації історії, цифровий інструмент збереження пам'яті про Шоа.

Список літератури:

1. Дослідження української аудиторії Facebook та Instagram (липень 2022) від plusone social impact. URL: <https://plusone.com.ua/research/>
2. Коляда І. А. Вивчення історичних особистостей на уроках історії України у 8 класі: впровадження інноваційних підходів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2021. Випуск 82. С. 71–77.
3. Майнаєв Ф. Я. Використання соціальних мереж у on-line-навчанні. *Innovative solutions in modern science*. 2016. № 2 (2). С. 1–9.
4. Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. *Опитування ОПОРИ*. URL: https://www.oporaua.org/report/polit_ad/24068-mediaspozivannia-ukrayintsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viini-opituvannia-opori
5. Прокопів Л., Сидорук Л. Використання інноваційних технологій навчання як ефективної комунікації в освітньому процесі закладу вищої освіти. *Освітні обрії*. 2020. № 1(50). С. 75–79.
6. Черненко А. В. Використання соціальних мереж для навчання студентів у закладах вищої освіти. *Теорія та методика навчання та виховання*. Харків, 2019. Вип. 46. С. 166–178.
7. A Holocaust Story for the Social Media Generation. URL: <https://www.nytimes.com/2019/04/30/world/middleeast/eva-heyman-instagram-holocaust.html>
8. Bohus K. Eva on Insta: Holocaust Remembrance 2.0. URL: https://www.academia.edu/41321945/%C3%89va_on_Insta_Holocaust_Remembrance_2_0
9. Children in the Ghetto – Interactive learning environment. URL: <https://www.yadvashem.org/education/educational-materials/lesson-plans/ghetto-children.html>
10. Eva.stories. URL: <https://www.instagram.com/eva.stories/>
11. History of Ukraine. URL: https://www.instagram.com/history_of_ukraine/
12. Holocaust Museum LA. URL: <https://www.instagram.com/holocaustmuseumla/>
13. Instagram story of young Holocaust victim Eva aims at new generation. URL: <https://www.timesofisrael.com/instagram-story-of-young-holocaust-victim-aims-at-new-generation/>
14. Teen's journal inspires Instagram account about the Holocaust. URL: https://www.washingtonpost.com/lifestyle/kidspost/teens-journal-inspires-instagram-account-about-the-holocaust/2019/05/01/d4faa186-6b61-11e9-8f44-e8d8bb1df986_story.html
15. The Diary of Eva Heyman – Eva Heyman Teaching the Story of the Holocaust in Hungary Through One Diary. URL: <https://www.yadvashem.org/education/educational-materials/books/dear-diary.html>
16. Tiros N. Understanding @Eva.stories: Holocaust Memory in the Instagram Era. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Noam-Tiros>
17. US Holocaust Memorial Museum. URL: <https://www.instagram.com/holocaustmuseum/>
18. World War 2 Photos and Facts. URL: https://www.instagram.com/the_ww2_memoirs/
19. World War History. URL: <https://www.instagram.com/ww.history/>
20. Yad Vashem The World Holocaust Remembrance Center. URL: <https://www.instagram.com/yadvashem/>

References:

1. Doslidzhennia ukrainiskoi audytorii Facebook ta Instagram (lypen 2022) vid plusone social impact. Available at: <https://plusone.com.ua/research/>

2. Koliada I. A. (2021) Vyvchennia istorychnykh osobystostei na urokakh istorii Ukrainy u 8 klasi: vprovadzhennia innovatsiinykh pidkhodiv. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova Seriiia 5: Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*, no. 82, pp. 71–77.
3. Mainaiev F. Ia. (2016) Vykorystannia sotsialnykh merezh u on-line-navchanni. *Innovative solutions in modern science*, no. 2 (2), pp. 1–9.
4. Mediaspozhyvannia ukrainsiv v umovakh povnomasshtabnoi viiny. Opytuvannia OPORY. Available at: https://www.oporaua.org/report/polit_ad/24068-mediaspozhyvannia-ukrayintsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viiny-opituvannia-opori
5. Prokopiv L., Sydoruk L. (2020) Vykorystannia innovatsiinykh tekhnolohii navchannia yak efektyvnoi komunikatsii v osvitnomu protsesi zakladu vyshchoi osvity. *Osvitni obrii*, no. 1(50), pp. 75–79.
6. Chernenko A. V. (2019) Vykorystannia sotsialnykh merezh dlia navchannia studentiv u zakladakh vyshchoi osvity. *Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia*, no. 46, pp. 166–178.
7. A Holocaust Story for the Social Media Generation. Available at: <https://www.nytimes.com/2019/04/30/world/middleeast/eva-heyman-instagram-holocaust.html>
8. Bohus K. Eva on Insta: Holocaust Remembrance 2.0. Available at: https://www.academia.edu/41321945/%C3%89va_on_Insta_Holocaust_Remembrance_2_0
9. Children in the Ghetto – Interactive learning environment. Available at: <https://www.yadvashem.org/education/educational-materials/lesson-plans/ghetto-children.html>
10. Eva.stories. Available at: <https://www.instagram.com/eva.stories/>
11. History of Ukraine. Available at: https://www.instagram.com/history_of_ukraine/
12. Holocaust Museum LA. Available at: <https://www.instagram.com/holocaustmuseumla/>
13. Instagram story of young Holocaust victim Eva aims at new generation. Available at: <https://www.timesofisrael.com/instagram-story-of-young-holocaust-victim-aims-at-new-generation/>
14. Teens journal inspires Instagram account about the Holocaust. Available at: https://www.washingtonpost.com/lifestyle/kidspost/teens-journal-inspires-instagram-account-about-the-holocaust/2019/05/01/d4faa186-6b61-11e9-8f44-e8d8bb1df986_story.html
15. The Diary of Eva Heyman – Eva Heyman Teaching the Story of the Holocaust in Hungary Through One Diary. Available at: <https://www.yadvashem.org/education/educational-materials/books/dear-diary.html>
16. Tirosh N. Understanding @Eva.stories: Holocaust Memory in the Instagram Era. Available at: <https://www.researchgate.net/profile/Noam-Tirosh>
17. US Holocaust Memorial Museum. Available at: <https://www.instagram.com/holocaustmuseum/>
18. World War 2 Photos and Facts. Available at: https://www.instagram.com/the_ww2_memoirs/
19. World War History. Available at: <https://www.instagram.com/ww.history/>
20. Yad Vashem The World Holocaust Remembrance Center. Available at: <https://www.instagram.com/yadvashem/>

АРХІТЕКТУРА

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-8>

УДК 72.012

Луценко А.О.

Національний авіаційний університет

ФРАКТАЛЬНА ГЕОМЕТРІЯ У ФОРМОУТВОРЕННІ ДИЗАЙНУ

Анотація. У статті досліджується параметричне проектування, яке надає широкий спектр варіантів у широкому діапазоні проектів, а в ітераційному процесі проектування дає чудові результати, яких важко досягти традиційними методами. Параметричний дизайн дозволяє створювати творчі, ітераційні динамічні форми, натхненні природою та залежні від алгоритмічних взаємозв'язків і зв'язків. Крім того, нескінченна різноманітність модульних форм може бути створена на основі простих елементів шляхом додавання параметричних модифікаторів. Також розглянуто роль параметричного дизайну в сьогоденні та досліджені області даного типу моделювання в дизайні, оскільки він дає несподівані нові ідеї для майбутніх стилів. Досліджено використання фрактального методу параметричного моделювання у формотворенні дизайну на прикладі навмисного фрактального формотворення світових дизайнерів та архітекторів розглянуто вплив фрактальних природних форм на відчуття людей. Фрактальна геометрія визначає грубі або фрагментовані геометричні форми, які можна розділити на частини, кожна з яких є (принаймні приблизно) зменшеною копією цілого. Коротше кажучи, неправильні деталі або візерунки повторюються в ще меншому масштабі. Фрактальна геометрія має справу з концепцією самоподібності та шорсткості в природі. Найважливішими властивостями фракталів є повторювані утворення, самоподібність, неціла розмірність і так званий дробовий розмір, який можна визначити параметром у неправильних формах. Фрактали утворюються шляхом повторення візерунків, форм або математичних рівнянь.

Ключові слова: параметричне формотворення, дизайн, фрактали, сучасна геометрія, дигітальна архітектура.

Lutsenko Anna

National Aviation University

FRactal Geometry in Design Formation

Summary. This paper explores parametric design, which offers a wide range of options in a wide range of designs and produces superior results in an iterative design process that are difficult to achieve with traditional methods. Parametric design allows for creative, iterative dynamic forms inspired by nature and dependent on algorithmic connections and relationships. Additionally, an infinite variety of modular forms can be created from simple elements by adding parametric modifiers. It also examines the current role of parametric design and explores the scope of this type of modeling in design as it offers unexpected new ideas for future styles. At the heart of parametric design is a combination of computer tools and the desire of designers to go to the limits of variable data and form in design and implementation. «Algorithmic design», «digital design», as parametric design is also called, should not be perceived as something alien to nature, or something that contradicts living beings. On the contrary, it was thanks to computers that it became possible to create forms as close as possible to those that we are used to observing in nature. Using the example of intentional fractal modeling of world designers and architects, the application of the fractal method of parametric modeling in design modeling is investigated and the influence of fractal natural forms on people's feelings is considered. Fractal geometry defines rough or partial geometric shapes that can be divided into parts. The most important properties of fractals are repeating structure, self-similarity, non-integer dimensions, and the so-called fractal dimension, which can be defined as the parameters of irregular shapes. Fractals are formed by repeating patterns, shapes, or mathematical equations. Fractals were used hundreds, maybe thousands, of years ago, but they weren't called fractals. These included decorative and applied arts, carpets and painted designs for floors and ceilings, as well as designs found on many objects used in everyday life. For example, clouds, mountain ranges, lightning, coastlines and snowflakes. Modern fractal geometry is becoming an increasingly common type of form-making in more complex patterns found in architecture, furniture and home decor. The use of fractal geometry, in which a geometric pattern is repeated at smaller and smaller scales to create irregular shapes and surfaces, is one of the most visually interesting.

Keywords: parametric shaping, design, fractals, modern geometry, digital architecture.

Постановка проблеми. З розвитком технологічного процесу формотворення об'єктів не залишаються на місці, створюються безліч нових підходів та поглядів до виконання дизайнерських та архітектурних задач. Параметричне моделювання, алгометрична та дигітальна архітектура є взаємозамінними та розглядаються як перспективний новий напрямок для розвитку моделювання в Україні, основа якого – переосмислення основних принципів формотво-

рення через комп'ютерне програмування, яке базується на створенні набору чисел для моделювання віртуальних та фізичних будівель. Алгометрична архітектура сучасний напрям розвитку, що виводить країну на міжнародний рівень підкреслюючи актуальну модель світу. Наразі дана тема мало досліджена на теренах України та за останні декілька років тільки набирає свою популярність та кардинально змінює кут погляду на сучасний дизайн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Майкл Хенсел з EmTech працював з дослідженням параметричних систем та морфогенетичних практик проектування, забезпечив насичений форум для найбільш інноваційних розробок за останні п'ятнадцять років [3; 12].

Саїд Хасанпур Лумер у своєму дослідженні «Digital Architecture and Intelligent Buildings: A Suitable Approach to Proper Implementation of Sustainable Development Components in the Third Millennium» спробував проаналізувати цифрову архітектуру та інтелектуальні конструкції, які спрямовані на реалізацію складових сталого розвитку [11].

Макерт, Родріго і Алвес, Гілфранко в статті «Between Designer and Design: Parametric Design and Prototyping Considerations on Gaudí's Sagrada Família» підсумували історію параметричного проектування, починаючи від контактних мереж Гауді, перших прикладів автоматизованого проектування, і закінчуючи кінцем 20 століття, періодом, коли виникла потреба в архітектурі відповідати на постфордизм [8].

Макерт, Родріго і Алвес, Гілфранко Between мета їх дослідження «Designer and Design: Parametric Design and Prototyping Considerations on Gaudí's Sagrada Família» полягає в дослідженні теорії та практики від процесів проектування через параметричне дизайнерське мислення та цифрове виготовлення на прикладі Спокутної церкви Святого Сімейства, спроектована Антоніо Гауді в Барселоні [14].

Мета статті – дослідити використання фрактального методу параметричного моделювання у формотворенні дизайну.

Виклад основного матеріалу. Параметричний дизайн – це інструмент, який допомагає генерувати ітерації складної геометрії з деякими параметрами, визначеними користувачем, такими як довжина, ширина, кривизна. У будь-який момент часу ці окремі параметри можна змінити, а весь дизайн «оновлюється» або оновлюється

Зображення 1. Підвісна модель Гауді

відповідно до нових змін, тим самим зменшуючи потребу вручну змінювати весь дизайн [17].

Гауді започаткував параметричний підхід до проектування з використанням фізичних моделей у той час, коли автоматизованого проектування (САПР) не існувало. Це можна спостерігати на його роботі, зроблену з обважнених ниток, як перевернуту версію будівлі, яку він уявляв (зображення 1). Завдяки даній моделі з'явилася можливість легко маніпулювати кожною точкою будівлі, але при цьому решта дизайну адаптується відповідно (за допомогою сили тяжіння). Також, він зміг автоматично згенерувати найоптимальніше розміщення арок контактної мережі, що в реальному житті перетвориться на конструктивно ефективні компоненти будівлі [2].

Архітектура завжди досліджувала останні технологічні досягнення з точки зору будівельних технологій, а також архітектурного виробництва та репрезентації. Сьогодні нові цифрові інструменти відіграють важливу роль у концепції, аналізі та створенні архітектури. Підходи до проектування, засновані на обчисленнях, сприяли дослідженню дизайну та появи складних форм і візерунків, які було б важко і дорого виробляти без них. У сфері архітектури ці підходи мали й досі мають велике значення у розробці фасадів будівель завдяки естетичній та екологічності. З цифровим бумом з'являється багато нових технологій, які показують нам, чого нам не вистачає [7].

Оскільки автоматизоване параметричне проектування стало нормою трохи менше двох-трьох десятиліть тому з появою таких програм для проектування, як Grasshopper3D, Autodesk 3DS Max, Autodesk Maya, Autodesk Dynamo, сцена параметричного проектування в архітектурі та дизайні вибухнула безпрецедентними формами.

Параметричний дизайн використовувався у всіх формах: для створення тривимірних форм і двовимірних планів, аналізу будівель, автоматизації процесів виробництва та виготовлення, оптимізації ланцюгів поставок, автоматизації графіків створення матеріалів, забезпечення швидкого процесу проектування та повторного циклу сфера параметричного проектування все ще розвивається сьогодні та в подальшому буде мати більше витоків та форм [11].

Параметричний дизайн може надати широкий спектр варіантів у широкому діапазоні проектів, він дає чудові результати під час ітераційного процесу проектування, яких важко досягти традиційними методами. Параметричний дизайн забезпечує творчі, ітераційні динамічні форми, натхненні природою та залежні від алгоритмічних взаємозв'язків і зв'язків. Крім того, можна створювати нескінченно різноманітні модульні форми на основі простих елементів шляхом додавання параметричних модифікаторів. Сьогодні параметричний дизайн широко використовується в області дизайну, оскільки він дає несподівані нові ідеї для майбутніх стилів. Незважаючи на цей потенціал, стратегії проектування, пов'язані з алгоритмічним сценарієм, недостатньо вивчені.

Природні форми виглядають неправильно і мають однакову структуру в різних масштабах. Фрактальна геометрія, на відміну від геометрії Евкліда, пропонує набагато кращі методи для

опису структури природних об'єктів зі складною організацією. Статистична подібність і нерівномірний розподіл, представлені в природних формах, не можуть бути імітовані гладкими формами евклідової геометрії. Натомість потрібен новий підхід, щоб впоратися з нерівностями самої конструкції.

Фрактали – це геометричні фігури, які повторюються при зміні масштабу. Термін «фрактал» був введений Бенуа Мандельбротом у 1975 році для математичних наборів чисел, які залишаються всюдисущими, незважаючи на масштаб, у якому вони розглядаються. Це безкінечні шаблони, які є самоподібними. Властивість самоподібності відноситься до властивості, коли об'єкт зберігає свої початкові пропорції навіть після того, як він зазнає перетворення [1].

Фрактальну геометрію в дизайні можна знайти двома способами – ненавмисно чи навмисно. Ненавмисна фрактальна геометрія зазвичай зустрічається в естетичних випадках, коли фрактали створюють повторюваний візерунок, який візуально привабливий. Навмисна фрактальна геометрія створюється цілеспрямовано з певною ідеєю.

Одним із способів унікальності фракталів щодо обмежених математичних фігур є те, як вони масштабуються. Множення довжини ребер багатокутника дублює його область на чотири, що дорівнює двом (відношення нової до старої довжини сторони), зведеним до сили два (компонент простору, в якому знаходиться багатокутник). Більше того, якщо діапазон кола помножити, його об'єм збільшується на вісім, що дорівнює двом (відношення нового до старого прольоту) до трьох (вимірювання, в якому знаходиться коло). Незважаючи на це, якщо одновимірні довжини фрактала повністю помножити, просторова субстанція фракталу масштабується силою, яка насправді не є цілим числом. Ця сила відома як фрактальне вимірювання фракталу, і воно, як правило, перевищує топологічний вимір фрактала [4; 16].

Фрактали використовувалися сотні, можливо, тисячі років тому, але їх не називали фракталами. Це були вироби декоративно-прикладного мистецтва, килими та розписні конструкції для підлоги та стелі, а також малюнки, які можна знайти на багатьох предметах, що використовуються в повсякденному житті. Наприклад, хмари, гірські хребти, блискавки, берегові лінії та сніжинки.

Сучасна геометрія фракталу стає все більш поширеним видом формотворення у складніших візерунках, які можна знайти в архітектурі, меблях і домашньому декорі. Використання фрактальної геометрії, в якій геометричний візерунок повторюється у все менших і менших масштабах для створення неправильних форм і поверхонь, є одним із найбільш візуально цікавих.

Спроектвані Momoeda Yo Architects, квадратні колони виготовлені з використанням традиційних японських методів обробки дерева [6]. Вони складені один на одного, утворюючи різні шари лісу, і стають меншими, коли піднімаються – повторюваний фрактальний візерунок (зображення 2).

Особлива увага приділяється досконалості дизайну навіть до найдрібніших деталей, здатності, якою володіють лише деякі таланти. Однак захоплення архітектора формою дерева не обмежується лише декоративними цілями, починаючи з далекого минулого, архітектори та будівельники намагалися імітувати один із найбільш актуальних аспектів деревоподібних форм, а саме їхні структурні та механічні характеристики.

Зображення 2. Спроектвані Momoeda Yo Architects квадратні колони

ується лише декоративними цілями, починаючи з далекого минулого, архітектори та будівельники намагалися імітувати один із найбільш актуальних аспектів деревоподібних форм, а саме їхні структурні та механічні характеристики.

Британський дизайнер Майкл Янг співпрацював із чеським виробником скла LASVIT, щоб створити Nomune, функціональний стіл, який складається з підстави з видувного вручну бурштинового скла та стільниці з видувного вручну прозорого кришталю. Для вишуканого скляного пасьянсу Lasvit розробив спеціальну технологію видування на основі 3D-візуальних зображень, щоб чітко сформулювати дизайн Майкла Янга. Використовуючи тривимірні візуальні ефекти для розуміння фрактальної структури, команда Lasvit у Navy Bog створила спеціальні сталеві форми для видувного скла [5].

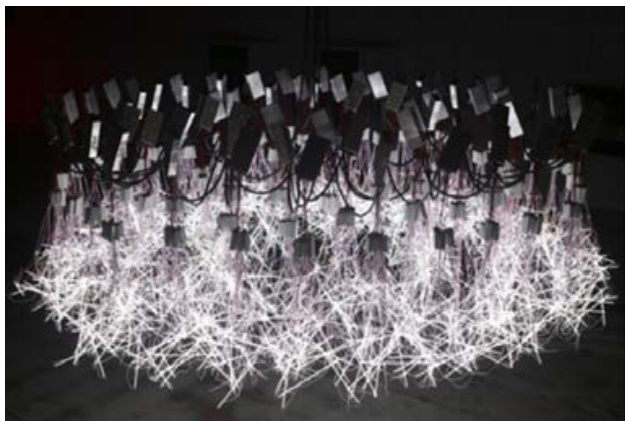
Ніжка столу складається з 36 окремих скляних фракталів із шістьма різними малюнками, що повторюються шість разів. Кожна з 36 частин видувається вручну, а потім складається в ніжку геометричної форми, яка ідеально контрастує з гладкою, прозорою кришталевою стільницею (зображення 3).

Дизайнер і скульптор ізраїльського походження Арік Леві, який зараз живе в Парижі, представив роботу, натхненну природними формами, у «Absent nature», експозиції вражаючих творчих проєктів у сфері освітлення та меблів [15].

Форми будуть випущені обмеженою серією з почорнілого дерева, дзеркально полірованої

Зображення 3. Nomune Table Майкла Янга

Зображення 4. Світильник Levy's Fractal Cloud

Зображення 5. Ваза Diffusion Vessels

нержавіючої сталі та сітки з нержавіючої сталі. Ці одразу знакові предмети створюють акцент із враженням ваги та грубої сили, отриманої від форм, узятих із світу природи. Концепція лог-форм є фрактальна хмара, яка представляє собою величезне шестикутне кільце потужного світла з понад тисячі світлових трубок, переплених одна з одною, чим стає єдиним світлово-промінювальним об'ємом (зображення 4).

Серія декоративних ваз Diffusion Vessels є природною фракталізацією [10]. Скориставшись цифровими технологіями, Девід Саттон із Лондонського Королівського коледжу мистецтв відтворив цей процес спочатку у віртуальному середовищі, а потім переніс у реальність за допомогою 3D-друку. Посуд сформований за допомогою моделі агрегації, обмеженою дифузєю. Ця модель – приклад фрактальних процесів зростання гілок дерев, блискавок, сніжинок, родовищ корисних копалин та коралів (зображення 5).

Проста форма, створена за допомогою фрактальної геометрії з остаточним повторенням, перетворюється на алгоритмічний комплекс. Цей алгоритм із початковим станом і стандартом виробництва, який застосовується до цього початкового стану, створює самоподібні формати [9].

Фрактальна геометрія має важливе значення для будівель. Зміна перспектив у геометричній

структурі є обов'язковою для переходу від індустріальної культури до такої, яка націлена на стійкий дизайн.

Висновки. Підсумовуючи, параметричне проектування має на меті вдосконалити шляхи професійного дизайну. Він надає кращі та вдосконалені інструменти, які допомагають створювати швидші та ефективніші проекти. Він кидає виклик традиційному методу мислення для досягнення дизайнерського рішення, але пропонує різні альтернативи для того самого. Всі моделі, створені за допомогою цифрових інструментів, таких як 3D моделювання, мають певні особливості. Вони описуються такими показниками, як довжина, ширина, глибина, орієнтація та геометрія. Дизайн базується на взаємозв'язку між функціями, частинами та малюнками, і живиться уявою. Включення природних моделей може впливати на сприйняття середовища, створеного людиною. Протягом тисячоліть люди інтуїтивно використовували складні фрактальні візерунки в дизайні та архітектурі. Лише з початку цього століття наука використовувалася для демонстрації того, як властивості фрактальних візерунків у природі можуть мати позитивний вплив на людське сприйняття, здоров'я, когнітивні здібності, емоції та стрес. Фрактали повторюють складні природні форми, вони викликають у глядачів відчуття «біофілії»

Список літератури:

1. Belal Abboushi, Ihab Elzeyadi, Richard Taylor, Margaret Sereno. Fractals in architecture: The visual interest, preference, and mood response to projected fractal light patterns in interior spaces. *Journal of Environmental Psychology*. 2019. 61, 57–70. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2018.12.005>
2. Про Гауді – розробника з дев'ятнадцятого століття, який досяг всього, чого може досягти розробник. URL: <https://habr.com/ru/post/331802/> (дата звернення: 21.12.2022).
3. Хенсель М. Архітектура, орієнтована на продуктивність – до біологічної парадигми архітектурного дизайну та штучного середовища. *FORMAkademisk – Research Journal for Design and Design Education*. 3 (1), 36–56.
4. Abboushi, B., Elzeyadi, I., Taylor, R.P. & Sereno, M.E. Fractals in architecture: The visual interest, preference, and mood response to projected fractal light patterns in interior spaces. *Journal of Environmental Psychology*. 2018. 61, 57–70. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2018.12.005>
5. Absent Nature by Arik Levy. URL: <https://www.dezeen.com/2008/05/07/absent-nature-by-arik-levy/> (дата звернення: 21.12.2022).
6. Agri Chapel / Yu Momoeda Architecture Office. URL: <https://www.archdaily.com/884875/agri-chapel-yu-momoeda-architecture-office> (дата звернення: 21.12.2022).
7. Albeverio, S., Sala, N. Note al corso di Matematica dell'Accademia, part II, University Press. Academy of Architecture of Mendrisio – University of Italian Switzerland, Mendrisio. 1998.
8. Alves, Gilfranco & Makert, Rodrigo. Between Designer and Design: Parametric Design and Prototyping Considerations on Gaudí's Sagrada Familia. *Periodica Polytechnica Architecture*. 2016. 47(2), 89–93. DOI: <https://doi.org/10.3311/PPar.10335>
9. Bovill, C. Fractal Geometry in Architecture and Design. *Nexus Network Journal*. 1996. Volume 1. URL: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s00004-998-0014-0.pdf> (дата звернення: 21.12.2022).

10. Diffusion Vessels by David Sutton. URL: <https://www.dezeen.com/2007/06/24/diffusion-vessels-by-david-sutton/> (дата звернення: 21.12.2022).
11. Hasanpour Loumer, Saeid. Digital Architecture and Intelligent Buildings: A Suitable Approach to Proper Implementation of Sustainable Development Components in the Third Millennium. *Current World Environment*. 2015. 10. DOI: <https://doi.org/10.12944/CWE.10.Special-Issue1.11>
12. Hensel, M. та Nilsson, F. Eds. Змінна форма архітектури – подальші приклади інтеграції досліджень, і дизайну практично. Лондон : Рутледж.
13. Kyratsis P. Computational design and digital manufacturing applications. *International Journal of Modern Manufacturing Technologies*. 2020. 12 (1), 82–91.
14. Makert, R., Alves, G. «Between Designer and Design: Parametric Design and Prototyping Considerations on Gaudí's Sagrada Familia». *Periodica Polytechnica Architecture*. 2016. 47(2), 89–93. DOI: <https://doi.org/10.3311/PPar.10335>
15. Michael Young: Homune Table for Lasvit. URL: <https://www.designboom.com/design/michael-young-homune-table-for-lasvit/> (дата звернення: 21.12.2022).
16. Taylor, R.P., Juliani, A.W., Bies, A.J., Spehar, B., & Sereno, M.E. The implications of fractal fluency for bioinspired architecture. *Journal of Biourbanism*. 2018. 6, 23–40.
17. Woodbury Robert, Williamson Shane, Beesley Philip. Parametric Modeling as a Design Representation in Architecture: a process account. *Cumulative Index of Computer Aided Architectural Design*. 2006. № 6.

References:

1. Belal Abboushi, Ihab Elzeyadi, Richard Taylor, Margaret Sereno (2019) Fractals in architecture: The visual interest, preference, and mood response to projected fractal light patterns in interior spaces. *Journal of Environmental Psychology*, 61, 57–70. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2018.12.005>
2. Pro Haudi – rozrobnyka z deviatnadsiatoho stolittia, yakyi dosiah vsoho, choho mozhe dosiahty rozrobnyk. Available at: <https://habr.com/ru/post/331802/> (accessed 21 December 2022).
3. Khensel M. Arkhitektura, oriientovana na produktyvnist – do biolohichnoi paradyhmy arkhitekturnoho dyzainu ta shtuchnoho seredovyscha. *FORMAkademisk – Research Journal for Design and Design Education*, 3 (1), 36–56.
4. Abboushi, B., Elzeyadi, I., Taylor, R.P. & Sereno, M.E. (2018) Fractals in architecture: The visual interest, preference, and mood response to projected fractal light patterns in interior spaces. *Journal of Environmental Psychology*, 61, 57–70. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2018.12.005>
5. Absent Nature by Arik Levy. Available at: <https://www.dezeen.com/2008/05/07/absent-nature-by-arik-levy/> (accessed 21 December 2022).
6. Agri Chapel / Yu Momoeda Architecture Office. Available at: <https://www.archdaily.com/884875/agri-chapel-yu-momoeda-architecture-office> (accessed 21 December 2022).
7. Albeverio, S., Sala, N. (1998). Note al corso di Matematica dell'Accademia, part II, University Press. Academy of Architecture of Mendrisio – University of Italian Switzerland, Mendrisio.
8. Alves, Gilfranco & Makert, Rodrigo (2016) Between Designer and Design: Parametric Design and Prototyping Considerations on Gaudí's Sagrada Familia. *Periodica Polytechnica Architecture*, 47(2), 89–93. DOI: <https://doi.org/10.3311/PPar.10335>
9. Bovill, C. (1996) Fractal Geometry in Architecture and Design. *Nexus Network Journal*, vol. I. Available at: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s00004-998-0014-0.pdf> (accessed 21 December 2022).
10. Diffusion Vessels by David Sutton. Available at: <https://www.dezeen.com/2007/06/24/diffusion-vessels-by-david-sutton/> (accessed 21 December 2022).
11. Hasanpour Loumer, Saeid (2015) Digital Architecture and Intelligent Buildings: A Suitable Approach to Proper Implementation of Sustainable Development Components in the Third Millennium. *Current World Environment*, 10. DOI: <https://doi.org/10.12944/CWE.10.Special-Issue1.11>
12. Hensel, M. та Nilsson, F. Eds. Zminna forma arkhitektury – podalshi pryklady intehratsii doslidzhen, i dyzainu praktychno. London: Rutledzh.
13. Kyratsis P. (2020) Computational design and digital manufacturing applications. *International Journal of Modern Manufacturing Technologies*, 12 (1), 82–91.
14. Makert, R., Alves, G. (2016) "Between Designer and Design: Parametric Design and Prototyping Considerations on Gaudí's Sagrada Familia". *Periodica Polytechnica Architecture*, 47(2), 89–93. DOI: <https://doi.org/10.3311/PPar.10335>
15. Michael Young: Homune Table for Lasvit. Available at: <https://www.designboom.com/design/michael-young-homune-table-for-lasvit/> (accessed 21 December 2022).
16. Taylor, R.P., Juliani, A.W., Bies, A.J., Spehar, B., & Sereno, M.E. (2018) The implications of fractal fluency for bioinspired architecture. *Journal of Biourbanism*, 6, 23–40.
17. Woodbury Robert, Williamson Shane, Beesley Philip (2006) Parametric Modeling as a Design Representation in Architecture: a process account. *Cumulative Index of Computer Aided Architectural Design*, no. 6.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-9>

УДК 332.14

Доброер Н.В.¹, Авдеев В.О., Бабаніна А.П.
Національний університет «Одеська політехніка»

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРЕТІХ МІСТ В УКРАЇНІ У ЗВ'ЯЗКУ З ПОЧАТКОМ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ОДЕСА)

Анотація. У статті підіймається актуальна проблема дозволевої діяльності під час війни. Особливий акцент було зроблено на дослідження «третьох міст». Ця тематика стала вельми популярною в наукових колах ще у ХХ столітті. Значимість «третьох міст» відзначалися в роботах Р. Ольденбурга, Т. Стендейджа, Б. Кизилтепе та інших. Трансформація і зміна дислокації цих міст стала змінюватися ще в період пандемії, коли фізично неможливо було відвідати найулюбленіші міста. Їх стали замінювати різні структури у віртуальному просторі. На сьогодні ми бачимо іншу тенденцію в трансформації третьох міст. Це, поперше, поява нових міст по запити суспільства (наприклад, волонтерські пункти, безкоштовні культурні події в місті та інше). По-друге, ми бачимо тенденцію трансформування третьох міст в пункти незламності, що приводить до втрати їх основних функцій. Предметом дослідження є третє місто міста Одеси. До емпіричного дослідження залучались всі бажаючі, які на сьогодні мешкають в Одесі. Основний метод дослідження – онлайн-опитування, тобто кількісний метод. Було застосовано загальні наукові методи, за допомогою яких було інтерпретовано отримані результати опитування. В результаті чого було виокремлено основні напрямлення в трансформації третьох міст.

Ключові слова: третє місто, трансформація, дозволя, Одеса, інтеграція.

Dobroier Nataliia, Avdeev Vladislav, Babanina Anna
Odessa Polytechnic National University

TRANSFORMATION OF THIRD CITIES IN UKRAINE IN CONNECTION WITH THE BEGINNING OF A FULL-SCALE WAR (ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF ODESA)

Summary. This article raises the actual problem of permitting activities during the war. Special emphasis was placed on the research of "third places". This topic became very popular in scientific circles in the 20th century. The importance of "third places" was noted in the works of R. Oldenburg, T. Standage, B. Kyziltepe and others. The transformation and change in the location of these places began to change even during the pandemic, when it was physically impossible to visit the most beloved cities. They began to be replaced by various structures in virtual space. Today, we see a different trend in the transformation of third places. This is, firstly, the emergence of new cities at the request of society (for example, volunteer points, free cultural events in the city, etc.). Secondly, we see a tendency to transform third places into points of unbreakability, which leads to the loss of basic functions. In this article, the subject of research is the third city of the city of Odessa. All those who wish to live in Odessa today participated in the empirical study. The main research method is an online survey, that is, a quantitative method. General scientific methods were used to interpret the survey results. As a result, the main trends in the transformation of third places were singled out: 1. For residents of the city of Odessa, third places are an important element of socio-cultural life. The importance of such places should be taken into account during the construction of new districts, renovation of old ones, creation of new virtual spaces – almost a quarter of respondents noted the importance of their comfortable location. 2. Since the period of the full-scale Russian invasion of Ukraine, we see a change. We see a significant change in the requirements for third places. Social needs in communication, to be useful come to the fore. These requests of society are implemented in volunteer centers, which at the moment can be classified as a "third place". People here find all the necessary elements of the third place, which were highlighted by R. Alderburg. 3. Various cultural events in the city also become "third places" for most of the respondents. A few elements are important here: the people who attend these events and their accessibility to all. They perform an important psychological function. 4. It should be noted that the third places, which were familiar to most respondents, have changed their significance. They acquire a new function, becoming points of unbreakability. At the same time, the function of the third place is lost.

Keywords: third places, transformation, leisure, Odessa, integration.

Постановка проблеми. Після повномасштабного вторгнення Росії на територію України всі сфери нашого життя змінилися, сфера дозволя не є виключенням. Не дивлячись на важкі умови воєнних дій та проблеми зі струмом, розважальні інституції продовжують працювати – від театрів та кіно і до кафе. Останнє є особливо важливим в контексті дослідження.

Для людини, її комфорту дуже важливі третє місто, де вони отримують відчуття інклюзивності та приналежності, пов'язане з участю в соціальній діяльності групи, без жорсткості політики або винятковості членства в клубі чи організації.

Однак, саме сьогоднішні обставини надають важливого значення для цих міст, як оазисів для людей, а з іншого боку – трансформують їх,

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9712-9219>

змінюють їх значимість, формують нові треті місця. Наразі важливо звернути увагу на таку категорію людей як переселенці, у яких порушено повсякденне життя. Для них дуже важливо знайти таке місце, що допоможе легше інтегруватися в новому місті. Тому таке явище не може залишатися без наукового аналізу, так як в сучасних умовах війни важливо дослідити як саме треті місця змінилися та наскільки це вплинуло на жителів міста.

Ця стаття є результатом дослідження, яке було проведено в м. Одеса в рамках курсу «Антропологія міста» Національного університету «Одеська політехніка». Дослідження має практичну потребу у роботі з людьми, які знаходяться зараз в країні. Створення третіх міст в сьогоденні значно поліпшить їх стан, адаптацію і може бути допоміжним засобом психологічної реабілітації. Однією з важливих практик існування в міському просторі є дозвілля. Велика кількість культурно-розважальних центрів як у великих, так і в маленьких містах говорить про важливість даного явища. Тому предметом нашої роботи стали треті місця міста Одеси і їх трансформація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основна робота, на яку спирається наше дослідження, – Р. Ольденбург «Треті місця». Його концепція заключається в тому, що треті місця стали важливим соціокультурним явищем. Вони можуть активно впливати на культурний ландшафт міського простору, різні віртуальні простори. Значимість таких місць має враховуватися під час будівництва нових районів, оновлення старих, створення нових віртуальних просторів. «Треті місця», за визначенням Ольденбурга (1989), – це «чудові, хороші місця», які сприяють спілкуванню людей поза домом і роботою, першими і другими місцями [1, с. 16]. Класичні треті місця за Реем Ольденбургом – це бари і кав'ярні, бібліотеки, парки та інші громадські місця, де люди зустрічаються, збираються і спілкуються.

Р. Ольденбург окреслює такі специфічні характеристики третіх місць [1]:

- 1) вони знаходяться на нейтральній території. На них запрошуються всі, і ніхто не грає роль «господаря»;
- 2) вони інклюзивні; їх відвідують люди з різних соціально-економічних верств;
- 3) бесіда є основним видом діяльності. Навіть якщо це місце може бути місцем для випивки, фізичних вправ або гри, розмова завжди присутня;
- 4) вони доступні; немає фізичних, політичних або грошових бар'єрів для входу;
- 5) вони є домом далеко від дому. Є «завсідники», які знаходять атмосферу достатньо комфортно, щоб «вкоренитися» там;
- 6) настрої грайливі, часто лунає сміх, цінується дотепність.

Ольденбург вважає, що саме це є основними характеристиками третіх місць, тому що вони породжують унікальний досвід спілкування та соціологічні переваги, пов'язані з цими місцями. Ці переваги приносять користь не лише мешканцям громади, але й суспільству в цілому.

Для окремої людини третє місце існує для зняття стресу від вимог буденності як вдома, так і на роботі. Воно забезпечує відчуття інклюзивності та приналежності, пов'язане з участю в соці-

альній діяльності групи, без жорсткості політики або винятковості членства в клубі чи організації.

Для більшої громади, третє місце зміцнює зв'язки в групі через соціальну взаємодію. Воно може сприяти прихильності до місцевої політики через поінформований публічний дискурс. Воно також забезпечує відчуття безпеки та захищеності, будучи загальнодоступним, сприяючи відкритій та зрозумілій взаємодії.

Треті місця мають низку важливих атрибутів для будівництва громадськості. Залежно від їх розташування, соціальні класи та походження можуть бути «вирівняні» таким чином, щоб люди відчували, що до них ставляться як до соціально рівних.

Том Стендейдж у своїй книзі «Історія світу в 6 келихах» зазначає, що «сучасні кав'ярні бліднуть у порівнянні зі своїми прославленими історичними попередниками» [2, с. 125]. І він має рацію, до певної міри. Сучасні великі комерційні кав'ярні, як наприклад деякі кав'ярні «Старбак», втрачають цю магічну властивість – приваблювати людей не просто випити кави, а поспілкуватися, подискутувати. Людина просто заходить, бере каву і повертається на свій шлях, куди вона йшла, попиваючи при цьому каву. Це було місце зустрічі, політичний форум, поштове відділення, монетний двір, газетне і періодичне видавництво, лекторій, біржа, міст між соціальними класами, інтелектуальний центр, і, можливо, що найменш важливо, місце, де можна було випити кави.

Ці нові кафе не створені для тих, хто хоче там поспілкуватися, вони більше схожі на точки швидкого харчування. Вони занадто гучні, тісні і просто нецікаві з точки зору «третього місця». Хоча є ще чимало цілком пристосованих для цього кафе, з чудовою затишною атмосферою.

Важливо зазначити, що сучасні кафе дуже відрізняються від тих, що існували в минулому. Як зазначається у дослідженні Бетула Кизилтепе [12], завдяки сучасним технологіям кафе перетворилися на гібридне третє місце. Які не зовсім підпадають під визначення Р. Ольденбурга. Ці гібридні треті місця існують в обох місцях одночасно, і це нормально – бути в кіберпросторі цих третіх місць, перебуваючи у фізичній, таким чином задовольняючи бажання молодого покоління завжди бути онлайн.

Віднедавна функція кав'ярні як третього місця суттєво змінилася у зв'язку з пандемією COVID-19. Через це ця світова індустрія зупинилася; за оцінками дослідників, близько 95% позадомашніх кав'ярень були змуснені закрити свої двері в той чи інший момент у 2020 році [11]. Протягом 2020 року зустрічі з іншими людьми в громадських місцях стали неможливими для мільярдів людей. По всьому світу закрилися кав'ярні, натомість споживачі почали пити більше кави вдома.

Пандемія, а потім війна намагалися відірвати нас від цих місць. Спочатку нас штовхав у наші маленькі комірочки страх захворіти. Потім нас загнав ще глибше страх і паніка перед війною. Тепер, коли шок відступив, можна стверджувати, що саме війна витягнула нас з наших маленьких комфортних комірочок. Точніше, ми адаптувалися до нових умов, в яких дедалі більшого значення набувають треті місця та комунікація у своєму класичному значенні. Адже в умовах від-

ключення електроенергії та безперервних інформаційних бомбардувань новинами війни здорові стосунки стають критично важливими для власного добробуту.

Третє місце забезпечують нас постійним почуттям приналежності, яке прив'язує нас до певного місця і до людей, які його відвідують. З ними ми будемо свою спільноту, ширшу громадськість.

На відміну від днів минулого, люди не використовують цей простір для спілкування з незнайомцями або об'єднання разом заради великого блага своєї громади. Вони не відвідують кав'ярні, щоб розпочати або разом брати участь в інтелектуальних чи політичних дебатах. Політичний дискурс може мати місце але між людьми, які знають один одного або прийшли до кав'ярні разом.

У своїй концепції 1993 року Бетті стверджував, що «віртуальне середовище – це область в межах традиційного фізичного простору, яка може стати більш важливою, ніж сам фізичний простір» [7]. І як стверджують деякі дослідники: Інтернет сьогодні дозволяє людям створювати нові віртуальні соціальні простори, не обмежені фізичною географією [9; 10].

Сьогодні люди часто проводять своє дозвілля наодинці зі своїми маленькими портативними, або великими стаціонарними екранами. Це простіше і вимагає набагато менше зусиль, що робить, здавалося б, звичайне людське спілкування менш цікавим і потрібним. Тепер ми можемо дивитися будь-що будь-де і будь-коли. Тому, бажання просто провести час із новими людьми може перетворитися на невинуватого складний виклик.

З розвитком технологій віртуальне середовище стає все більш реалістичним. Хоча символічні зображення, такі як різні карти, фотографії та відео, також сприяють отриманню знань про фізичний простір, єдиний спосіб відчути фізичний простір – це фізично з ним взаємодіяти. Оскільки цифрові технології роблять доступ до віртуального середовища більш комфортним, люди спілкуються один з одним у віртуальному середовищі більше, ніж будь-коли [8].

Хоча визначення Р. Ольденбурга все ще залишаються актуальними, концепція третього місця почала поширюватися у віртуальному середовищі разом з розвитком Інтернет-технологій. У цьому сенсі, окрім традиційної концепції Третього місця, з'явилася нова концепція третього місця [3].

Нещодавня пандемія лише відсунула людей ще далі від їхніх третіх місць. Самотні та ізолювані, але все ще спрагли до соціальної взаємодії, багато людей почали відкривати для себе новий тип третіх місць в Інтернеті. Це багатокористувацькі ігри, як великі, так і малі, веб-форуми та іміджборди тощо.

С. Штайнкюлер та Д. Вільямс [4] розглядають онлайн-ігри та сайти соціальних мереж як альтернативні треті місця. Ці середовища можна охарактеризувати як третє місце сьогодні, оскільки вони забезпечують індивідуальність, доступність, залученість і комфорт.

Ігнорувати ці віртуальні треті місця вже було важко, а зараз, безумовно, неможливо, оскільки вони привертають до себе все більше уваги людей. Вони прості у використанні, «вільніші» у вираженні, оскільки в багатьох випадках анонімні, тому у віртуальному середовищі люди більш комфортно

представляють свої реальні ідеї, ніж у реальному житті [5; 6], а знаючи інші мови, вони мають велику силу з'єднувати людей через десятки тисяч кілометрів, і все це у комфорті власного дому.

Основною відмінністю між реальним і віртуальним спілкуванням є можливість бути анонімним. Анонімність спонукає людей розкривати свої маргінальні аспекти та отримувати задоволення від спілкування з іншими маргінальними групами, в яких вони поділяють спільні ідеї. У цьому контексті на сайтах соціальних мереж деякі люди створюють профілі з реальними іменами, тоді як інші вважають за краще бути анонімними. Ця анонімність не тільки дозволяє людям бути більш вільнішими у своїх соціальних мережах, але також дозволяє їм покращити свої маргінальні аспекти.

Мета статті – дослідити як змінились третє місце в місті Одеса з моменту повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Для реалізації мети були розроблені анкети, та проведено опитування серед мешканців міста Одеси.

Серед використаних **методів** можна зазначити компаративний, емпіричний та аналіз і синтез.

Виклад основного матеріалу дослідження. Опитування проводилося впродовж 14 календарних днів, серед вікової категорії до 30 років. Основною метою опитування є виявлення третіх місць для одеситів та його значимості для них. Це дає змогу виявити кореляції між тим, що одесити розуміють як третє місце та наскільки (за Р. Ольденбургом) це місце для них важливе.

Портрет респондента. Було опитано 24 респондентів у місті Одесі. 85,7% з них одесити, вікова категорія була розподілена на 3 варіанти: 20-22 роки – 78,6% опитаних, 23-25 років – 14,3% опитаних і 25-30 років – 7,1%. Серед них 71,4% респондентів були жіночої статі, а 28,6% – чоловічої. За професіями було зібрано людей з різних сфер – від медичних працівників і до програмістів та архітекторів.

Опитувальник складався з 13 запитань. Перші 4 запитання допомагали створити портрет респондента – вік, стать, професія та місцевість, з якої були опитувані. Всі інші питання дали нам картину сучасного становища третіх місць в місті Одеса. Аналіз опитувальника дав нам такі результати:

На питання «Чи є у вас улюблене місце в Одесі?» 100% респондентів відповіло «Так». Це дає нам змогу побачити, що всі респонденти мають своє третє місце в Одесі, куди вони ходять або ходили саме з метою соціальної взаємодії.

На питання «Як часто ви їх відвідували ці місця?» 57,2% респондентів відповіли, що відвідують ці місця 1-5 разів на місяць.

На питання «Ви ходите туди один чи з друзями?» 71,5% респондентів відповіли, що відвідують це місце зі своїми друзями, 14,25% людей відвідують це місце зі своєю парою і ще 14,25% відвідують третє місце наодинці. Тенденція показує, що більшість респондентів дійсно віддає перевагу тому, щоб приходити в третє місце вже зі знайомою компанією і проводити там разом час і значно менша частина готова до неочікуваних соціальних взаємодій.

На питання «Чи можете там почати спілкуватися з незнайомими людьми?» 57% респондентів

відповіли стверджувально, 43% відповіли негативно. Це дозволяє проаналізувати, що приблизно половина людей приходить в третє місце вже зі знайомою ним соціальною групою, що дарує відчуття безпеки та захищеності під час війни.

Питання «Як ви почуваєтеся в цьому місці?» має допомогти зрозуміти емоційний настрій людини та її враження від третього місця. 71,5% респондентів зазначили, що відчувають комфорт і спокій в цьому місці, 14,5% відчувають натхнення та енергійність, 7% почувають себе як вдома і 7% – просто нормально. Як і визначалось, третє місце являє собою нейтральну і доступну, а люди знаходять атмосферу достатньо комфортною, щоб «вкоренитися» там.

На питання «Що вам найбільше подобається у ньому?» 43% респондентів відзначили атмосферу, 14% зазначили відчуття спокою, 21,5% обрало доступність місця та комфортне розташування і ще 21,5% відзначає смачну каву і їжу. Це показує, що немає фізичних бар'єрів для входу, а майже більше половини респондентів обирає третє місце саме через затишну атмосферу.

На питання «Частіше чи рідше ви почали заходити туди після початку війни?» 36% відповіли, що стали рідше відвідувати третє місце, 14% – частіше, а 50% взагалі перестали відвідувати ці місця. 28,5% відсотків респондентів зазначили, що через війну скоротили кількість своїх відвідувань до 1 разу на пів року. Така тенденція є логічною. Бо зараз ми можемо побачити деякі обмеження в відвідуванні місць, які були дуже важливими для людей. То може бути кафе, яке зачинилося, чи не працює з-за відсутності світла; місця для прогулянок (наприклад, у моря).

На питання «Чи з'явилися нові місця, де ви відчуваєте себе також комфортно?» 52% відповіли, що з'явилися. З них були названі волонтерські центри, безкоштовні культурні події в місті. Так тенденція говорить про велику потребу сучасного міського суспільства у створенні міст, де люди зможуть відчувати себе комфортно. Важливо, що в воєнному стані, треба відчувати себе затребуваними (це дає можливість волонтерській організації), а також доступні дозвілєві події (це

дає можливість бути причасним до життя міста навіть при обмеженні фінансів).

На питання «Чи змінилися ваші улюблені місця в цей час?» 65% відповіли, що так. Більшість цих місць стали центрами, куди приходить велика кількість людей, щоб зарядити свої гаджети, попиту теплу каву, попрацювати. Звичайно, це змінює атмосферу цих місць і їх значення.

Висновки. Результати дослідження дозволяють зробити такі висновки:

1. Для мешканців міста Одеса третє місце є важливим елементом соціокультурного життя. Значимість таких місць має враховуватися під час будівництва нових районів, оновлення старих, створення нових віртуальних просторів – майже чверть респондентів відзначала важливість їх комфортного розташування.

2. З періоду повномасштабного вторгнення Росії в Україну, ми бачимо значну зміну вимог до третіх місць. На передній план виходять соціальні потреби у спілкуванні, бути корисним. Ці запити суспільства реалізуються у волонтерських центрах, які на даний момент можна зарахувати до поняття «третє місце». Люди тут знаходять усі необхідні елементи третього місця, які виділяв Р. Ольдербург.

3. Різні безкоштовні культурні події в місті стають також «третіми місцями» для більшої частини респондентів. Тут важливі деякі елементи: люди, що збираються на ці події, та їх доступність для всіх. Вони виконують важливу психологічну функцію

4. Треба звернути увагу, що третє місце, що були звичні для більшості опитуваних, змінили свою значимість. Вони набувають нової функції, стаючи пунктами незламності. При цьому втрачається функція третього місця.

Ця робота спрямована те що, щоб виділити напрям, у якому необхідно провести більш масштабне дослідження. Слід врахувати вікове обмеження наших респондентів (до 30 років), а також невелику кількість респондентів (24 особи). Однак, це дослідження дозволило нам виділити існуючу проблему та звернути увагу на необхідність її подальшого дослідження.

Список літератури:

1. Oldenburg, R. The great good place. New York : Marlowe, 1989.
2. Standage, T. A History of the World in 6 Glasses. New York: Walker Publishing Company, 2006.
3. Crick, A. P. Rethinking Oldenburg: Third Places and Generation Y in a Developing Country Context. International CHRIE Conference. 2011. P. 1–22.
4. Steinkuehler, C.A. & Williams, D. Where Everybody Knows Your (Screen) Name: Online Games as “Third Places”. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2006. Vol. 11. No. 4.
5. Postmes, T. & Spears, R. Behavior online: Does anonymous computer communication reduce gender inequality? *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2002. 28(8). P. 1073–1083.
6. Chan, M. Facebook and social identity. *Asian Journal of Social Psychology*. 2014. 17: 229–235.
7. Batty, M. The geography of cyberspace. *Environment and Planning B: Planning and Design*. 1993. 20, 615–661.
8. Pittman, M., Reich, B. Social media and loneliness: why an Instagram picture may be worth more than a thousand Twitter words. *Comput. Hum. Behav.* 2016. 62, 155–167.
9. Ducheneaut, N., Moore, R. J., & Nickell, E. Designing for sociability in massively multiplayer games: An examination of the “third places” of SWG. In J. H. Smith & M. Sicart (Eds.), *Proceedings of the other players conference*. Copenhagen: IT University of Copenhagen, 2004.
10. Williams, D. Why game studies now? Gamers don't bowl alone. *Games and Culture*. 2006. 1, 13–16.
11. The World Drinks Less Coffee While Office Workers Stay Home. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-07-11/the-world-is-drinking-less-coffee-while-office-workers-stay-home>
12. Betül, K. Social Communication in Third Places: A Case Study on Cafés in Balıkesir. Bahkesir University. 2018.

References:

1. Oldenburg, R. (1989) The great good place. New York: Marlowe.

2. Standage, T. (2006) *A History of the World in 6 Glasses*. New York: Walker Publishing Company.
3. Crick, A. P. (2011). Rethinking Oldenburg: Third Places and Generation Y in a Developing Country Context. International CHRIE Conference, 1–22.
4. Steinkuehler, CA. & Williams, D. (2006) Where Everybody Knows Your (Screen) Name: Online Games as “Third Places”. *Journal of Computer-Mediated Communication*, vol. 11, no. 4.
5. Postmes, T. & Spears, R. (2002) Behavior online: Does anonymous computer communication reduce gender inequality? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(8), 1073–1083.
6. Chan, M. (2014) Facebook and social identity. *Asian Journal of Social Psychology*, 17: 229–235.
7. Batty, M. (1993) The geography of cyberspace. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 20, 615–661.
8. Pittman, M., Reich, B. (2016) Social media and loneliness: why an Instagram picture may be worth more than a thousand Twitter words. *Comput. Hum. Behav.*, 62, 155–167.
9. Ducheneaut, N., Moore, R. J., & Nickell, E. (2004) Designing for sociability in massively multiplayer games: An examination of the “third places” of SWG. In J. H. Smith & M. Sicart (Eds.), *Proceedings of the other players conference*. Copenhagen: IT University of Copenhagen.
10. Williams, D. (2006) Why game studies now? Gamers don’t bowl alone. *Games and Culture*, 1, 13–16.
11. The World Drinks Less Coffee While Office Workers Stay Home. Available at: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-07-11/the-world-is-drinking-less-coffee-while-office-workers-stay-home>
12. Betül, K. (2018) *Social Communication in Third Places: A Case Study on Cafés in Bahkesir*. Bahkesir University.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-10>

УДК 159.9.075

Стуліка О.Б.¹, Катрич О.Р.²
Маріупольський державний університет

ВІРТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ ЗА УМОВ СУЧАСНОГО СТАНУ УКРАЇНИ

Анотація. В статті проаналізовано особливості підліткового віку, визначено чинники формування ціннісної сфери підлітків за умов сучасності. Підлітки відчувають потребу у самовизначенні, становленні ідентичності, обранні життєвих пріоритетів та особистих цінностей. Саме ціннісна сфера відіграє важливу роль у життєдіяльності людини, визначає її основні принципи та вибудовує систему міжособистісних стосунків із навколишнім середовищем. Цінності виступають як переконання або поняття, що стосуються бажаного кінцевого стану чи поведінки людини в контексті цілого життя. Життєві цінності будуються та визначаються за допомогою пізнавальних процесів, соціального життя та культури, світогляду підлітка та середовища, в якому його виховують. У віртуальному просторі підлітки мають більше можливостей бути почутими, проявити себе та само презентуватися таким чином, як не можуть зробити цього в реальному світі.

Ключові слова: формування ціннісної сфери, підлітковий вік, віртуальний простір, ціннісна система особистості, міжособистісне спілкування.

Stulika Olena, Katrich Olena
Mariupol State University

VIRTUAL SPACE AS A FACTOR OF THE FORMATION OF THE VALUE SPHERE OF TEENAGERS UNDER THE CONDITIONS OF THE CURRENT STATE OF UKRAINE

Summary. Adolescence is the most transformative period in the life of every person. Nowadays many moral, psychological, and physical changes and settings occur, which form basic principles for further life. Teenagers feel the need for self-determination, identity formation, choosing life priorities and personal values. It is the value sphere that plays an important role in human life, being responsible for the central basic justification of the personality, its internal and external qualities. The value sphere determines the basic principles of life and builds a system of interpersonal relations with the environment. Values are beliefs or concepts that relate to a person's desired state or behavior in the context of a person's entire life. Absolutely all social and everyday factors have an impact on the formation of the value sphere in teenagers, the modification of basic principles and the strengthening of new structural qualities. According to the type of motivation, the values of achievement, power, hedonism, stimulation, self-regulation, commitment, traditions, comfort, and security are distinguished, which directly affect the activity of teenagers while building a value system of life. The main factors affecting the formation of the value system include social recognition, the presence of good and faithful friends, a financially secure life, self-confidence, knowledge, freedom (independence in deeds and actions) and independence (independence in judgments and evaluations). The main need of adolescence is to define and understand the place in society. Therefore, life values are built and determined with the help of cognitive processes, social life and culture, the worldview of a teenager and the environment in which he is raised. In the virtual space, teenagers have more opportunities to be heard, express themselves and present themselves in a way that they cannot do in the real world.

Keywords: formation of value sphere, adolescence, virtual space, value system of personality, interpersonal communication.

Постановка проблеми. Особливостями підліткового віку є те, що підлітки намагаються зайняти своє місце в соціумі, реалізувати себе у певній діяльності, досягти власної унікальності. Наявність стійкої ціннісної сфери сприяє вдалому досягненню життєвих планів та цілей. Зараз особистісна, мотиваційна, соціальна та ціннісна зрілість проявляється пізніше, порівнюючи з минулими поколіннями. У той же час дослідники спостерігають новий, «інноваційний» вплив на підліткову систему цінностей, що й потребує більш ретельного дослідження.

Вагомим для формування й дослідження правильного сприйняття підлітком себе й навколишнього світу, усвідомлення ним важливості безпеки

життя є врахування того, що з переходом до молодшого підліткового віку зростає конфліктність між підлітком і батьками. Це призводить до того, що часто підліток не може порозумітися з батьками, натомість дорослі також не завжди сприймають думки, почуття, переживання своєї дитини. Інколи підліток відчуває брак батьківського і материнського тепла й уважного ставлення до себе. Саме тому ми вважаємо, що дослідження особливостей розвитку ціннісної сфери підлітків та впливу на розвиток цих якостей актуальною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Важливі аспекти формування та розвитку ціннісної сфери у підлітків висвітлюються такими вченими як А. Петровський, Е. Фромм,

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5790-6511>² ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7710-9405>

Е. Шрангер, А. Маслоу, В. Франкл, М. Рокич, Л.П. Буева, І.С. Кон, Н.Д. Нікадров та інші. Однак, формування ціннісної сфери змінюється під впливом зовнішніх суспільно-побутових та соціальних чинників, тому важливо проводити нові емпіричні дослідження особливостей формування ціннісної сфери у підлітків.

Мета статті: дослідити особливості формування ціннісної сфери підлітків та впливу віртуального простору на цей процес.

Виклад основного матеріалу. Цінності – це абстрактно визначені індивідуальні цілі, які служать як керівні принципи в житті людей. Іншими словами, цінності передають те, що люди вважають важливим у їхньому житті (наприклад, справедливість, досягнення). Це ментальні схеми, які керують сприйняттям, ставленням і поведінкою. Цінності впорядковані особистій ієрархії та відрізняються за своєю важливістю у окремих людей та різних культур [7].

Формування правильних життєвих цінностей є необхідним для повноцінного життя як підлітків, так і дорослих людей. Зрозуміло, що основний акцент на вироблення цінностей робиться в молодшому та підлітковому віці, коли на дітей значний вплив мають батьки та оточення. Вони лише вчаться бути емоційно-стабільними, фізіологічно розвиваються та будують таку систему моральних якостей, яка надалі буде супроводжувати їх у суспільно-побутовому житті.

Межі підліткового віку досі чітко не зазначені, бо мають індивідуальний характер. За даними деяких дослідників, підлітковий вік починається о 11-12 років і закінчується в 15 років, або інколи в 17-18 років. Підлітковий вік вважається складним тому що відбувається перехід людини від дитинства до дорослості. Саме в цей час у людини закладається фундамент світобачення, розвиваються практичні навички та здібності до вирішення питань індивідуальної і соціальної реальності та долання перешкод, виробляються стійкі форми поведінки, засоби емоційного реагування, що у подальшому визначають життєдіяльність, фізичне і психічне здоров'я людини [3].

Характерним новоутворенням підліткового віку є «почуття дорослості». Цей період характеризується новою життєвою орієнтацією на себе, дорослих та світ [5].

Особливу увагу відводиться процесу формування емоційно-вольової сфери підлітків. Бо у цей час переживання стають глибшими, почуття та емоційні відносини – стійкішими. Більш широка соціальна дійсність займає пріоритетне місце в житті підлітка та породжує розмаїття переживань. Формування та становлення самосвідомості відбувається на базі рефлексії, яка активно розвивається у підлітковому віці та виражається в свідомому відношенні до особистих думок, почуттів, потреб, мотивів поведінки та діяльності, емоційно-смісловій оцінці можливостей для обґрунтування доцільності вчинків та дій, спробах зазирнути в своє майбутнє [4].

Характерними для підліткового віку є зміни у міжособистісному спілкуванні з однолітками, збільшення активної працездатності, рухова система й м'язове співвідношення, розвиток логічної пам'яті й мовлення. В цей період з'являється відчуття власного «Я» й бажання знайти себе у соціумі.

У цей час в умовах сучасних реалій України зміни в ціннісних орієнтаціях підлітків зумовлені помітними змінами політичної, економічної, соціально-психологічної ситуації в українському суспільстві. З одного боку, вони демонструють спрямованість у майбутнє, стурбованість гострими соціальними проблемами, пошук свого «Я», а з іншого – «вакуум» віри, пасивність, дефіцит духовних, моральних гуманістичних особистісних починань [3].

До підліткового віку діти не можуть самі створити свою систему цінностей, навіть якщо вони цього хочуть, тому що до підліткового періоду діти не мають когнітивної здатності, яка дозволяє враховувати всі рішення, переходити від часткового до загального. Ці здібності з'являються в підлітковому віці, а іноді і дещо пізніше або взагалі не з'являються.

Важливим фактором створення ціннісної системи підлітків є рівень самосвідомості. Дослідник Давид Фельдштейн наголошує, що дослідження самооцінки в підлітковому віці дозволяє усвідомити характер розвитку такого соціального утворення як соціальна відповідальність. Процес становлення нового рівня самосвідомості у період дорослішання обумовлює прагнення підлітка зрозуміти себе, свої можливості і особливості, як ті, що об'єднують його з іншими людьми, так і ті, що роблять його унікальним і неповторним. З цим пов'язані різкі коливання у ставленні до себе, нестійкість самооцінки, що проявляються у максималізмі підлітків, у їхній схильності оцінювати особистість за окремими вчинками [5].

Суттєвою рисою цього періоду є те, що моральні ціннісні орієнтації оцінюються не за емоційно-позитивним чи негативним критерієм, а скоріше за допомогою оцінних суджень, що спонукають підлітків опанувати систему моральних цінностей. У цей час активно формується моральні поняття та принципи, які підліток починає використовувати у своїй поведінці. Також набуває характерних рис поняття боргу, що знаходиться у міцному зв'язку із честю, що є основою для існування самоповаги [2].

Зовнішнім сучасним чинником формування та впливу на ціннісну сферу підлітків став віртуальний простір, який надає безліч нових можливостей та закриває більшість потреб дитини. Віртуальний простір це як додатковий соціальний світ, в якому підліток виявляє індивідуальні відмінності від інших, а також виражає особисті прагнення та оцінює соціальну поведінку, якої, зазвичай, не існує в реальному житті. «Штучне інформаційно-символічне середовище впливає на процес формування особистісної ціннісно-смісловної системи, яка є регулятором поведінки індивіда. Активність користувачів у сприйнятті альтернатив у віртуальному просторі пов'язана з прагненням особистостей реалізувати своє «Я», свій творчий потенціал. Тут слід зазначити, що прагнення компенсувати відсутність цілісної і гармонійної соціальної реальності є однією з головних причин поширення віртуальної реальності» – зазначає кандидат філософських наук Власенко Федір у науковій статті «Віртуальна реальність як простір соціалізації індивіда» [1].

Основними факторами створення особистісних стосунків серед підлітків у віртуальному просторі є можливість швидко та без тілесних контактів знайти співрозмовників та нові знайомства. Як зазна-

чалось раніше, однією із характеристик підліткового віку є сором'язливість та складність у формуванні кола друзів. Віртуальний світ, зокрема соціальні мережі, допомагають цей бар'єр подолати.

Віртуальний простір впливає на структуру побудови міжособистісних стосунків у підлітковому віці. Інтернет-комунікація включає в себе уявлення людини про саму себе, її інтереси, захоплення, положення у соціумі, характеризує внутрішній та зовнішній бік особистісної ідентичності. Ці чинники допомагають вибудовувати ціннісну систему, але слід бути дуже обачним із користуванням віртуального світу, пам'ятати про комп'ютерну грамотність та безпечні правила висвітлення особистої інформації в соціальних мережах.

З метою визначення особливостей впливу віртуального світу на ціннісну сферу підлітків, нами було проведено емпіричне дослідження. У якості об'єкту дослідження виступила ціннісна сфера особистості, предметом вивчення – специфіка формування ціннісної сфери підлітків в умовах віртуальної реальності. У нашому дослідженні взяли участь 30 респондентів віком 11-12 років. У дослідженні біли використані наступні методики: ціннісний опитувальник Ш. Шварца, методика «Ціннісні орієнтації» О.І. Моткова, Т.А. Огневої та авторська анкета «Роль віртуальної сфери в житті підлітка» О. Стуліка, О. Катрич.

На першому етапі нашого дослідження ми дослідили цінності підлітків за допомогою опитувальника Ш. Шварца, що дозволяє визначити динаміку зміни цінностей як в певних групах у зв'язку зі змінами в суспільстві, так і зміну цінностей для індивіда у зв'язку із життєвими подіями. Ми виявили, що домінантними цінностями для респондентів виступають: «самостійність», «досягнення», «доброчливість». Найменш значимі для респондентів стали такі цінності як: «безпека» та «традиції» (див. рис. 1).

Підлітки орієнтовані на самостійність мислення, вибір способів дії у творчості, і дослідницької активності. Самостійність, як цінність похідна від потреби у самоконтролі та самоврядуванні, а також від інтраакційних потреб в автономності та незалежності. Для підлітків однією

з визначальних цілей є особистий успіх, який проявляється через прояв компетентності відповідно до соціальних стандартів, що, в свою чергу, породжує у себе соціальне схвалення. Ціннісними орієнтирами для піддослідних є просоціальні цінності типу «доброта». Доброчливість, що лежить в її основі сфокусована на доброту та взаємодії з близькими людьми. Також ми можемо сказати, що підлітки не освічені щодо безпечної поведінки у повсякденному житті, їм бракує умінь передбачати небезпечні ситуації, прогнозувати можливі наслідки взаємодії з ними, знаходити оптимальні способи безпечної поведінки відповідно до ступеня небезпеки шляхом аналізу конкретної ситуації. Підлітки також меншою мірою орієнтовані на дотримання єдиних цінностей і правил навколишнього соціуму, прояв поваги до традицій, благочестя, прийняття звичаїв та ідей, які існують у культурі.

Доцільність використання методики «Ціннісні орієнтації» О.І. Моткова, Т.А. Огневої полягає в тому, що з її допомогою визначаємо домінуючі цінності, їх важливість та ступінь реалізації у підлітків. Отримані результати показали, що головними цінностями є: «гарне матеріальне благополуччя», «саморозвиток», «чуйність», «турботливі стосунки з людьми» та «любов до природи». Більшість опитаних підтверджують, що на фоні військових подій вони зрозуміли більшу цінність доброгоставлення до людей та саморозвиток. Вони зазначають, що прагнуть розвиватись та вдосконалюватись для будівництва міцного й розумного покоління (див. рис. 2).

Для встановлення зв'язку між віртуальним світом та формування комунікаційних цінностей підлітків було розроблено авторську анкету «Роль віртуальної сфери в житті підлітка» (О. Стуліка, О. Катрич). За результатами визначено, що основною метою довгого та насиченого перебування у віртуальному просторі діти виділяють можливість знизити рівень тривожності та переживань, що обумовлено ситуацією в країні, обговоривши свої почуття з кимось, відчути себе в безпеці переглядаючи актуальні новини, як спосіб відволіктися від сурової дійсності та як можливість позбутися страху і планувати своє майбутнє.

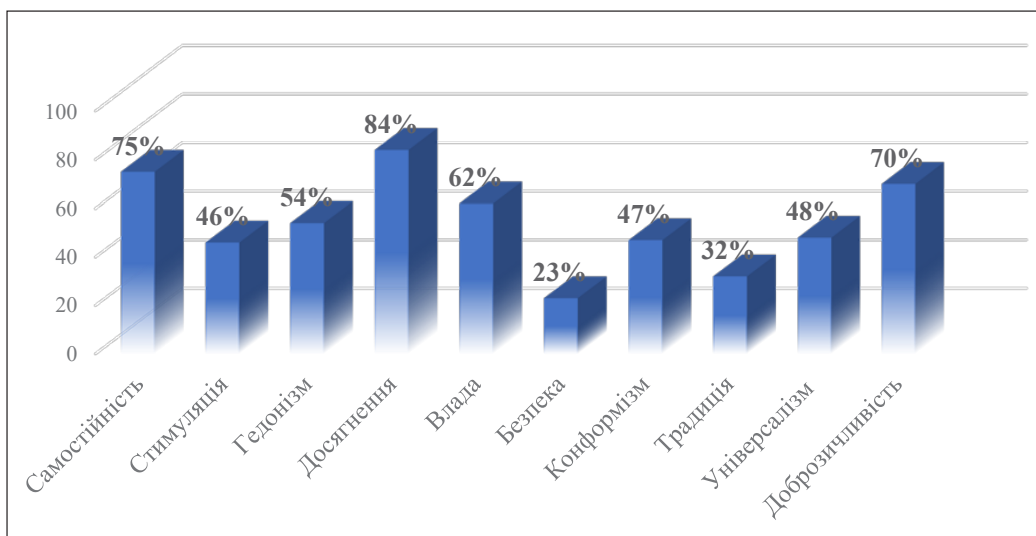

Рис. 1. Результати за методикою «Ціннісний опитувальник Ш. Шварца»

Джерело: розроблено автором

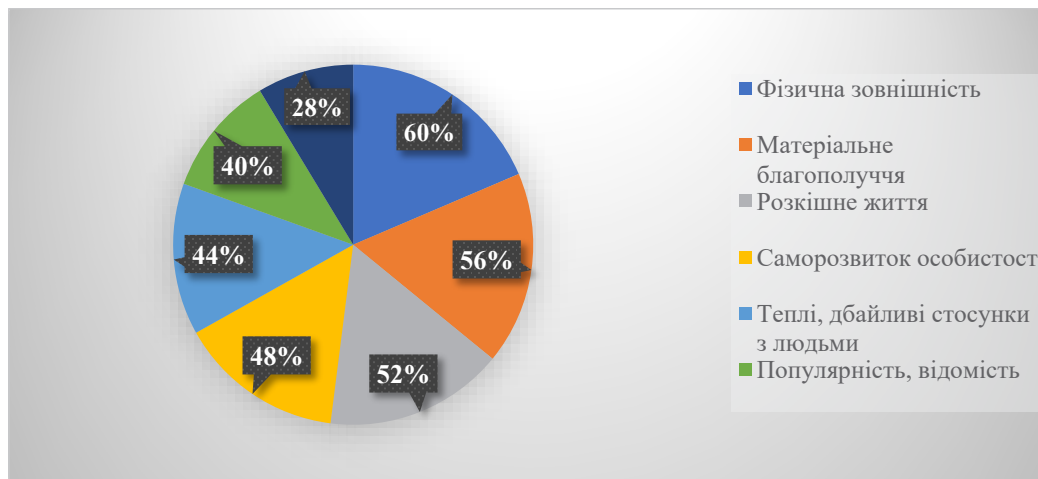

Рис. 2. Результати за методикою «Ціннісні орієнтації» (О.І. Мотков, Т.А. Огнева)

Джерело: розроблено автором

Віртуальний світ напряду пов'язаний із вмінням міжособистісної комунікації, більшість опитаних легко та швидко заводять дружбу у соціальних мережах, надаючи перевагу саме онлайн-спілкуванню. Лиш малий відсоток опитаних респондентів може без зайвих вагань відмовитись від віртуальності на користь реальному життю. Віртуальний світ для підлітків витупає, як засіб зниження тривожності та місце, де вони можуть відчувати себе в безпеці. Взаємодіючи з ним, діти мають можливість будувати плани на майбутнє.

Висновки. За умов сучасності на формування сфери цінностей підлітків впливають на тільки

батьки та інші соціальні групи, а й віртуальна середовище. Тому актуальною є профілактика надмірного захоплення школярами всесвітньою павутиною. Необхідно проводити заходи, спрямовані на усвідомлення та закріплення базових цінностей, розвивати способи міжособистісної комунікації поза межами віртуальності, шукати шляхи зниження тривожності у «реальному» світі, формувати цілепокладання, здатності ставити цілі та досягати їх.

Перспективи подальшої роботи вбачаємо у розробці корекційної програми з усвідомлення підлітками основних цінностей та регулювання ступеню впливу віртуального простору на їх формування.

Список літератури:

1. Власенко Ф. П. Віртуальна реальність як простір соціалізації індивіда. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. № 56. С. 208–217.
2. Кирилова Н. А. Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников. *Вопросы психологии*. 2000. № 4. С. 28–33.
3. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи : монографія. Київ : Видавництво «Фенікс», 2009. 416 с.
4. Шамне А. В. Динаміка і особливості становлення новоутворень самосвідомості в період переходу від дитинства до дорослості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2005. С. 377–389.
5. Фельдштейн Д. И. Психология современного подростка : монография. Москва : издательство «Педагогика», 1988. 114 с.
6. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. Москва : издательство «Педагогика», 1989. 560 с.
7. Dmitrenko N., Voloshyna O., Budas I., Davydiuk M., Oliinyk N. Formation of Teenagers' Value Orientations through Creolized Texts. *Postmodern Openings*. Editura Lumen, Department of Economics. 2022. № 13 (1). P. 47–65.

References:

1. Vlasenko F. P. (2014) Virtualna realnist yak prostir sotsializatsii indyvida [Virtual reality as a space of individual socialization]. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii – Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy*, no. 56, pp. 208–217.
2. Kirilova N. A. (2000) Tsennostnyie orientatsii v strukture integralnoy individualnosti starshih shkolnikov [Value Orientations in the Structure of the Integral Individuality of Senior School Students]. *Voprosyi psihologii – Questions of psychology*, no. 4, p. 28.
3. Kravchenko T. V. (2009) Sotsializatsiia ditei shkilnoho viku u vzaiemodii simi i shkoly: monohrafiia [Socialization of school-aged children in the interaction between family and school: monograph]. Kyiv: Vydavnytstvo "Feniks". (in Ukrainian)
4. Shamne A. V. (2005) Dynamika i osoblyvosti stanovlennia novoutvoren samosvidomosti v period perekhodu vid dytynstva do doroslosti [The dynamics and peculiarities of the formation of neoplasms of self-awareness during the transition from childhood to adulthood]: dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.07. Kyiv. (in Ukrainian)
5. Feldshteyn D. I. (1988) Psihologiya sovremennoho podrostka: monografiya [Psychology of a modern teenager: monograph]. Moskva: Izdatelstvo "Pedagogika". (in Russian)
6. Elkonin D. B. (1989) Izbrannyye psihologicheskie trudyi [Selected psychological works]. Moskva: Izdatelstvo "Pedagogika". (in Russian)
7. Dmitrenko N., Voloshyna O., Budas I., Davydiuk M., Oliinyk N. (2022) Formation of Teenagers' Value Orientations through Creolized Texts. *Postmodern Openings*, Editura Lumen, Department of Economics, no. 13(1), pp. 47–65.

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-11>

УДК 341.9(07.034)

Войтович П.П.¹

Національний університет «Одеська юридична академія»

ЩОДО МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА: ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД

Анотація. Статтю присвячено дослідженню особливостей методики викладання міжнародного приватного права з першочерговим урахуванням особистісно-орієнтованого підходу. На підставі проведеного аналізу встановлено, що важливою складовою курсу міжнародного приватного права є питання практичного застосування колізійних норм і встановлення змісту іноземного права, що безпосередньо впливає на методику викладання в цілому. Виявлено, що юридичні конструкції, які використовуються в міжнародному приватному праві, є складними, його поняття і методи значно відрізняються від тих, що вивчались студентами раніше, особливо це стосується колізійних питань і колізійних методів вирішення, тому і методика викладання міжнародного приватного права має свою специфіку. Зроблено висновки про те, що складності засвоєння навчальної дисципліни визначаються нестабільністю, значною мінливістю законодавства, що регулює приватно-правові відносини, ускладнені іноземним елементом. Складності сьогодення в Україні при вивченні міжнародного приватного права (і не тільки) також пов'язані із війною. Автор наголошує, що вивчення міжнародного приватного права може бути успішним за умови самостійної роботи студента. Автор наголошує, що в умовах глобалізації будь-який практикуючий юрист, незалежно від того, чи займається він приватною практикою, чи знаходиться на державній службі, не може обійтися без ґрунтовних знань міжнародного приватного права. Автор доходить висновку, що значущим є й світоглядний аспект вивчення дисципліни «Міжнародне приватне право» в університеті. Також автор доходить висновку, що ключовою фігурою, основою в освітньому процесі є і має бути людина, особистість.

Ключові слова: особистісно-орієнтований підхід, особистість, методика, міжнародне приватне право, викладання, освіта, війна, права людини, міжнародне право, загальнолюдські цінності, юристи.

Voitovych Pavlo

National University "Odesa Law Academy"

CONCERNING THE METHODOLOGY OF TEACHING OF INTERNATIONAL PRIVATE LAW: A PERSONAL-ORIENTED APPROACH

Summary. The article is devoted to the study of the peculiarities of the methodology of international private law teaching with the primary consideration of a person-oriented approach. Peculiarities of international private law and the related peculiarities of its study and teaching, the essence and significance of a person-oriented approach have been studied. On the basis of the conducted analysis, it was established that an important component of the international private law course is the practical application of conflict of laws rules and establishing the content of foreign law, which directly affects the teaching methodology as a whole. It was found that the legal constructions used in international private law are complex, its concepts and methods are significantly different from those previously studied by students, especially this applies to conflict issues and conflict resolution methods, therefore the teaching methodology of international private law has its own specifics. It was concluded that the difficulties of mastering the academic discipline are determined by the instability and significant variability of the legislation regulating private-law relations, complicated by a foreign element. Today's difficulties in Ukraine in the study of international private law (and not only) are also related to the war. The author emphasizes that the study of private international law can be successful if the student works independently. The author notes that the development of international private law is influenced by the main factors of modern reality, such as the internationalization of economic life, the direct manifestation of which is the development of diversified economic and scientific and technical cooperation; sharp increase in population migration as a result of wars, all kinds of conflicts, for the purpose of employment and education; as well as scientific and technological progress, which brought continents and countries closer together and facilitated universal human communication (in case of "adequate" countries and their leaders). The author emphasizes that in the conditions of globalization, any practicing lawyer, regardless of whether he is engaged in private practice or in public service, cannot do without thorough knowledge of international private law. The author concludes that the worldview aspect of studying the discipline "International private law" at the university is also significant. Exactly in the process of education, from childhood onwards, a person feels a relationship with himself, with other people, learns the value and authenticity of human relationships. The author also comes to the conclusion that the key figure, the basis in the educational process is and should be a person, an individual. In a free society, all people act voluntarily, having the freedom to receive resources to realize their potential, and the task of teachers is to provide resources, to be humane.

Keywords: person-oriented approach, personality, methodology, international private law, teaching, education, war, human rights, international law, universal human values, lawyers.

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7636-923X>

Постановка проблеми. Сьогодні увесь світ (а не лише Україна) знаходиться в процесі трансформації, який відчуває гостро. Трансформації зазнає абсолютно все, особливо люди. Очевидно, що світ вже не буде таким, як був. Відомо й зрозуміло, що зміни завжди даються важко, що вже говорити про зміни через війну.

Безумовно, значення мають і блага земні, адже люди їх заробили, заробляли протягом усього життя. Втім війна в Україні знов показала, що на першому місці – людина. Як і має бути завжди. Цінність людського життя... Гідність, воля... Лиш три крапки...

Що можна сказати про права та свободи людини?... Хтось може сказати, що це глузування – говорити про права людини, коли агресором знищено тисячі людських життів, коли війна триває, а з нею терор і руйнації, руйнації всього, в тому числі людської свідомості. Але говорити і писати треба. Бо той жах, що відбувається, знов і знов повертає до питання людини, людських відносин, загальнолюдських цінностей.

На превеликий жаль, такою високою є ціна українців за вільне, відкрите суспільство. Можливо, в рамках заявленої теми такий «відступ» є занадто довгим і недоречним, але варто зауважити, що наука – це не переписування текстів... вона завжди про і для життя.

Про життя і для життя і освіта, що здійснюється для людей і через людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Багатьма відомими вченими досліджувалось і досліджується чимало питань щодо викладання, у тому числі щодо особливостей особистісно-орієнтованого підходу та особливостей викладання правових дисциплін. Зокрема, чимало аспектів означеної проблематики досліджувались такими поважними вченими-педагогами, як Ш. Амонашвілі, М. Бахтін, І. Бех, В. Лаппо, О. Пехота, В. Сериков, А. Старєва та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проблеми та особливості викладання міжнародного приватного права потребують самостійного дослідження. З огляду на це, дана стаття є спробою показати певні особливості міжнародного приватного права, що є «вищою математикою юриспруденції», і пов'язані з цим особливості його викладання із урахуванням потреб та інтересів особистості – здобувача вищої освіти, прав та свобод людини, у тому числі у зв'язку із трансформаціями, яких зазнає сучасний світ через війну в Україні.

Мета статті. Отже, метою цієї статті є дослідження певних особливостей методики викладання міжнародного приватного права з першочерговим урахуванням особистісно-орієнтованого підходу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Освіта завжди була і залишається одним із вирішальних факторів, необхідних для повноцінного розвитку як окремих індивідів, так і суспільства в цілому. Наголосимо, що освіта – це сукупність ціннісних установок і компетенцій. Освіта важлива для держави, суспільства і конкретної людини. У сучасних умовах освіта повинна бути гнучкою та адаптивною.

У світлі освітньої реформи варто пам'ятати, що її (реформи) ефективність значною мірою за-

лежить від рівня правової культури суспільства. Розвиток професійної правової свідомості неможливий без добре побудованої системи вищої професійної юридичної освіти. Саме освіта є тим інструментом, що дозволяє одному поколінню правників передати накопичений досвід іншому поколінню. Більш того, сьогодні система правових знань стала необхідною для спеціалістів майже з усіх сфер.

В умовах глобалізації будь-який практикуючий юрист, незалежно від того, чи займається він приватною практикою, чи знаходиться на державній службі, не може обійтися без ґрунтовних знань міжнародного приватного права.

Міжнародне приватне право вже давно сформувалось як самостійна галузь права, самостійна навчальна дисципліна. В Україні інтерес до міжнародного приватного права значно зріс у 90-х роках ХХ ст., з початком переходу до ринкової економіки. Стрімке зростання кількості відносин з іноземним елементом і їхні якісні зміни закономірно призвели до зміни щодо оцінки міжнародного приватного права з боку вітчизняного законодавства, судової практики й доктрини. Значення його зростає у всьому світі через процеси інтеграції і глобалізації.

Певний час міжнародне приватне право викладалось в основному у спеціалізованих вищих навчальних закладах. У подальшому ситуація докорінно змінилася. Насмілилось стверджувати, що юрист, що працює в сфері господарської діяльності, правоохоронних органах, в суді, адвокатурі, нотаріаті, який не володіє знаннями основ міжнародного приватного права, не може вважатися повноцінним спеціалістом. Міжнародне приватне право має як загальне теоретичне значення, так і прикладне, практичне.

Міжнародне приватне право займає особливе місце в системі юридичної освіти, оскільки в процесі його засвоєння у здобувачів вищої освіти акумулюються знання як з міжнародного, так і з внутрішньодержавного права. Втім його вивчення можливе тільки при засвоєнні фундаментальних основ юридичної науки, що закладаються, починаючи з навчальних теоретико-правових і історико-правових дисциплін.

Зрештою, вважається, що міжнародне приватне право є «вищою математикою юриспруденції». Це й справді так, адже у науці і практиці міжнародного приватного права потрібно:

- знати своє законодавство;
- знати чуже законодавство;
- знати як своє законодавство ув'язати з чужим.

Нічого складнішого у юриспруденції немає. Втім те, що створене одними людьми, може бути опановане і розв'язане іншими.

Вітчизняна доктрина виходить з того, що норми міжнародного приватного права регулюють цивільно-правові, сімейні, трудові відносини з іноземним (міжнародним) елементом. Отже, мова йде про приватно-правові відносини, що виходять за межі однієї держави.

Історично основу міжнародного приватного права завжди складали колізійні норми. Відмінна особливість регулювання цивільно-правових відносин з іноземним елементом полягає в тому, що у низці випадків норми міжнародного приватного права не містять прямої відповіді, пря-

мого припису, як необхідно вирішити те чи інше питання. Ці норми лише вказують на компетентне право, компетентний правопорядок, що підлягає застосуванню до спірних правовідносин. Вони відсилають до відповідного законодавства, яке підлягає застосуванню. Саме ці норми і називаються колізійними.

Втім, крім колізійних норм, до складу міжнародного приватного права входять й матеріально-правові норми, що виникають в результаті уніфікації в галузях міжнародного економічного, науково-технічного і культурного співробітництва, а також норми, що визначають цивільні, сімейні, трудові і процесуальні права. Окремо в системі норм міжнародного приватного права знаходяться норми міжнародного цивільного процесу, який являє собою діяльність національних та інших відповідних судових органів та установ із вирішення приватно-правових спорів, ускладнених іноземним елементом.

Міжнародне приватне право тісно пов'язане з міжнародним (публічним) правом. Норми міжнародного публічного і міжнародного приватного права служать одній і тій самій меті – створенню правових умов розвитку міжнародного співробітництва у різних галузях.

Зв'язок між міжнародним публічним і міжнародним приватним правом проявляється також в тому, що в міжнародному приватному праві використовується низка загальних засад міжнародного публічного права. Визначальне значення тут мають, перш за все, принципи суверенітету держав, невтручання у внутрішні справи.

Взаємозалежність держав знаходить своє вираження у розширенні співробітництва в різних сферах, в об'ємі спілкування між людьми, незалежно від їх громадянства і місця проживання, тому міжнародне приватне право нерозривно пов'язано з розширенням міжнародного торгівельно-економічного, науково-технічного і культурного співробітництва.

Звісно, на розвиток міжнародного приватного права впливають основні фактори сучасної дійсності, такі як інтернаціоналізація господарського життя, безпосереднім проявом якої є розвиток різностороннього економічного і науково-технічного співробітництва; різке посилення міграції населення внаслідок війн, усіялого роду конфліктів, національних, політичних причин, з метою працевлаштування, отримання освіти; а також науково-технічний прогрес, який зблизив континенти і країни й полегшив загальнолюдське спілкування (якщо це «адекватні» країни та адекватні очільники цих країн). Мова йде про адекватність, оскільки велику роль для міжнародного приватного права має гуманізація міжнародних відносин, адже в центрі уваги всіх держав-учасників міжнародного спілкування повинна бути людина, її турботи, права і свободи.

Отже, міжнародне приватне право традиційно являє собою одну із найскладніших, але в той же час цікавих юридичних дисциплін. Без серйозної базової загальноправової підготовки сприймати міжнародне приватне право просто неможливо.

Основною метою дисципліни «Міжнародне приватне право» є отримання здобувачами теоретичних знань в галузі регулювання приватно-правових відносин з іноземним елементом, формування

практичних навичок щодо застосування отриманих знань у професійній діяльності юриста, засвоєння основ міжнародного і національного правового регулювання відносин з іноземним елементом.

Значення міжнародного приватного права у світовій спільноті постійно зростає. Це підкреслювалось й у програмних документах ООН. Проблемі викладання курсу міжнародного приватного права, а також міжнародного (публічного) права було присвячено спеціальну резолюцію, прийнятую Інститутом міжнародного права – авторитетною міжнародною організацією – у 1997 році. Один з пунктів цієї резолюції встановив обов'язкову вимогу до юридичної вищої освіти: жоден студент не може закінчити юридичний факультет, якщо не прослухав фундаментальні курси міжнародного публічного і міжнародного приватного права.

Міжнародне приватне право має й певні методологічні особливості порівняно з іншими галузями права та комплексними дисциплінами, адже юридичні конструкції, які використовуються в міжнародному приватному праві, є складними, його поняття і методи значно відрізняються від тих, що вивчалися студентами раніше, особливо що стосується колізійних питань і колізійних методів вирішення, тому і методика викладання міжнародного приватного права має свою специфіку.

Викладання міжнародного приватного права у вищих навчальних закладах безпосередньо пов'язане з процесами трансформації нашого суспільства, з переходом до більшої відкритості, поглибленням та розширенням відносин вітчизняних громадян, організацій і підприємств з громадянами, підприємствами і фірмами інших країн в різних сферах суспільного життя, економіки, культури, науки.

Безумовно, вивчення міжнародного приватного права може бути успішним за умови самостійної роботи студента. Складності засвоєння навчальної дисципліни визначаються нестабільністю, значною мінливістю законодавства, що регулює приватно-правові відносини, ускладнені іноземним елементом. Складності сьогодення в Україні при вивченні міжнародного приватного права (і не тільки) пов'язані із війною.

Безсумнівно, при вивченні міжнародного приватного права і відповідної практики, студенти глибше пізнають особливості приватно-правових відносин міжнародного характеру, характер і сутність діяльності юриста, сутність правової системи держави в цілому.

Інтенсивність розвитку міжнародного приватного права пояснюється тим, що воно регулює відносини приватного характеру, що виникають внаслідок процесів інтернаціоналізації і зближення правових систем держав, тому важливою складовою курсу міжнародного приватного права є питання практичного застосування колізійних норм і встановлення змісту іноземного права, що безпосередньо впливає на методику викладання в цілому.

Вкрай важливо під час практичних занять напрацьовувати навички з вирішення колізійних питань, застосування норм міжнародних угод, а також іноземного права, що формує у майбутніх спеціалістів чітку установку відносно порядку вирішення такого роду спорів. При вивченні численних інститутів міжнародного приватного

права викладачі можуть використовувати сучасні активні і інтерактивні методи проведення занять, а саме такі педагогічні прийоми, які сприяють найвищій концентрації інтелектуальних і творчих здібностей студентів, перетворенню думки в дію, а дії – в досвід; а також необхідна активна участь студентів в процесі отримання знань при другорядній ролі викладача, який лише коригує їх діяльність. Це дозволяє підвищити залучення студентів до самостійної роботи, організувати взаємне навчання, наприклад, самостійна робота студентів зі збору, систематизації і аналізу актуальної судової практики з певних питань. Такі завдання вкрай корисні для студентів, адже сприяють формуванню у них необхідних компетентностей щодо праворозуміння та правозастосування, у тому числі необхідними є моделювання судових засідань, опанування практики підготовки позовних заяв, скарг, вирішення інших практичних задач, зокрема особисто-орієнтованих.

Значущим є й світоглядний аспект вивчення дисципліни «Міжнародне приватне право» в університеті. Саме в процесі освіти ще з самого дитинства і надалі (у вищих навчальних закладах і людина старша, і світосприйняття глибше) людина відчуває відношення до себе, до інших людей, пізнає цінність і справжність людських відносин.

Про це пише і В.В. Лапко, підкреслюючи, що студентство є особливою соціальною групою, яка відрізняється від інших груп населення високим освітнім рівнем, розвинутою пізнавальною мотивацією, найвищою соціальною активністю й досить гармонійним поєднанням інтелектуальної і соціальної зрілості. У цьому віці змінюються риси самосвідомості, емоційно-вольовий устрій життя, набуває розвитку ціннісно-сміслова сфера особистості [1]. При цьому головною умовою нормального існування й психічного розвитку людини є «зв'язок суб'єкта з простором, із середовищем як спільне буття та спосіб буття» (М. Бахтін) [1].

І тому не лише у цьому контексті, а й взагалі, вражає, викликає велике здивування, обурення, занепокоєння, незрозумілість і навіть відчай якось неадекватність деяких людей (у тому числі викладачів), які наче не розуміють, що в країні війна, що психологічний стан людей є важким, що думки їх можуть бути десь далеко... Дійсно, прикро. І справа в тому, що війна лиш оголила проблему, показавши, що зі ставленням до людини в суспільстві не все гаразд...

Ключовою фігурою, завданням номер один, основою в освітньому процесі є і має бути людина, особистість. Нагадаю, що у вільному суспільстві всі люди діють добровільно, маючи свободу отримувати ресурси для реалізації свого потенціалу. В цьому визначенні чітко видно наше завдання (у тому числі педагогів) – надати ресурси. А у людини є право вибору, свобода волі. Поважаючи це право, ви поважаєте людину, людську суть, адже людяність ніхто не скасував. Як вірно зауважує В.В. Лапко, доцільність і важливість підготовки компетентних, конкурентоспроможних фахівців із сформованими соціокультурними цінностями зумовлюють також існуючі у нашій державі фактори, які перешкоджають вихованню розвинутої особистості [1].

Дуже не хотілося б бути таким фактором, який перешкоджає вихованню розвинутої особистості,

який не поважає людську суть та почуття людини, яка навчається. І тут доречно знову звернутися до ґрунтовної праці В.В. Лапко, де автор зауважує: «Важливою умовою повноцінного розвитку особистості у студентському віці є створення ефективного освітнього середовища, з одного боку, як сфери її формування у контексті аксіологічних, громадянських вимірів суспільства, з іншого – як сфери професіоналізації майбутнього фахівця. Для студента сучасного закладу вищої освіти є суттєвим відчувати себе у єдності зі своїм оточенням, сприймати себе значущим його елементом. Це допомагає йому зрозуміти своє призначення, знаходити та усвідомлювати смисл свого життя» [1].

Питання значущості і смислу життя актуальні завжди, що й говорити про їх загострення під час війни.

Отже, мова знову і знову йде про загальнолюдські цінності. І. Бех трактує загальнолюдські цінності «як складний регулятор людської життєдіяльності, який відображає у своїй структурній організації зміст особливостей об'єктивної дійсності, що охоплює і зовнішній для людини світ, і власне людину в усіх її об'єктивних характеристиках», розглядаючи їх у площині «особистісної цінності», яка детермінує в подальшому поведінку індивіда й визначається науковцем як «психологічне новоутворення, що виражає найбільш безпосередньо значущу для суб'єкта узагальнену форму довілля, через ставлення до якої він виділяє, усвідомлює і утверджує себе, своє «Я», і в результаті цього дана сфера стає простором його діяльності» [2, с. 3-20].

Ось чому освіта має бути особистісно зорієнтованою. Її пріоритети та доцільність давно обґрунтовані науковцями (Ш. Амонашвілі, І. Бех, Д. Белухін, О. Пехота, А. Старева, В. Сериков та ін.), в працях яких пропонуються ідеї поваги до особистості, діалогу, співпраці. Сутнісними ознаками особистісно зорієнтованої парадигми освіти, зокрема, є:

1) переосмислення цілей освіти від отримання студентами готових знань, умінь і навичок до свідомої потреби в саморозвитку й самореалізації;

2) оволодіння предметом викладання втрачає статус центрального завдання, стає інструментом реалізації цілей, пов'язаних із забезпеченням розвитку особистості [1];

3) пошук і впровадження особистісно спрямованих технологій, методів, прийомів, форм і засобів навчальної діяльності [3].

Ґрунтовно у контексті досліджуваної проблеми є ідеологія «особистісно орієнтованого виховання» як «нова освітня філософія», розроблена у дослідженнях І. Беґа, вона базується на аксіологічних вимірах особистості. Науковець довів, що «ієрархія особистісних цінностей і смислів, з одного боку, не дає особистості розчинитись в емпіричному бутті, втратити сутнісні потенції, оскільки розвинені особистісні цінності становлять основу внутрішнього світу як виразники стабільного, інваріантного, з іншого – дає можливість існувати і діяти вільно, тобто свідомо, «цілеспрямовано». Особистісні виміри виховання базуються на трьох провідних виховних позиціях:

1) розуміння особистості;

2) визнання особистості;

3) прийняття особистості [4, с. 127–130].

Поділяючи ідеї Е. Канта, академік І. Бех підкреслював «Особистість завжди повинна розглядатись як ціль і ніколи – як засіб» [2, с. 3–20]. Провідними цінностями зазначеної системи освіти є особистісна гідність кожного, свобода, творчість та індивідуальність у пізнанні та цінності саморозвитку, самоосвіти та самореалізації. Взаємини викладача й здобувача будуються на гуманному ставленні до здобувача, довірі, підтримці його індивідуальності, послідовному ставленні до студента як суб'єкта власного розвитку. Тобто стосунки між викладачем та студентом мають «міжсуб'єктний» характер і будуються на підґрунті принципу рівності, діалогізму, співіснування, свободи, єдності, прийняття [1]. До речі, принцип взаємності, рівності – основа міжнародного приватного права.

Що тут ще можна додати? Ці шановні вчені (і задовго до них – філософи) все сказали.

Все давно сказало саме життя і знову говорить сьогодні. Говорить для нас. Адже ми маємо чути і пам'ятати: на першому місці – людина, особистість, гуманність, людяність. Зрештою навколо питання людяності і відбуваються сьогоднішні глобальні трансформації. Трансформуємось в першу чергу ми, люди. І кожен відповідальний за себе. Занадто високу ціну вже сплачено, щоб не трансформуватись...

Висновки. В умовах глобалізації будь-який практикуючий юрист, незалежно від того, чи займається він приватною практикою, чи знаходиться на державній службі, не може обійтись без ґрунтовних знань міжнародного приватного права.

На розвиток міжнародного приватного права впливають основні фактори сучасної дійсності, такі як інтернаціоналізація господарського життя; різке посилення міграції населення внаслідок війн, усіякого роду конфліктів, з метою працевлаштування, отримання освіти; а також науково-технічний прогрес, який зблизив континенти і країни й полегшив загальнолюдське спілкування (якщо це «адекватні» країни та адекватні їхні очільники). Мова йде про адекватність, оскільки велику роль для міжнародного приватного права має гуманізація міжнародних відносин: в центрі уваги всіх держав-учасників міжнародного спілкування повинна бути людина, її турботи, права і свободи.

Викладання міжнародного приватного права у вищих навчальних закладах безпосередньо пов'язане з процесами трансформації нашого суспільства, з переходом до більшої відкритості, поглибленням та розширенням відносин вітчизняних громадян, організацій і підприємств з громадянами, підприємствами і фірмами інших країн в різних сферах суспільного життя, економіки, культури, науки.

Міжнародне приватне право має певні методологічні особливості порівняно з іншими галузями права та комплексними дисциплінами, адже юридичні конструкції, які використовуються в міжнародному приватному праві, є складними, його поняття і методи значно відрізняються від тих, що вивчались студентами раніше, особливо це стосується колізійних питань і колізійних методів вирішення, тому і методика викладання міжнародного приватного права має свою специфіку.

Складності засвоєння навчальної дисципліни визначаються нестабільністю, значною мінливістю законодавства, що регулює приватно-правові відносини, ускладнені іноземним елементом. Складності сьогодення в Україні при вивченні міжнародного приватного права (і не тільки) також пов'язані із війною.

Важливою складовою курсу міжнародного приватного права є питання практичного застосування колізійних норм і встановлення змісту іноземного права, що безпосередньо впливає на методику викладання в цілому. Вивчення міжнародного приватного права може бути успішним за умови самостійної роботи студента.

Значущим є світоглядний аспект вивчення дисципліни «Міжнародне приватне право» в університеті. Саме в процесі освіти ще з самого дитинства і надалі людина відчуває відношення до себе, до інших людей, пізнає цінність і справжність людських відносин. Ключовою фігурою, основою в освітньому процесі є і має бути людина, особистість.

У вільному суспільстві всі люди діють добровільно, маючи свободу отримувати ресурси для реалізації свого потенціалу. В цьому визначенні чітко видно завдання педагогів – надати ресурси, бути людяними.

Список літератури:

1. Лаппо В. В. Теоретико-методичні засади формування духовних цінностей студентської молоді в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу : дис. доктора пед. наук. Київ, 2018.
2. Бех І. Д. Ціннісна система у розвитку особистості. *Вісник Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка : Зб. наук. пр.* 1999. Вип. 1(5). С. 3–20.
3. Пехота О. М., Старева А. М. Особистісно орієнтоване навчання: підготовка вчителя : монографія. Миколаїв, 2005. 272 с.
4. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 127–130.

References:

1. Lappo V. V. (2018) Teoretiko-metodichni zasady formuvannja duhovnih tsinnostey studentskoyi molodi v navchalno-vyhovnomu procesi vysshogo navchalnogo zakladu [Theoretical and methodological principles of the formation of spiritual values of student youth in the educational process of a higher educational institution]. Kyiv.
2. Beh I. D. (1999) Tsinnisna sistema u rozvytku osobystosti [Value system in personality development]. *Visnyk Poltavskogo derzhavnogo pedagogichnogo instytutu im. V. G. Korolenka: Zb. nauk. pr.*, vol. 1(5), pp. 3–20.
3. Pechota O. M., Stareva A. M. (2005) Osobystisno orientovane navchannja: pidgotovka vchytelja: monografija [Personally oriented teaching: teacher training]. Mykolaiv.
4. Beh I. D. (1997) Duhovni tsinnosti v rozvytku osobystosti [Spiritual values in personality development]. *Pedagogika i psihologija*, no. 1, pp. 127–130.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-12>

УДК 373.3:376].015.31:159.42:792

Демченко О.П.¹, Драбинюк С.Ю.²
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА В ІНКЛЮЗИВНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

Анотація. Показано важливість позитивної та стабільної емоційної сфери людини в її особистому житті, успішності у різних видах діяльності та подоланні кризових ситуацій. Акцентовано на необхідності виховання в учнів емоційної культури у контексті компетентнісного та інклюзивного підходів в умовах закладу освіти. Проаналізовано різні підходи до пояснення терміну «емоційна культура» і показано його зв'язок з емоційним інтелектом. Обґрунтовано важливість формування емоційної культури у дітей з особливими освітніми потребами, виділено етапи такого процесу. Розкрито афективно-почуттєвий потенціал театру як педагогічного засобу. Досліджено теоретичні та методичні аспекти формування основ емоційної культури молодших школярів у інклюзивному освітньому просторі засобами театрального мистецтва. Наведено приклади використання ігор-драматизацій для розвитку компонентів емоційної культури дітей з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: емоційна культура, емоційний інтелект, діти з особливими освітніми потребами, театральне мистецтво, ігри-драматизації.

Demchenko Olena, Drabyniuk Snizhana
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

FORMATION OF THE EMOTIONAL CULTURE OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN BY MEANS OF THEATRICAL ART IN AN INCLUSIVE EDUCATIONAL SPACE

Summary. The importance of a positive and stable emotional sphere of an individual in his personal life, success in various activities and overcoming crisis situations is demonstrated. Emphasis is placed on the need to educate students in an emotional culture in the context of competence-based and inclusive approaches in the conditions of an educational institution. Based on the study of definitions and scientific psychological and pedagogical studies, various approaches to the explanation of the term "emotional culture" are analyzed. The signs characterizing the emotional culture have been clarified and it is stated that it is based on emotional literacy. The connection with emotional intelligence is shown, its components are highlighted. The importance of the formation of emotional culture in children with special educational needs is substantiated, the stages of such a process are highlighted: diagnostic, propevdeutic, adaptation, procedural-active, creative. The sensitivity of primary school age in this is indicated. It was concluded that the formed emotional culture of children will depend on their personal development, behavior and socialization. It was determined that the process of forming an emotional culture in children with special educational needs is complex and long-lasting. It is stated that teachers play a major role in the formation of emotional culture. Two aspects of such a position are highlighted and characterized: the level of development of the emotional culture of the teacher himself; awareness by teachers of the essence of emotional intelligence and its importance in the personal growth of younger schoolchildren. It is proposed to create an emotional and developmental environment. The affective-sensual potential of theater as a pedagogical tool has been clarified. The theoretical and methodical aspects of the formation of the foundations of the emotional culture of younger schoolchildren in an inclusive educational space by means of theatrical art were studied. Examples of the use of games-dramatizations for the development of components of the emotional culture of children with special educational needs are given.

Keywords: emotional culture, emotional intelligence, children with special educational needs, theatrical art, games-dramatization.

Постановка проблеми. Проблема виховання емоційної культури особистості активно досліджується в останні роки у зарубіжному та вітчизняному наукових дискурсах. Уже аксіоматичною стала думка про важливість емоційного інтелекту, належний рівень сформованості якого у будь-які часи і ситуаціях, у різних сферах діяльності сприятиме, як подоланню труднощів, так і успішній самореалізації особистості. Необхідність розвитку емоційного інтелекту як однієї із «soft skills» задекларовано та вирішується у контексті реалізації реформи сучасної української школи, впровадження інклюзивного підходу, набуття учнями життєвих компетент-

ностей. Так, у Концепції «Нова українська школа» серед інших визначені завдання розвитку в учнів здатності «конструктивно керувати емоціями, застосовувати емоційний інтелект, оцінювати ризики та приймати рішення, вирішувати проблему, співпрацювати з іншими тощо» [14].

У той же час, в останні місяці питання емоційної саморегуляції, децентрації та культури почуттів людей актуалізувалося, набуло гостроти та особливого смислу. Глобальні події, які відбуваються у світі загалом, в Україні зокрема, війна та кризова ситуація, вимушена міграція негативно вплинули на якість афективної сфери дітей і дорослих. У поведінці багатьох людей спо-

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5975-4470>

² ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3750-3715>

стерігається домінування негативного емоційного фону, підвищення тривожності, агресивності, зниження здатності стримувати себе, регулювати власні почуття та дії, низький рівень емоційної децентрації тощо. Амбівалентними нерідко стають прояви емпатії, високий рівень якої може привести до депресивних станів, психологічного вигорання, емоційних і фізичних страждань.

Сформованість емоційного інтелекту, здатність «читати», розрізняти, інтерпретувати свої почуття та інших людей, управляти власними емоціями є важливими для кожної особистості без винятку. Водночас емоційна культура має надзвичайне значення в житті та різних сферах діяльності людей з особливими освітніми потребами, чисельність яких суттєво зросла у нашій країні в останні місяці. Таким дітям і дорослим емоційна культура у будь-яких умовах необхідна для успішного особистісного становлення та соціалізації як і кожній людині. З другого боку, формування здатності до емоційної саморегуляції зумовлена особливостями їхнього фізичного та психо-емоційного стану. Зокрема, в людей з ОПП нерідко спостерігається негативний настрій і прояви агресивності, які зумовлені незадоволенням своїм соціальним статусом, способом життя, матеріальним положенням, стосунками з оточуючими, відсутністю належних умов для самореалізації тощо. Вони не завжди розуміють і не можуть пояснити причини зміни настрою, емоційного стану. Також їхній фізичний стан може спричиняти негативний спектр емоцій і почуттів.

Для формування емоційної культури дітей у сучасній кризовій ситуації, подолання наслідків складних психологічних станів відповідно до основних положень Концепції НУШ необхідно добирати «м'які» педагогічні методи і засоби. Завдяки їх використанню вчителі зможуть здійснювати непряму педагогічну взаємодію з колективом дітей загалом, кожною окремою особистістю зокрема. У зв'язку з цим, привертає увагу театр як вид мистецтва і педагогічний засіб, який має унікальний культурологічний і виховний потенціал. Театр і театралізована діяльність використовувалися як потужний педагогічний інструментарій у різні часи, в тому числі й кризові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Важливого значення емоційній культурі в особистісному становленні дітей молодшого шкільного віку надавав у свій час В. Сухомлинський. Педагог вважав, що емоційна культура є особливою сферою духовного життя дитини, без якої їй не вдається стати цілісною й гармонійною особистістю. За його переконанням, емоційне безкультур'я дітей є однією з причин їх егоїстичності [16].

Проведений аналіз праць сучасних учених (Н. Білоконної, Т. Борисової, М. Бикової, Л. Груші, Ю. Лобач, А. Кравцової, І. Кравцової, Ю. Москвічової, Т. Прибори, М. Родрігеса, А. Чумакової та ін.), показав, що феномен «емоційна культура дітей» є об'єктом наукових досліджень і дискусій. Учені розробляють різні аспекти, вивчаючи: емоційну культуру як педагогічну проблему загалом [13]; генезис становлення поняття «емоційної культури молодших школярів» [17]; організацію психолого-педагогічної взаємодії [3], педагогічні умови [5] та методи виховання емоційної культури дітей молодшого шкільного віку [12] тощо. До

того ж, Ю. Москвічова та М. Родрігес [13] пояснюють чинники, які зумовлюють низький рівень сформованості емоційної культури дітей.

Українські дослідники (Н. Білоконна, В. Зарицька, Т. Котик, І. Кежковська, Ю. Савченко, Т. Титаренко, М. Шпак та ін.) започаткували і проводять наукові дослідження, присвячені вивченню емоційної сфери дітей на різних вікових етапах, у тому числі й у період шкільного дитинства.

Відзначимо експериментальні розвідки зарубіжних (Дж. Дешпелер, Т. Лорман, Д. Харві) [10] і вітчизняних (І. Кравцова, А. Кравцова) [11] учених, які розробляли питання емоційної культури у контексті особистісного становлення дітей з особливими освітніми потребами. Інтерес також становлять позиції окремих науковців (Т. Дорошенко) [9], присвячені розробці теоретико-методичних основ формування емоційної культури молодших школярів засобами театральної діяльності під час вивчення різних предметів, особливостям підготовки педагогів до такого напрямку професійної діяльності.

Водночас проблема розвитку емоційної культури молодших школярів з особливими освітніми потребами засобами театральної діяльності досліджена недостатньо. Подальшого вивчення потребують теоретичні засади і методичні особливості використання театру як засобу виховання емоційної сфери дітей з особливими освітніми потребами.

Метою статті є розробка теоретико-методичних засад формування емоційної культури молодших школярів засобами театрального мистецтва в інклюзивному освітньому просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведений дефінітивний аналіз поняття «емоційна культура» показує, що вона є складним особистісним утворенням. Деякі науковці (Л. Груша, А. Чумакова) вказують, що емоційна культура є частиною загальної культури. Вона виражається в умінні керувати своїми емоціями, емоційній децентрації. Так, у педагогічному словнику відзначено, що емоційна культура «характеризується розвиненістю почуттів, вихованістю емоцій (чуйність і відповідальність за свої переживання) та здатністю особистості здійснювати самоконтроль за ними» [4, с. 108].

Зарубіжні дослідники пояснюють *емоційну культуру* як сукупність поглядів, словникового запасу, регулятивних норм і всього іншого, що стосується емоцій [20, с. 322]. Як бачимо, таке особистісне утворення ґрунтується на емоційній грамотності та наявності відповідного тезауруса, на основі яких формується здатність оцінювати та виражати свої емоції.

Учені обґрунтовують значення емоційної культури для кожної особистості, акцентують увагу на її поліфункціональному характері, завдяки чому стає можливим «забезпечення цілісності психічного життя, цінності особистісного буття» [1, с. 115].

До ознак емоційної культури відносять наступні: «вміння розпізнавати й регулювати власні емоції; ставити перед собою позитивні цілі й досягати їх; виявляти турботу й співчуття у стосунках з оточенням; налагоджувати й підтримувати позитивні відносини; приймати відповідальні рішення; ефективно поводитися в ситуаціях міжособистісної взаємодії» [10, с. 221].

За одного з підходів (Ю. Москвічова та М. Родрігес), *емоційна культура* визначається як

«рівень психічного розвитку, що забезпечує здатність особистості регулювати процеси витрат нервової енергії» [13, с. 930]. Дослідники [13] наголошують на синтезі у такому особистісному утворенні безпосередньо культури, інтелекту та емоцій. З огляду на це, емоційну культуру вчені пов'язують з поняттям «емоційний інтелект». Так, Д. Гоулман виокремив чотири складові емоційного інтелекту, які частково представлені у структурі емоційної культури: *самосвідомість* (здатність здійснювати аналіз власних емоцій та адекватно оцінювати їх), *самоконтроль* (здатність розпізнавати і вчасно контролювати емоції), *соціальна чуйність* (здатність до прояву співпереживання, розуміння оточуючого світу) та *управління відносинами* (здатність пробуджувати в інших інтерес до певного виду діяльності) [6].

Отже, під поняттям «емоційна культура» розуміємо наявність системи знань і якостей, які забезпечать особистості здатність відчувати й оцінювати весь спектр своїх почуттів і думок та інших людей, осмислювати їх та коригувати, орієнтуватися на загальноприйняті способи їх вираження в своїй поведінці.

У контексті розробки шляхів упровадження інклюзивного підходу дослідники (І. Кравцова, А. Кравцова) [11] відзначають, що емоційна культура для дітей з ОПП є вирішальним фактором, який впливає на їхній всебічний розвиток і поведінку. Такі діти із сформованою емоційною культурою можуть «володіти собою при переживанні сильних почуттів, знаходити друзів, залагоджувати конфліктні ситуації, робити вільний вибір, ефективно спілкуватися» [10, с. 222]. Наразі з'ясовано також, що вони здатні управляти своїми почуттями, у тому числі й негативними, демонструвати кращі показники в різних сферах діяльності та в поведінці [10, с. 223].

Процес формування емоційної культури молодших школярів з особливими освітніми потребами є складним і тривалим, його необхідно організувати послідовно, за певним алгоритмом. Узявши за основу позицію О. Бухало [3] щодо виділення етапів формування такого особистісного утворення, ми уточнили їх з урахуванням особливостей особистісного становлення дітей з ООП:

– *Діагностичний*: починається зі вступом дитини до закладу освіти; у цей час проводиться дослідження шляхом педагогічного спостереження за дітьми та використання низки психологічних методик. Результатом реалізації етапу буде визначення рівнів сформованості емоційної культури дітей з ООП відповідно до критеріїв і показників.

– *Пропедевтичний*: проходить також у перші дні-місяці перебування дітей у закладі освіти паралельно з попереднім; у цей час планується діяльність, у процесі якої у перспективі буде формуватись емоційна культура дітей. Результатом реалізації етапу стане налагодження стосунків між усіма суб'єктами такої діяльності (педагогами, дітьми, батьками та ін.) з метою усвідомлення спільної мети і завдань.

– *Адаптаційний*: спрямований на забезпечення міжособистісних стосунків дорослих і дітей; у цей час діти поступово пристосовуються до нових умов шкільного життя, починають взаємодіяти між собою, з дорослими, проявляючи свої емоції адекватно до подій і ситуацій; педагоги

формують у них позитивну мотивацію, налаштовують на різнобічну діяльність, яка буде спрямована на формування всіх складових емоційної культури. Результатом реалізації етапу буде постановка і пошук дітьми відповідей на важливі питання: «Що я відчуваю?», «Що я хочу?», «Наскільки це важливо?», «Чому мене це так засмучує?», «Як я можу справитися зі своїми емоціями?», «Чи потрібно мені щось робити, чи краще просто не зважати на свої переживання?».

– *Процесуально-діяльнісний*: базується на достатньо сформованій мотивації дітей; у цей час учні включаються у різні види діяльності, проявляють свої емоції, вчаться контролювати їх під час спеціально створених ситуацій; «поринають» у світ емоцій, розширюють свій кругозір і на основі цього вчаться сприймати інших людей. Результатом реалізації етапу буде вміння дитини розпізнавати емоції інших; здатність адекватно проявляти свої емоції та здійснювати їх саморегуляцію; передавати свій власний емоційний стан як вербально, так і невербально.

– *Творчий*: починається після завершення всіх попередніх етапів; у цей час діти займаються самодослідженням та самопізнанням своїх почуттів, переживань та емоційних станів. Результатом реалізації етапу буде закріплення у дітей позитивного емоційного образу власного «Я».

Дослідники виокремлюють педагогічні умови формування емоційної культури молодших школярів у інклюзивному освітньому просторі:

– збагачення дітей уявленнями та збільшення обсягу знань про власну емоційну культуру та її роль у взаєминах з однолітками;

– включення учнів у сумісну діяльність, мотивоване позитивними переживаннями;

– формування у дітей здатності проявляти емоції лише загальноприйнятими та схвальними способами;

– удосконалення методичної підготовки і просвітницька робота з батьками» [5, с. 18].

У свою чергу, вважаємо, що велика роль у формуванні емоційної культури молодших школярів належить учителям початкової школи та виділимо два аспекти. З одного боку, від рівня розвитку емоційної культури самого педагога також буде залежати успішність формування такого особистісного утворення у дітей з ООП. У самих педагогів емоційний інтелект має бути сформований на рівні не нижче середнього. У вирішенні завдань НУШ, створенні психологічно комфортного середовища відіграють особистісно-емоційні та комунікативні потенціали й ресурси педагога: емоційна й емпатійна чутливість і сприйнятливості, контрольована міміка, пантоміма, емоційно збагачена мова, відповідна до ситуації та її змісту. Завдяки професійному використанню вербальних і невербальних засобів учитель посилює всі аспекти організації освітнього процесу, під час яких він взаємодіє спільно з учнями. Зокрема, важливим засобом розвинутого емоційного інтелекту є мова, яка наповнена інтонаційною виразністю, образністю.

Такої думки дотримується Н. Білоконна, яка вважає, що педагоги мають активізувати почуття дітей, впливати на їхню емоційну сферу. Тому вона радить «встановлювати емоційний контакт з учнями на кожному уроці, створювати для них певний емоційний фон занять» [1, с. 115].

З другого боку, важливим є усвідомлення педагогами сутності емоційного інтелекту та його значення в особистісному зростанні молодших школярів. Педагоги закладу освіти мають усвідомити значення емоційного інтелекту в особистісному становленні молодших школярів. Звернення до психологічної літератури [15] показує, що дитинство, в тому числі й шкільне, є особливим етапом емоційного онтогенезу. Емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку є достатньо актуальним, він закладає передумови для пізнання навколишнього світу і себе, формування адекватної самооцінки, успішного спілкування з дорослими та ровесниками, розвитку домінантних якостей і почуттів. Саме емоційні переживання і ставлення, які виникають у молодшого школяра у процесі взаємодії з соціумом загалом, з іншими людьми зокрема є базовим для його успішного особистісного становлення. Важливо відзначити, що на цьому віковому етапі відбувається розвиток здатності до емоційної саморегуляції (самоконтролю), яка є важливою складовою емоційної культури.

На сенситивності молодшого шкільного віку в розвитку емоційної сфери учнів наголошується в Концепції НУШ. Відзначається, що «на цьому етапі відбувається формування нового типу поведінки, який визначається суб'єктивними уявленнями дітей про поведінку. Вони вже можуть диференціювати свої бажання і обов'язки, усвідомлювати себе частиною колективу. У них помітно зростає здатність оцінювати власну діяльність і вчинки. Учні можуть узгоджувати свої дії з діями інших, проте не завжди нехтують своїми інтересами заради спільних, групових інтересів. У дітей означеного віку недостатньо обмірковані імпульсивні дії і вчинки співіснують з окремими формами довільної поведінки» [14, с. 43].

Водночас процес становлення емоційної сфери в учнів початкових класів не завершується на цьому віковому етапі. За висновками Л. Груші, молодший шкільний вік не є вирішальним у процесі становлення емоційної культури [5].

Серед чинників, які сприятимуть успішному формуванню емоційної культури молодших школярів є створення у закладі освіти емоційно-розвивального середовища / простору. Формування психологічно комфортного середовища визначено серед завдань НУШ, параметрами якого є: «атмосфера довіри, віра в дитину та її можливості, вільне від критики ставлення вчителя, відчуття приналежності до спільноти, оптимістичний настрій, участь у прийнятті рішень, створення ситуації успіху, справедливості і неупереджене ставлення до кожної дитини» [14, с. 49].

Емоційно комфортне середовище є результатом тривалої педагогічної діяльності, яка передбачає використання ефективних засобів з урахуванням психологічних особливостей різних категорій дітей з ООП. Узагальнення психологічних досліджень дозволило нам [7; 8] констатувати, що театр є універсальним педагогічним засобом. Він оцінюється як духовно-емоційне явище, інтегруючи в собі декілька видів мистецтв, комплексно впливає на формування різних сфер особистості, зокрема, емоційної культури. У процесі включення дітей у театральну-художню комунікацію (під час безпосереднього перегляду теа-

тральної вистави, участі у різних видах театралізації на уроках і в позакласний час) створюються умови для прояву всього спектру почуттів, глибоких переживань, емоційної децентрації та емпатійного сприйняття людей.

Вважаємо, що театр є джерелом зародження та розвитку багатьох переживань, почуттів, емоцій і відкриттів кожної дитини, у тому числі й з ООП. Великий розвивальний потенціал цього виду мистецтва полягає у його здатності через палітру театральних образів викликати у дітей емоційні відгуки, наповнювати їх радістю та натхненням. Це досягається завдяки тому, що театральне дійство передбачає різновекторне спілкування, емоційно-почуттєву взаємодію, вербальну й невербальну комунікацію. Відповідно дитина не лише естетично споглядає дійство, а також сприймає його на рівні емоцій і почуттів. У театральній постанові «почуття, думки й емоції автора передаються глядачам через посередництво акторів / акторок під час сценічного дійства. Різні види театралізації розвивають емоційну сферу дитини, емпатію, спонукають її співчувати героям, переживати разом з ними події вистави» [7, с. 424].

Різні аспекти використання театру в розвитку soft skills дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, однією з яких є емоційний інтелект, розробляються у межах реалізації проекту програми ЄС Еразмус + Жан Моне Модуль «EU experience of soft skills development of preschool and primary school-age children by theatre activities in teacher training» (620252-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-MODULE), який реалізується у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського [19].

Концепція проекту полягає в тому, що в процесі постановки театального дійства можуть брати участь усі діти, не залежно від наявності акторських здібностей, у тому числі й з ОПП. Оскільки «театр є комплексом мистецтв, який дозволяє абсолютно всім учасникам процесу знайти власну позицію відповідно до природних задатків, здібностей, інтересів і вподобань (актор, режисер, декоратор, звукорежисер тощо). Театралізована діяльність передбачає включення дитини у процес створення театального дійства на різних етапах» [8, с. 582].

Під час вивчення факультативу з'ясувалися особливості використання різних видів театру з метою розвитку емоційної сфери дітей: пальчикового, лялькового, тіньового, природи, одного актора тощо. Наприклад, під час організації театру природи у ході розігрування дійства діти рухами відтворюють явища, процеси, події, які відбуваються у природі. Вербально і невербально, словами, інтонаціями, жестами, мімікою вони вчать передавати «настрій природи», її емоційні відтінки.

На заняттях факультативу розглядалися також теоретичні та методичні особливості використання у роботі з розвитком емоційної культури дітей театралізованих ігор, одним із видів яких є ігри-драматизації. За основу проведення таких ігор можна брати сюжети казок, реальні життєві ситуації. Кожна дитина, використовуючи різні засоби (маски, ляльки, костюми, декорації, атрибути тощо), з допомогою експресії, міміки та пантоміміки виконує свою роль, імпровізуючи на задані теми. Участь в іграх сприятиме вихованню

в школярів упевненості, розвитку здатності до емоційної децентрації, вміння керувати своїми почуттями та розпізнавати емоції інших. Пропонуюмо декілька прикладів таких ігор.

1) «*Знайди вихід*». Опис: під час гри створюється ситуація, коли учневі / учениці пропонується уявити, що він / вона загубили улюблену іграшку. Зазвичай у дитини погіршується настрій, виникають негативні емоції. Вона може розплакатися, відмовлятися щось робити без неї. Педагог пропонує дітям відреагувати спокійно, продумати свої дії, знайти інший вихід: спробувати пошукати її чи замінити на іншу тощо. Очікуваний результат: участь у грі сприятиме розвитку здатності контролювати емоції, переключатися на позитив.

2) «*Перевтілення*». Опис: під час гри учням пропонується обрати іграшку (ляльку, м'яку іграшку) та продемонструвати / програти емоції та стани, які вона може проявляти (плач, радість, злість, смуток тощо). Діти розігрують сценку, виконуючи роль обраного героя. Учасникам гри дається завдання наділити негативного / злого персонажа-іграшку позитивними рисами та емоціями. Далі проводиться бесіда, під час якої аналізуються, чому саме такі емоції були асоційовані з обраною іграшкою. Доречними будуть наступні запитання: «А які емоції відчуваєш ти?»; «Що потрібно зробити, аби емоції іграшки стали такими же як у тебе?». Очікуваний результат: участь у грі сприятиме розвитку здатності ідентифікувати емоції, розуміти причини їх виникнення та здійснювати саморегуляцію.

3) «*Протилежний берег*». Опис: під час гри дітей розподіляють на дві групи: одна демонструє негативні емоції, а інша – повинна відобразити протилежні, позитивні (наприклад, смуток – радість тощо). Очікуваний результат: під час гри у дітей формується здатність виражати, розуміти і оцінювати позитивні й негативні емоції, гнів / радість тощо.

4) «*Впізнай емоцію із-за лаптунків*». Опис: під час гри один учень / учениця стає за лаптунками і проговорює слова різним тоном, а інші відгадують його емоційний стан (сердитий, веселий, сумний, гнівний). Очікуваний результат: діти вчаться розпізнавати та ідентифікувати настрій інших людей по інтонації голосу, асоціювати його почуттями, адекватно реагувати на емоції інших; усвідомлювати, що щасливі голоси звучать інакше, ніж сердиті та сумні.

5) «*Продовж історію*». Опис: під час гри перший учасник розпочинає розповідь зі слів «Одного разу я був (-ла) здивований (-а), тому що...». Інші діти по черзі один за одним продовжують історію, доповнюючи її своїми думками. З метою ускладнення гри і концентрації уваги дітей можна запропонувати їм повторити те, що було сказано до них попередніми гравцями, але не

обов'язково дослівно. Потім учасники розігрують спільно створену історію. Очікуваний результат: у дітей формується здатність зосереджуватися на конкретній емоції, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями і почуттями, емоційного спілкування, емпатії та співпереживання.

Висновки з проведеного дослідження. У науково-методичній літературі обґрунтовано значення емоційної культури в особистому житті кожної людини, її спілкуванні з іншими, творчій самореалізації, досягненні успіху в різних видах діяльності. Питання формування емоційної сфери особистості, здатності коригувати власні почуття та переживання набуло особливого значення й актуальності в останні місяці в умовах війни, через яку українці потрапили в складні життєві обставини. Емоційна культура є складним особистісним утворенням, яке має складну структуру, інтегруючи в собі відповідні знання, якості, способи поведінки. Здатність до емоційної саморегуляції є надзвичайно важливою для дітей з особливими освітніми потребами, формування якої є одним із завдань у контексті впровадження інклюзивного підходу в НУШ. Успішність формування такого особистісного утворення у дітей з ООП залежить від багатьох чинників, серед яких виділяємо: сформованість емоційної культури / емоційного інтелекту в самого вчителя на рівні середньому та вище; розуміння педагогами сутності феноменів «емоційна культура / емоційний інтелект» та особливостей їх формування у молодшому шкільному віці; усвідомлення значення таких особистісних утворень у процесі становлення дітей з ОПП. Важливого значення надаємо психологічно комфортному середовищу, в умовах якого створюються можливості для розвитку всіх компонентів емоційної культури. Ефективним засобом формування у дітей такого особистісного утворення в освітньому середовищі НУШ є театр як культурно-емоційне явище та педагогічний засіб. Організуючи різні види театралізації в освітньому процесі НУШ, на уроках і в позакласній роботі, можна суттєво підвищити рівень емоційної культури дітей з ООП. У ході реалізації проекту програми ЄС Еразмус + Жан Моне Модуль було розроблено ігри-драматизації, завдяки використанню яких у роботі з дітьми з ОПП можна вирішити низку завдань: підвищення емоційної грамотності; розвиток здатності співчувати, надавати підтримку іншим та ідентифікувати емоційні стани.

Водночас публікація не висвітлює всіх аспектів розглянутої проблеми. Зокрема, перспективою наступних досліджень авторів може бути формування емоційного інтелекту в дітей з ООП під час проведення уроків-театралізацій, організації роботи театрального гуртка, розробка методичних особливостей таких форм навчання і виховання в умовах НУШ.

Список літератури:

- Білоконна Н. І. Емоційна культура як важливий компонент професіоналізму вчителя початкових класів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія*. 2015. № 44. С. 112–116.
- Борисова Т. В. Формування емоційної культури молодших школярів засобами театральної діяльності на уроках мистецтва. *Педагогічна освіта: теорія і практика : Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. Бахмат Н. В.]. Вип. 29 (2-2020)*. Київ: Міленіум, 2020. С. 111–122.

3. Бухало О. Л. Формування емоційної культури молодших школярів у процесі психолого-педагогічної взаємодії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2011. 21 с.
4. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
5. Груша Л. О. Педагогічні умови виховання емоційної культури дітей молодшого шкільного віку: автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.07; Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2009. 225 с.
6. Гоулман Д. Емоційний інтелект / Пер. з англ. С. Л. Гумецької. Харків : Віват, 2018. 512 с.
7. Демченко О. П., Драбинюк С. Ю., Івашук Н. О. Виховні можливості театралізованої діяльності у роботі з обдарованими дітьми. *XV Міжнародна науково-практична конференція «Multidisciplinary academic notes. Science research and practice», 19-22 квітня 2022 р., Мадрид, Іспанія* [Multidisciplinary academic notes. Science research and practice. Proceedings of the XV International Scientific and Practical Conference Madrid, Spain April 19-22, 2022]. С. 421–427.
8. Демченко О. П., Іщенко К. В., Драбинюк С. Ю., Флуд Л. М., Театралізована діяльність як засіб розвитку творчості дітей з особливими освітніми потребами. *XVII Міжнародна науковопрактична конференція «Multidisciplinary academic notes. Theory, methodology and practice», 03-06 травня 2022 р., Токіо, Японія* [Multidisciplinary academic notes. Theory, methodology and practice Proceedings of the XVII International Scientific and Practical Conference Tokyo, Japan May 03-06, 2022]. С. 580–585.
9. Дорошенко Т. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до формування емоційної культури молодших школярів засобами театрального мистецтва. *Збірник наукових праць. Серія : Педагогічні науки*. Херсон : ХДУ, 2008. Вип. 49. С. 229–233.
10. Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі : практ. посіб. / Тім Лорман, Джоан Дешелер, Девід Харві; пер. з англ. Київ : ТОВ «Видавничий дім “Плеяди”», 2011. 296 с.
11. Кравцова Л., Кравцова А. Формування емоційної культури у дітей з особливими освітніми потребами. *II Всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція «Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат»*. ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2022. С. 107–109.
12. Лобач Ю., Прибора Т. Методи виховання емоційної культури молодших школярів. *Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи*. Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника. 2017. С. 184–186.
13. Москвічова Ю. О., Родрігес М. І. Емоційна культура молодших школярів як педагогічна проблема. *VII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасної науки, суспільства та освіти»*. НПК-Наук. конф. Харків, 2022. С. 929–935.
14. Нова українська школа : поради для вчителя / за заг. ред. Н. М. Бібік. Київ : Літера ЛТД, 2018. 160 с.
15. Павелків Р. В. Вікова психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Кондор, 2011. 470 с.
16. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Київ : Радянська школа, 1970. 288 с.
17. Чумакова А. А. Генезис емоційної культури особистості молодших школярів. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. 2014. № 2. С. 149–154.
18. Шпак М. Емоційна культура вчителя як чинник гуманізації педагогічної освіти. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка*. 2009. № 5. С. 49–52.
19. Demchenko O., Stakhova I. European experience in organizing theatrical activities in primary school teachers training (based on the results of the Jean Monnet Module Project 620252-epp-1-2020-1-uaeppjmo-module). 2022. *Scientific Journal of Polonia University*. Vol. 51. No 2. P. 31–39. URL: <http://pnap.ap.edu.pl/index.php/pnap/issue/view/58>
20. Gordon S. L. The socialization of children's emotions: Emotional culture, competence, and exposure. *Children's Understanding of Emotion*. Cambridge University Press. Cambridge, 1989. P. 319–349.

References:

1. Bilokonna N. I. (2015) Emotsiina kultura yak vazhlyvyi komponent profesionalizmu vchytelia pochatkovykh klasiv [Emotional culture as an important component of the professionalism of a teacher of primary grades]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Pedahohika i psykholohiia*, no. 44, pp. 112–116.
2. Borysova T. V. (2020) Formuvannya emotsiinoi kultury molodshykh shkoliariv zasobamy teatralnoi diialnosti na urokakh mystetstva [Formation of emotional culture of younger schoolchildren by means of theatrical activity in art classes]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka: Zbirnyk naukovykh prats / Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka; Instytut pedahohiky NAPN Ukrainy* [hol. red. Bakhmat N. V.], vol. 29(2). Kyiv: Milenium, pp. 111–122.
3. Bukhalo O. L. (2011) Formuvannya emotsiinoi kultury molodshykh shkoliariv u protsesi psykholoho-pedahohichnoi vzaiemodii [Formation of emotional culture of younger schoolchildren in the process of psychological-pedagogical interaction]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.07. Kharkiv: KhNPU im. H. S. Skovorody, 21 p.
4. Honcharenko S. (1997) Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical dictionary]. Kyiv: Lybid, 376 p.
5. Hrusha L. O. (2009) Pedahohichni umovy vykhovannya emotsiinoi kultury ditei molodshoho shkilnoho viku [Pedagogical conditions for raising the emotional culture of children of primary school age]: avtoref. dys. kand. ped. nauk: 13.00.07; Instytut problem vykhovannya APN Ukrainy. Kyiv, 225 p.
6. Goulman D. (2018) Emotsiinyi intelekt [Emotional intelligence] / Per. z anhl. S. L. Humetskoi. Kharkiv: Vivat, 512 p.
7. Demchenko O. P., Drabyniuk S. Yu., Ivashchuk N. O. (2022) Vykhovni mozhlyvosti teatralizovanoi diialnosti u roboti z obdarovanymy ditmy. *XV Mizhnarodna naukovopraktychna konferentsiia «Multidisciplinary academic notes. Science research and practice»*. Madryd, Ispaniia [Multidisciplinary academic notes. Science research and practice. Proceedings of the XV International Scientific and Practical Conference Madrid, Spain], pp. 421–427.
8. Demchenko O. P., Ishchenko K. V., Drabyniuk S. Yu., Flud L. M. (2022) Teatralizovana diialnist yak zasib rozvytku tvorchosti ditei z osoblyvymy osvithnimy potrebamy. *XVII Mizhnarodna naukovopraktychna konferentsiia «Multidisciplinary academic notes. Theory, methodology and practice»* Tokio, Yaponiia [Multidisciplinary academic notes. Theory, methodology and practice Proceedings of the XVII International Scientific and Practical Conference Tokyo, Japan], pp. 580–585.

9. Doroshenko T. (2008) Pidhotovka maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv do formuvannia emotsiinoi kultury molodshykh shkoliariv zasobamy teatralnoho mystetstva [Preparation of future primary school teachers for the formation of emotional culture of younger schoolchildren by means of theatrical art]. *Zbirnyk naukovykh prats. Seriya: Pedahohichni nauky*. Kherson: KhDU, vol. 49, pp. 229–233.
10. Inkliuzyvna osvita. Pidtrymka rozmaittia u klasi [Inclusive education. Support for diversity in the classroom]: prakt. posib. (2011) [Tim Lorman, Dzhoan Deppeler, Devid Kharvi] / per. z anhl. Kyiv: TOV "Vydavnychi dim "Pleiady"", 296 p.
11. Kravtsova I., Kravtsova A. (2022) Formuvannia emotsiinoi kultury u ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Formation of emotional culture in children with special educational needs]. *II Vseukrainska mizhdystsyplinarna naukovo-praktychna konferentsiia "Inklyuzyvna osvita: ideia, stratehiia, rezultat"*. TNPU im. V. Hnatiuka, pp. 107–109.
12. Lobach Yu., Prybora T. (2017) Metody vykhovannia emotsiinoi kultury molodshykh shkoliariv [Methods of raising the emotional culture of younger schoolchildren]. *Rozvytok osobystosti molodshoho shkoliara: suchasni realii ta perspektyvy*. Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni V. Stefanyka, pp. 184–186.
13. Moskvichova Yu. O., Rodrihes M. I. (2022) Emotsiina kultura molodshykh shkoliariv yak pedahohichna problema [Emotional culture of younger schoolchildren as a pedagogical problem]. *VII Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Aktualni problemy suchasnoi nauky, suspilstva ta osvity»*. NPK-Nauk. konf. Kharkiv, pp. 929–935.
14. Nova ukrainska shkola [New Ukrainian school]: poradnyk dlia vchytelia (2018) / za zah. red. N. M. Bibik. Kyiv: Litera LTD, 160 p.
15. Pavelkiv R. V. (2011) Vikova psykholohiia [Age psychology]: pidruch. dlia stud. vyshch. navch. zakl. Kyiv: Kondor, 470 p.
16. Sukhomlynskyi V. O. (1970) Narodzhennia hromadianyna [Birth of a citizen]. Kyiv: Radianska shkola, 288 p.
17. Chumakova A. A. (2014) Henezys emotsiinoi kultury osobystosti molodshykh shkoliariv [The genesis of the emotional culture of the personality of younger schoolchildren]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Pedahohichni nauky*, no. 2, pp. 149–154.
18. Shpak M. (2009) Emotsiina kultura vchytelia yak chynnyk humanizatsii pedahohichnoi osvity [Emotional culture of the teacher as a factor of humanization of pedagogical education]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Pedahohika*, no. 5, pp. 49–52.
19. Demchenko O., Stakhova I. (2022) European experience in organizing theatrical activities in primary school teachers training (based on the Results of the Jean Monnet Module Project 620252-epp-1-2020-1-uaepjpmo-module). *Scientific Journal of Polonia University*, vol. 51, no. 2, pp. 31–39. Available at: <http://pnap.ap.edu.pl/index.php/pnap/issue/view/58>
20. Gordon S. L. (1989) The socialization of childrens emotions: Emotional culture, competence, and exposure. *Childrens Understanding of Emotion*. Cambridge University Press. Cambridge, pp. 319–349.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-13>

УДК 793.31:39](=161.2):17.035.3]:37.015.31-057.87

Лань О.Б., Іванова Я.В.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ВИХОВАННЯ В УЧНІВ ВІДЧУТТЯ ХАРАКТЕРУ ТА КОЛОРИТУ УКРАЇНСЬКОГО ТАНЦЮ

Анотація. Хореографічне мистецтво сприяє всебічному розвитку дитини, а особливо важливою функцією є виховання. У статті розкрито важливість українського народного танцю у збереженні фольклорного спадку, на прикладі творчих доробок видатних постатей хореографічного мистецтва. Проаналізовано життєвий шлях та творчість Василя Миколайовича Верховинця, а саме його вклад у формування основ теорії і практики народного українського танцю. Також у статті досліджено вклад Олега Семеновича Голдрича у збереженні традиційних танців українського народу. Розглянуто методи виховання у роботі з дітьми для ефективного результату виховання. Визначено практичність та актуальність народного танцю «гопак», як яскравий та колоритний приклад виховання учнів. Саме у ньому розкривається характер, своєрідний побут та традиції українського народу. На прикладі хореографічних колективів міста Львова, таких як «Черемош», «Серпанок», «Юність», «Роси світанку», «Премєра-Фольк», «Діброва» у статті підкреслено нестримне бажання молоді до поширення та збереження національної культурної спадщини.

Ключові слова: колектив, народний танець, фольклорне мистецтво, українська культура, хореографічне мистецтво.

Lan Oksana, Ivanova Yana

Lviv Ivan Franko National University

EDUCATION IN STUDENTS TO FEEL THE CHARACTER AND COLORING OF UKRAINIAN DANCE

Summary. Choreographic art contributes to the comprehensive development of a child, and an especially important function is education. The article reveals the importance of Ukrainian folk dance in the preservation of folklore heritage, using the example of the creative works of outstanding figures of choreographic art. The life path and work of Vasyl Mykolayovych Verkhovynets are analyzed, namely his contribution to the formation of the foundations of the theory and practice of Ukrainian folk dance. A special feature of his work was the desire for the purity of dance combinations, as well as the peculiarities of recording dances and the scientific study of folk choreography. The article also mentions the researcher of Lviv region folklore, choreographer Oleh Semenovych Holdrych, who created and perfected many choreographic compositions. Oleh Holdrych collected folklore material of his region, thereby playing the important role in preserving the traditional dances of the Ukrainian people. The methods written by him are in demand by teachers and directors of choreographic groups. The task of the teacher-choreographer to develop in children a sense of character and color of Ukrainian dance is investigated. It is analyzed why the art of dance is designed to promote the creative development of the child. Educational methods in working with children are emphasized: for the effective result of educating children to feel the character and color of Ukrainian dance, teachers use visual and practical teaching methods. The practicality and relevance of the folk dance "hopak" as a bright and colorful example of educating students has been determined. It is in it that the character, peculiar way of life and traditions of the central region of Ukraine are revealed. On the example of Lviv choreographic groups such as "Cheremosh", "Serpanok", "Yunist", "Rosy Svitanku", "Premiera-Folk", "Dibrova", the unrestrained desire of young people to spread and preserve the national cultural heritage is emphasized. It is noted that Ukrainian dance became the foundation and inspiration for the development of modern choreography.

Keywords: collective, folk dance, folklore art, Ukrainian culture, choreographic art.

Постановка проблеми. У сучасному світі стає все важче залучати дітей до творчої діяльності. Використання новітніх методів та підходів долає невпевненість дитини та спонукає зберегти її натхнення до навчання. Значною перевагою у розвитку дитини користується хореографічне мистецтво, адже саме воно ввібрало у собі всі виховні та розвиткові функції особистості. Однією з основних властивостей танцю є передача емоцій та характеру, змісту та колориту, та втілення їх за допомогою рухів та пластики тіла.

Український танець виховує патріотизм та любов до своєї держави, її минулого і майбутнього, тому дуже важливо зберігати творчу культуру нашої країни, адже це є великою складовою її незалежності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою поширення української культури то

фольклорного надбання було розглянуто у працях багатьох науковців, таких як: В. Верховинець, О. Голдріч, В. Авраменко, К. Василенко, Е. Зайцев, А. Гуменюк та інші.

Мета статті: розкрити важливість українського народного танцю у збереженні фольклорного спадку; визначити методи, які впливають на виховну функцію у роботі з дітьми; проаналізувати життя та творчість В. Верховинця та О. Голдріча – яскравих постатей української культури; розкрити творчу діяльність хореографічних колективів міста Львова.

Виклад основного матеріалу. Хореографічне мистецтво – одна з дієвих форм виховання підростаючого покоління, що має великі можливості розкриття таланту дітей, їх духовного і фізичного розвитку. Адже від того як виховується дитина залежить і її майбутнє. Заняття хореографією впли-

вають на розвиток краси рухів, їх легкості та граційності, підкреслюють красу тіла та його здоров'я. Мистецтво танцю покликане сприяти творчому розвитку дитини, де особливе місце належить розумінню і створенню прекрасного, розвитку образного мислення і фантазії, духовної гармонії і пластичної досконалості [12]. Завдання педагога-хореографа прививати любов дитини до мистецтва танцю, зокрема, робити це засобами різнобічного вивчення українського танцю. Це стане для вихованців основою їх духовного збагачення та єднання з історичним минулим нашого народу.

Викладачі часто звертаються до навчальних посібників, статей, методичної літератури та інших джерел для вдосконалення та підкріплення своїх знань. Щоб розвивати в дітях почуття характеру та колориту українського танцю існують дієві методи навчання. Один з них це – наочний метод. Він передбачає перегляд та демонстрацію певного матеріалу у поєднанні зі словесним та практичним методами. Другий – практичний, який базується на виконанні різноманітних вправ та завдань [10].

Український танець займає значне місце серед культурних надбань нашого народу. У танцювальних образах розкривається національний характер народу, відображено явища та обряди, взяті безпосередньо з його побуту та праці. Наявність яскравих побутових рис і особливостей, поєднаних з віртуозною технікою, надає українському танцю своєрідного колориту [11, с. 75]. Одним із найпоширеніших та найпопулярніших танців центрального регіону України є гопак. Гопак виховує у дітей не тільки відчуття характеру, але й формує фізичні дані, адже в танці використовуються акробатично-танцювальні трюки, присядки, обerti, стрибки тощо. Гопак як танець належить до побутових танців українського народу. Характерні риси гопака – сила і спритність, героїзм і благородство. У своїй основі – це імпровізаційний танець, який виконували лише чоловіки. У народі гопак танцюють так, щоб виконавці не заважали один одному. Поряд із цим гопак можуть виконувати один (обов'язково чоловік), двоє, троє і більше танцюристів. Перших змін гопак зазнав, коли партнеркою чоловікові стала жінка. Вона надала цьому танцю шляхетності, грації та елегантності [11, с. 78].

Українське мистецтво з кожним днем наповнюється новими фарбами та збагачує розвиток нашої культури. Повертаючись у минуле, слід зазначити видатних постатей, які вклали свої знання у розвиток танцювального мистецтва. Видатні українські педагоги-хореографи, такі як: В. Верховинець, В. Авраменко, Л. Цветкова, О. Голдріч, К. Василенко, Е. Зайцев, А. Гуменюк, В. Піпаш та інші залишили після себе чималий спадок культурного осередку та змістовну базу для вивчення українського танцю.

Великий вклад у теоретичну та практичну базу українського танцю зробив Василь Миколайович Верховинець – композитор, хореограф, диригент, викладач, співак, хормейстер, музичний і громадський діяч, етнограф [6]. В. Верховинець сам багато знав, і все, що знав, намагався передати колективу.

Із спогадів про Василя Верховинця Валентина Дуленко, артистка балету і драми, солістка Хар-

ківського державного академічного театру опери та балету ім. М.В. Лисенка, педагог, зазначає: «Він викликав у нас бажання прилучитись до дослідницької роботи, допоміг нам ознайомитись з історичними документами і записами, де висвітлювався побут, звичаї, обряди та характер українського народу. Це була захоплююча праця!» [4; 17, с. 29].

Найбільші заслуги Василь Миколайович мав у формуванні основ теорії і практики народного українського танцю. Також він багато зробив для практики записування танців і заклав підвалини для наукового дослідження народної хореографії. Василь Верховинець не тільки був чудовою людиною, але й фанатом своєї справи, невтомним пропагандистом українського танцю. Разом із цим він – приклад та еталон для наслідування методів виховання дітей засобами хореографічного мистецтва. Особливістю його роботи було прагнення до чистоти комбінацій.

Також яскравою постаттю минулого залишився Олег Семенович Голдріч, який родом із Львівщини [15]. Написані ним методики користуються попитом педагогів та керівників. Олег Семенович створив та вдосконалив безліч хореографічних композицій, не тільки українських танців, але й композицій інших народів світу. Окрім роботи хореографом, він займався збиранням фольклорного матеріалу свого регіону. У 1995 році за вагомих внесок у збагачення культурно-мистецької спадщини народу України та високу професійну майстерність Олегу Голдрічу присвоєно почесне звання Заслуженого працівника культури України [5, с. 83].

Сьогодні ми можемо спостерігати за роботою професійних та аматорських колективів, які активно поширюють українське фольклорне мистецтво на весь світ. Серед них народний ансамбль пісні і танцю «Черемош» – неодноразовий учасник міжнародних фестивалів, який об'єднав талановитих, творчих, розумних та свідомих особистостей. Ансамбль засновано ще в далекому 1963 році. У складі колективу – студенти Львівського національного університету ім. І. Франка, у якому більше 40 учасників хорової групи та близько 30 танцюристів. Карта виступів колективу вражає своєю масштабністю – численні міста України, Польщі, Словаччини, Франції, Білорусі, Литви, Молдови, Румунії, Німеччини, США, Канади, Греції, Іспанії, Македонії, Австрії, Хорватії та Болгарії. Колектив за правом є творчим обличчям Львівського національного університету імені Івана Франка [13]. До сьогодні колектив зберігає хореографічні постановки Василя Піпаша, знавця етнічного танцювального мистецтва Закарпаття та Гуцульщини.

Яскравим прикладом збереження та поширення української культури виступає Заслужений ансамбль танцю України «Юність», створений ще у 1964 році балетмейстером-постановником, народним артистом України, Героєм України, професором Мирославом Михайловичем Вантухом. Своєю творчістю ансамбль під керівництвом (з 1980 року) народного артиста України Михайла Васильовича Ваньовського гідно представляє Україну за кордоном та й надалі розкриває глибинні надбання нашої культури [8].

Колоритний Народний художній ансамбль танцю «Серпанок», створений на базі школи народного

танцю у львівському Центрі творчості дітей та юнацтва Галичини міста Львова, також є прикладом втілення відданості національній культурі у хореографічному мистецтві. Засновником ансамблю та діючим керівником є заслужений працівник культури України, методист вищої категорії Вартовник Валентина Олександрівна. Колектив є неодноразовим призером фестивалів та конкурсів як України, так і міжнародних. Репертуар ансамблю складається з танців різних регіонів України [14].

Зберігають та поширюють культурну спадщину українського танцю такі відомі колективи – володарі Гран-прі міжнародних та Всеукраїнських конкурсів хореографічного мистецтва: зразковий ансамбль народного танцю «Роси світанку» (кер. Юрій Бугрин) [9], ансамбль українського та народного танцю Українського балетного театру «Прем'єра» кафедри режисури та хореографії Львівського національного університету імені Івана Франка (кер. Надія Кіптілова) [3], ансамбль народного танцю «Діброва» Львівського коледжу культури і мистецтв (кер. Олег Копильчак) [1], ансамбль народного танцю «Карпати» (кер. заслужений артист України Василь Семен) [2] та багато інших.

Всі колективи об'єднує спільна мета — виховати та сформувати естетичне уявлення та відчуття колориту української культури, її історичного надбання.

Висновки. Хореографічне мистецтво завжди демонструвало ефективність у вихованні,

та культурному зростанні дітей, адже танець сприяє не тільки фізичному, але й духовному та естетичному збагаченню.

Український танець вирізняється своїм неповторним колоритом та фольклором серед танців інших країн. Джерелом розмаїтої палітри хореографічного мистецтва України стало відображення українських традицій, свят та обрядів, які існували ще з давніх-давен, адже кожний територіальний або етнічний регіон України має багату історичну спадщину та своєрідний побут. Український танець, став фундаментом та натхненням також для розвитку сучасної хореографії.

Для ефективного результату виховання в дітей відчуття характеру та колориту українського танцю педагоги користуються наочними та практичними методами навчання.

Український танець, активно популяризує мистецькі традиції нашого народу, прививає любов до національної культури. Одним з основних джерел збереження колориту українського танцю є хореографічні колективи. Яскравим прикладом цього є їх творча діяльність. На прикладі народного ансамблю пісні і танцю «Черемош», народного художнього ансамблю танцю «Серпанок», заслуженого ансамблю танцю України «Юність» та багатьох інших колективів ми відчуваємо збереження багатого надбання народу України, піднесення української культури у її поширенні та примноженні.

Список літератури:

1. Ансамбль народного танцю «Діброва» Львівського коледжу культури і мистецтв. URL: <http://surl.li/ecrjo> (дата звернення: 27.12.2022)
2. Ансамбль народного танцю «Карпати». URL: <http://surl.li/ecrjx>
3. Ансамбль українського та народного танцю Українського балетного театру «Прем'єра» кафедри режисури та хореографії Львівського національного університету імені Івана Франка. URL: <http://surl.li/ecrjk> (дата звернення: 27.12.2022)
4. Дуленко Валентина Сергіївна // Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: <http://surl.li/edfmi> (дата звернення: 27.12.2022).
5. Голдрич О. С. Муза мого життя : Автобіографічний нарис. Львів : «СПІОМ», 2008. 83 с.
6. Верховинець (1880–1938). ЦДАМЛМ. URL: <https://cutt.ly/M1RGsk9>
7. Зайцев С. В., Колесниченко Ю. В. Основи народно-сценічного танцю : Навчальний посібник для вищих навчальних закладів культури і мистецтв I-IV рівнів акредитації. Видання друге, доопрацьоване і доповнене. Вінниця : НОВА КНИГА, 2007. 416 с. URL: <https://cutt.ly/M1RGsk9>
8. Заслужений ансамбль танцю України «Юність» Львівського державного палацу естетичного виховання учнівської молоді. URL: <https://cutt.ly/rMLzKhW> (дата звернення: 27.12.2022)
9. Зразковий ансамбль народного танцю «Роси світанку». URL: <http://surl.li/ecrjy> (дата звернення: 27.12.2022)
10. Квасніцька Ю. В. Наочні, практичні методи навчання. Бібліотека методичних матеріалів. URL: <http://surl.li/eadgr> (дата звернення: 27.12.2022)
11. Кіптілова Н. Гопак – один з феноменів українського танцю. *Вісник Львівського університету. Серія : Мистецтвознавство*. 2014. Вип. 14. С. 75–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mistec_2014_14_13
12. Мацько Г. Г. Особливості виховання дітей мистецтвом хореографії/ Методична розробка. Маріуполь : Департамент освіти мариупольської міської ради, комунальний заклад «Міський центр позашкільної роботи за місцем мешкання», 2020. 44 с.
13. Народний ансамбль пісні і танцю «Черемош». URL: <http://cheremosh.lnu.edu.ua/> (дата звернення: 27.12.2022).
14. Народний художній ансамбль танцю «Серпанок». URL: <https://cutt.ly/iMLn1Nd> (дата звернення: 27.12.2022).
15. Науково-мистецький проєкт «Визначні події та видатні постаті в українській хореографії ХХ століття: жива пам'ять». Мистецький діалог-вшанування творчого доробку знаного в Україні хореографа, педагога, хореолога-дослідника народного танцю і митця-наставника для сотень хореографів Галичини та всієї України – Олега Голдрича «Пам'ять, що живе століттями». 17 листопада 2022 року. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка. URL: <https://kultart.lnu.edu.ua/news/vidbuvsia-naukovo-mystetskyu-proekt-vyznachni-podii-ta-vydatni-postati-v-ukrainskiy-khoreohrafi-khkh-stolittia-zhyva-pam-iat>
16. Пovalій Т. Л. Теорія та методика викладання українського народного танцю : навч. посібн. / за ред. К. В. Пovalій. Суми : СПДФО, 2015. 250 с.
17. Верховинець В. М. Теорія українського народного танцю / В. М. Верховинець, вступ. ст. і заг. ред. Я. В. Верховинця. 5-е вид. доп. Київ : Музична Україна, 2008. 149 с.: муз. тв.

References:

1. Ansambl narodnoho tantsiu "Dibrova" Lvivskoho koledzhu kultury i mystetstv [Folk dance ensemble of the Lviv College of Culture and Arts "Dibrova"]. Available at: <http://surl.li/ecrjo> (accessed December 27, 2022).

2. Ansambl narodnoho tantsiu "Karpaty" [Folk dance ensemble "Karpaty"]. Available at: <http://surl.li/ecrjx> (accessed December 27, 2022).
3. Ansambl ukrainskoho ta narodnoho tantsiu Ukrainskoho baletnoho teatru "Premiera" kafedry rezhysury ta khoreohrafi L'vivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka [Ukrainian and Folk Dance Ensemble of the Ukrainian Ballet Theater "Premier" of the Department of Directing and Choreography of the Ivan Franko National University of Lviv]. Available at: <http://surl.li/ecrjk> (accessed December 27, 2022).
4. Dulenko Valentyna Serhiivna // Vikipediia: vilna entsyklopediia [Dulenko Valentyna Serhiivna // Wikipedia: the free encyclopedia]. Available at: <http://surl.li/edfmi> (accessed December 27, 2022).
5. Holdrych O. S. (2008) Muza moho zhyttia: Avtobiohrafichni narys [The muse of my life: The autobiographical essay]. Lviv: "SPLOM". (in Ukrainian)
6. Verkhovynets (1880–1938). TsDAMLM [Verkhovynets (1880–1938). CSAMLA]. Available at: <https://cutt.ly/M1RGsk9>
7. Zaitsev Ye. V., Kolesnychenko Yu. V. (2007) Osnovy narodno-stsenichnoho tantsiu. Navchalnyi posibnyk dlia vyshchikh navchalnykh zakladiv kultury i mystetstv I-IV rivniv akredytatsii. Vydannia druhe, doopratsovane i dopovnene [Fundamentals of folk stage dance. Study guide for higher educational institutions of culture and arts of I-IV levels of accreditation. The second edition, revised and supplemented]. Vinnytsia: NOVA KNYHA. Available at: <https://cutt.ly/M1RGsk9>
8. Zasluzhenyi ansambl tantsiu Ukrainy "Iunist" L'vivskoho derzhavnoho palatsu estetychnoho vykhovannia uchnivskoi molodi [Honored Dance Ensemble of Ukraine "Yunist" of the Lviv State Palace of Aesthetic Education of School Youth]. Available at: <https://cutt.ly/rMLzKhW> (accessed December 27, 2022).
9. Zraskovyi ansambl narodnoho tantsiu "Rosy svitanku" [Exemplary Folk Dance Ensemble "Rosy Svitanku"]. Available at: <http://surl.li/ecrij> (accessed December 27, 2022).
10. Kvasnitska Yu. V. Naochni, praktychni metody navchannia. Biblioteka metodychnykh materialiv [Visual, practical methods of learning. Library of methodical materials]. Available at: <http://surl.li/eadgr> (accessed December 27, 2022).
11. Kiptilova N. (2014) Hopak – ody z fenomeniv ukrainskoho tantsiu [One of the phenomena of Ukrainian dance]. *Visnyk L'vivskoho universytetu. Serii: Mystetstvoznavstvo – Bulletin of Lviv University. Series: Art history*, vol. 14, pp. 75–80. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mistec_2014_14_13 (accessed December 27, 2022).
12. Matsko H. H. (2020) Osoblyvosti vykhovannia ditei mystetstvom khoreohrafi [Peculiarities of educating children with the art of choreography]. *Metodychna rozrobka [Methodical development]*. Departament osvity mariupolskoi miskoi rady, komunalnyi zaklad "Miskyi tsentr pozashkilnoi roboty za mistsem meshkannia". Mariupol. (in Ukrainian)
13. Narodnyi ansambl pisni i tantsiu "Cheremosh" [Folk song and dance ensemble "Cheremosh"]. Available at: <http://cheremosh.lnu.edu.ua/> (accessed December 27, 2022).
14. Narodnyi khudozhnii ansambl tantsiu "Serpanok" [Folk artistic dance ensemble "Serpanok"]. Available at: <https://cutt.ly/iMLn1Nd> (accessed December 27, 2022).
15. Lviv: LNU im. Ivana Franka (2022) Naukovo-mystetskyi proekt "Vyznachni podii ta vydatni postati v ukrainskii khoreohrafi XX stolittia: zhyva pamiat". *Mystetskyi dialoh-vshanuvannia tvorchoho dorobku znanoho v Ukraini khoreohrafa, pedahoha, khoreoloha-doslidnyka narodnoho tantsiu i myttisia-nastavnyka dlia soten khoreohrafiv Halychyny ta vsiiei Ukrainy – Oleha Holdrycha "Pamiat, shcho zhyve stolittiamy"* [Scientific and artistic project, "Significant events and outstanding figures in Ukrainian choreography of the 20th century: living memory". Artistic dialogue honoring the creative work of the well-known Ukrainian choreographer, teacher, choreographer – researcher of folk dance and artist-mentor for hundreds of choreographers of Galicia and all of Ukraine – Oleh Holdrych "Memory that lives for centuries"]. Lviv: LNU im. Ivana Franka. Available at: <https://kultart.lnu.edu.ua/news/vidbuvsia-naukovo-mystetskyi-proekt-vyznachni-podii-ta-vydatni-postati-v-ukrainskiiy-khoreohrafi-khkh-stolittia-zhyva-pam-iat> (accessed December 27, 2022).
16. Povalii T. L. (2015) Teoriia ta metodyka vykladannia ukrainskoho narodnoho tantsiu [Theory and methods of teaching Ukrainian folk dance: teaching]. In Povalii K. V. (ed.). Sumy. (in Ukrainian)
17. Verkhovynets V. M. (2008) Teoriia ukrainskoho narodnoho tantsiu [Theory of Ukrainian folk dance]. In Y. V. Verkhovynets (ed). 5-e vyd. dop. Muzychna Ukraina [5th edition. add. Musical Ukraine]. Kyiv. (in Ukrainian)

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-14>

УДК 811.11–112:81'42

Лукіна А.І., Беззубова О.О.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНА СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНИХ ТЕКСТІВ

Анотація. Політична промова – складне вербальне явище, над створенням якого працюють професіонали. Своєрідний інтерес зумовлюється тим, що в сучасних умовах політичні тексти набувають особливого значення, оскільки слугують засобом чіткої трансляції різноманітних повідомлень та врегулюванням політичних відносин в різних країнах. В ході роботи розглянуто та виділено основні ознаки здійснення політичного впливу на суспільство через діяльність засобів масової інформації та визначено головну мету цього процесу, яка полягає у формуванні, підкоренні та маніпулюванні масової свідомості шляхом політичної комунікації. Маніпуляції у промовах політиків, які реалізуються за допомогою вербальних засобів мови, привертають увагу не лише психологів, а й лінгвістів. Саме тому обрану тему слід детальніше розглянути в ширшому її аспекті.

Ключові слова: політика, політична мова, політична комунікація, засоби масової інформації, політичний текст.

Lukina Anastasia, Bezubova Olena

National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

LINGUISTIC AND STYLISTIC SPECIFICITY OF POLITICAL TEXTS

Summary. Political speech is a complex verbal phenomenon, which professionals have been working on for a long time. A peculiar interest is determined by the fact that in modern conditions political texts are of particular importance, as they serve as a means of clear transmission of various messages and regulation of political relations in different countries. That is why politicians avoid improvisations, think everything through in advance and take into account all aspects, including possible counterarguments or questions that may arise in the audience. The relevance of the chosen topic of research is determined, on the one hand, by the fact that politics plays an extremely important role in modern society, and it is necessary to understand how political communication is built, and on the other hand, the presented topic makes a significant contribution to the further study of terminology and specific structure of discourse, peculiar language techniques, which were studied by a large number of Ukrainian scientists, namely O. Gaidulin, V. Dolgikh, I. Byk and many others. During the research the main features of political influence on the society through the mass media were considered and highlighted and the main goal of this process was determined, which is to form, subjugate and manipulate the mass consciousness through political communication. Every political figure their target audience and tries to find an approach to it. It is necessary not only to attract the attention of the target audience, but also to keep it throughout the speech. The sender is not obliged to state facts or give a certain chronology of events in his speech, but his main task is to convince the audience that the facts are accurate. Usually, politicians broadcast information that people want to hear and describe the ideal world they promise to create. To do this, the influence is carried out through the verbal means of language. The issue of manipulation in politicians' speeches attracts great attention not only of psychologists, but also of linguists. For this reason, the chosen topic should be considered in more detail in its broad aspect.

Keywords: politics, political language, political communication, mass media, political text.

Постановка проблеми. Мова відіграє центральну роль в комунікативному політичному просторі, і це простежується у кожному політичному повідомленні. Політична комунікація – це одна з областей досліджень, що викликає інтерес у громадськості та вчених різних наукових галузей, зокрема мовознавців. Це пояснюється вагомим впливом політичних подій, процесів та рішень на функціонування і водночас розвиток суспільства. Політичні діячі виступають з промовами, є респондентами інтерв'ю та учасниками різних ток-шоу. Здійснюючи політичну діяльність, вони публічно обговорюють соціальні питання, у виступах агітують виборців до підтримки їхніх позицій та ідей, а також закликають до солідарності.

Дослідженням політичної комунікації та використання мовних та позамовних засобів у сфері по-

літики займаються численні вітчизняні та іноземні лінгвісти, як А. Зернецька, В. Коляденко, О. Тихомирова, Дж. Томпсон, І. Чернишова, К. Манхейм, які спираються на різноманітні підходи.

Метою статті є дати визначення таких понять як «політична комунікація», «політична мова», «політична промова», виділити основні функції політичної комунікації, визначити особливості політичної мови та виокремити її вербальну та символічну складову, визначити категорії текстів політичного спрямування та висвітлити їхні граматичні особливості, проаналізувати уривок німецькомовної політичної промови, який дозволить зробити висновок, що сама промова функціонує як офіційна інформаційна складова політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політичну комунікацію в рамках політичної сис-

теми суспільства трактують як її окрему складову, яка, зокрема, включає в себе сукупність інститутів, що здійснюють збір, обробку та поширення політичної інформації [1]. Це явище також прийнято розглядати як спосіб політичного впливу, який чинять соціальні суб'єкти (актори). Найчастіше це відбувається у формі політичного піару через медіа. У цьому випадку відбувається опосередковане (через ЗМІ) переконання політичних суб'єктів у власних інтересах або проблемах. При цьому йдеться про вплив на процес формування громадської думки в суспільстві з метою здійснення тиску на політиків [2].

Безпосередній прямий діалог між соціальними та політичними учасниками також може розглядатися як політична комунікація, навіть якщо він, як правило, відбувається поза медійним простором. Для цього ці соціальні актори часто звертаються до політичних консультантів, які допомагають їм впроваджувати свої інтереси в політичний дискурс за допомогою політичного менеджменту. Відтак, керуючи соціальною поведінкою, зокрема і за допомогою політичних медіа, політика свідомо і несвідомо маніпулює суспільною складовою, що і є основною метою цієї комунікації. Очоловати будь-яке суспільство, це те, що стосується до пріоритетного завдання політики. Відповідно, комунікація була і є вагомим чинником у політиці, тож в умовах сучасного інноваційного суспільства її роль стає надважливою.

Складність такого поняття, як політична мова, спричинює так звану подвійність у його тлумаченні. Тобто йдеться як про вузьке, так і про загальне трактування політичної комунікації. Наприклад, цей термін іноді вживається у вузькому значенні, як «мова політичних промов», «судова мова» і т.д. З іншого боку, значна частина науковців використовує цей термін доволі розгорнуто. А. Єрмоленко вважає, що політична мова представляє собою «всі мовні висловлювання, в яких йдеться про політику, а також висловлювання, що продукуються з позицій влади» [5].

В ході дослідження політичної комунікації та мови в цілому, вважаємо доцільним спочатку виокремити вербальну та символічну складову політичної мови. До вербальної складової належать всі засоби літературної мови, а символічну становлять спеціальні знаки, своєрідні емблеми, інформаційні постери та різноманітні сигнали.

Спираючись на думку різноманітних мовознавців, мову публічних виступів та навіть пропаганду у сфері політики можна віднести до політичної комунікації. Прослідкувати за цим можна як у різноманітних прес-конференціях, інтерв'ю, теле- та радіовиступах, онлайн-переговорах, так і у листівках, постерах, відеороліках, плакатах тощо. Важливим у цих прикладах є використання засобів мови.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Політична комунікація відіграє в сучасному суспільстві надзвичайно важливу роль. Необхідно розуміти, як саме будується політична комунікація, а також виділити те, що подана тема робить значний внесок у подальше вивчення термінології та специфічної структури дискурсу, своєрідних мовних прийомів, вивченням яких займалися українські науковці, як Гайдулін О., Долгіх В., Бик І. та інші.

Постановка завдання. Метою статті є розкрити лінгвостилістичні специфіки німецькомовних політичних текстів, дослідити та проаналізувати структурні, лексичні та стилістичні особливості політичної комунікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мова, якою політичні діячі спілкуються із громадськістю, має певні особливості та є однією з основних складових, що формують політичну культуру суспільства. Існує думка, що політична лексика має досить мало відмінностей від повсякденної мови або інших спеціалізованих мов, незважаючи на те, що сама політика може охоплювати усі сфери суспільного життя. Такі слова, як *Waffenlieferung*, *Inlandsgeheimdienst*, *Atomkraft* та *Sprengsatz* набувають політичного відтінку, тому що питання, до яких вони відносяться, є предметом суперечок в суспільно-політичній комунікації. Але ж існує також багато слів, які не є політичними в строгому сенсі слова, але вони семантично заряджені в певних контекстах та набувають додаткового значення.

Політика охоплює найрізноманітніші сфери діяльності і, таким чином, охоплює всі сфери суспільного життя. Під цим широким політичним терміном також можна розглядати співвідношення мови і політики. Політичні суб'єкти повинні інформувати громадськість, обґрунтовувати, аналізувати, критикувати та виправдовувати політичні дії. Вони оцінюють певні факти позитивно або негативно, аргументовано підтримують власну позицію, достовірно представляють себе, аргументовано атакують позицію противника і оцінюють опонента загалом. Друковані ЗМІ, телебачення, радіомовлення та інтернет інформують про події дня у політиці, коментують та інтерпретують політичні факти, використовуючи засоби мови. Таким чином, мова – це не просто інструмент політики, а мова її існування.

Аналіз текстів політичного спрямування дозволяє виділити певні функції політичної комунікації. Центральною функцією є функція переконання. Вона об'єднує спроби вплинути на думки і установки адресатів за допомогою мовних засобів, створити довіру до сказаного і власне до самого політичного діяча. Оскільки політична комунікація в демократичних державах спрямована на те, щоб зробити політику публічною, легітимізувати політичні дії та отримати схвалення, політичним діячам необхідно спрямовувати свої мовні дії саме на переконання. В ідеалі переконання йде шляхом переконливої аргументації. Переконливу функцію можна помітити, наприклад, у дебатах, політичних ток-шоу або у передвиборчих лозунгах, плакатах. Прикладом цього слугує уривок з промови канцлера Німеччини, Олафа Шольца: *Zur Wahrheit gehört: Es gibt kein Drehbuch für das, was vor uns liegt. Als Bundeskanzler ist es meine Aufgabe, Gefahren nicht kleinzureden und kühlen Köpfe mit den Bedrohungen umzugehen, denen wir ausgesetzt sind.*

Центральна роль так званої інформаційно-переконливої функції показує, що мовні дії в політиці тісно пов'язані з питанням влади. Особливим інструментом влади виступає мова. І саме з цього факту випливає друга основна функція – комунікативна. Вона стоїть на одному місці із переконанням та разом з цим здійснює інтер-

претаційно-оціночну функцію, адже це дає можливість використовувати її як основу для маніпуляції над суспільством. Саме тут йдеться про високий рівень тлумачення та використання мови, оскільки вона є так званим особливим інструментом для отримання, забезпечення, здійснення і контролювання конкретної влади.

Маніпуляції в політичній мові перш за все можна помітити в політичних рекламах, за якими стоїть прихована пропаганда. Для неї характерним є активне використання прагматичних можливостей мови. У рекламних текстах, котрі несуть за собою пропагандистський характер, застосовуються різноманітні мовні прийоми та засоби, неолексика (неологізми), які сприяють здійсненню маніпулятивного впливу на свідомість суспільства, що таким чином призводить до активного оновлення словникового запасу та формування нового ідеолексиону. Мова направлена на видозмінення та експресію і є досить чутливою до змін у політиці. Із ними у світі виникають все частіше нові слова та вирази, створюється окремий політсленг і формуються сучасні мовні норми: *Mit der Stromkostenbremse bringen wir eine weitere rasche und unmittelbare Entlastung auf den Weg; Mit einer solchen diplomatielosen Außenpolitik wäre nicht ein einziger Getreidefrachter aus der Ukraine gelangt.*

Невід'ємною частиною політичної комунікації, що відіграє важливу роль у представленні політичного розвитку та життя загалом, є промова. Політичні промови є заздалегідь продуманими усними висловлюваннями, адресованими здебільшого публічній аудиторії, за допомогою чого доповідач викладає політичні думки. Промови належать до категорії апелятивних текстів. Це означає, що доповідач хоче вплинути на аудиторію за допомогою промови, а як саме виглядає цей вплив, залежить у першу чергу від мети виступу. Відтак промовець використовує ораторську мову для аргументації за чи проти певної думки або ж для заклику аудиторії до певної дії.

Аналіз політичних промов як типового текстового жанру суспільствознавчої освітньої галузі може виконувати два основних завдання. З одного боку, йдеться про можливість ідеологічно-критичного контент-аналізу, який може сприяти кращому усвідомленню та розумінню політичних явищ та формулюванню тверджень про їхні взаємозв'язки. А з іншого, політична промова для кожного може бути використана як основа для вивчення процесів розвитку в сфері політики, зокрема, для роботи з відповідною політичною культурою. Тоді увага зосереджується вже не виключно на змісті промови, а на проведенні певного аналізу та розмірковування про зв'язок між змістом і структурою (наприклад, стилістичними прийомами), інформаційним підґрунтям і типом комунікації між доповідачем та його аудиторією, або його риторичною майстерністю. Такий підхід посилює спроможність слухачів аналізувати та дискутувати, оскільки просить їх поставити себе на позицію як того, хто говорить, так і тих, хто слухає (до яких, звісно, можуть належати і самі слухачі як адресати).

При проведенні мовного аналізу німецькомовної політичної промови здійснюється комплексне дослідження як змісту, так і форми висту-

пу. Говорячи про структуру тексту, ми розподіляємо її на категорії, як 1) *вступ*, в якому міститься загальна інформація про промову та її тематику; 2) *основна частина* з аналітикою змісту та його форми; 3) *кінцівка*, в якій надано усі висновки за результатами аналізу.

Переходячи до висвітлення граматичних особливостей самих текстів, ми акцентуємо увагу на таких категоріях, як 1) порядок слів у реченнях; 2) відмінювання самостійних частин мови; 3) артиклі.

Розглянемо та проаналізуємо детально фрагмент політичного тексту:

BK Scholz: *Für uns wird eine Rolle spielen, wie wir die Folgen dieses Angriffskriegs für die Weltgemeinschaft begrenzen können. Dabei geht es für viele um Hunger, wenn wir in vielen Fällen gerade an die Länder Afrikas, Asiens denken. Es ist gut, dass wir möglich gemacht haben, dass wieder Exporte stattfinden können. Aber es geht selbstverständlich auch um die Frage: Wie können wir dafür sorgen, dass die Energieversorgungssicherheit für alle Länder gewährleistet bleibt und die Preise für Energie dramatisch sinken? Das müssen sie; das werden sie. Und darüber werden wir uns auch in den verschiedenen Formaten heute und auch morgen im Rahmen unserer Zusammenkünfte in der Europäischen Union unterhalten.*

Es ist sehr gut, dass alle Länder etwas machen, um ihre Bürgerinnen und Bürger zu unterstützen. Deshalb gibt es zwei Dinge, die man tun muss. Es geht darum, sich einmal unterzuhaken und darüber zu diskutieren, wie wir die zu hoch gestiegenen Preise zum Beispiel für Gas auf dem Weltmarkt wieder runterkriegen. Das betrifft nicht nur Europa, sondern das betrifft zum Beispiel auch unsere Freunde in Japan und Korea und viele andere, die Gas einkaufen. Da müssen Angebot und Nachfrage zum Ausgleich gebracht werden und die Preise dramatisch sinken. Das wird ein großes Thema sein. Selbstverständlich ist es in der Zeit, in der die Preise noch nicht da unten angekommen sind, wo sie hingehören, wichtig, dass alle Staaten ihre Bürgerinnen und Bürger unterstützen. Wir haben jetzt viele Entlastungen für unsere Bürgerinnen und Bürger auf den Weg gebracht und viele auch schon umgesetzt. Wir werden mit der Entscheidung für unseren Wirtschaft- und Stabilisierungsfonds und die Bereitschaft, 200 Milliarden Euro 2022, 2023 und 2024 einzusetzen, eine gute umfassende Entlastung für viele Bürgerinnen und Bürger und viele Unternehmen zur Sicherung von Arbeitsplätzen hinkriegen. Aber wir wissen ja: Viele andere machen jetzt und in den nächsten Jahren so etwas Ähnliches.

Вищенаведений текст є фрагментом виступу Федерального канцлера Німеччини Олафа Шольца на засіданні Європейського політичного співтовариства, що відбулось 6 жовтня 2022 р. у Празі. Центральною темою цієї промови є викладення основних аспектів допомоги та підтримки для населення Німеччини. Мова йде про реалізовану державну допомогу, яка в майбутньому надасть певний додатковий поштовх для розвитку та стабілізації економічної системи в країні у зв'язку з поточною світовою ситуацією. Аргументація побудована логічно та чітко, були наведені реальні приклади, які надали змогу зрозуміти проблему. Важливо зауважити, що доповідач ви-

конує і певні мовленнєві дії. Він порівнює в промові не тільки Європу, а й інших країн-сусідів, критикує ситуацію і повідомляє про можливі наслідки, запевняє аудиторію в досягненні комплексного полегшення щодо ситуації з робочими місцями у найближчий час. Промова адресована політичній еліті та громадськості і має помітний вплив на подальші політичні події, формує думку єдності та майбутніх планів розвитку. Наведений уривок можна віднести до фактично-інформаційного типу, що структуровано відображений за схемою *питання-відповідь*.

Щодо спеціальних мовних прийомів, варто відмітити, що доповідач використовує композиції *Angriffskriegs*, *Energieversorgungssicherheit*, *Wirtschaft- und Stabilisierungsfonds*, інфінітивні конструкції *um Bürgerinnen und Bürger zu unterstützen*, *es geht darum, sich einmal unterzuhaken und darüber zu diskutieren*, пасивну форму *müssen gebracht werden*, які загалом демонструють сказане більш чітким та виразнішим способом. В даному фрагменті також можна зустріти приклад *Partizip II zu hoch gestiegenen Preise*. Варто додати, що речення є складнопідрядними. Текст має доволі виражену позицію, оскільки майже кожне речення починається із вставних слів та словосполучень *selbstverständlich, es ist sehr gut, dass, für uns wird eine Rolle spielen, dabei geht es um*. Щодо відмінювання самостійних частин мови – помилок

не виявлено, зустрічаються приклади сильного відмінювання *dieses Angriffskriegs*, спостерігається значна кількість прикладів злиття прийменника та артикля *im, beim*.

Висновки з даного дослідження. Уся вищезазначена інформація разом із наведеними прикладами дозволяє зробити висновок, що промова функціонує як офіційна інформаційна складова політики, і має вона наступну структуру: у першій частині промовець чітко формулює позицію або тезу, висвітлює одну з головних проблем та демонструє шляхи її вирішення. Він називає зміни на подальше майбутнє: зниження цін, приведення в рівновагу попиту та пропозиції, забезпечення населення робочими місцями, вимога особистого внеску, підвищення особистої відповідальності. А вже у другій частині обґрунтовуються необхідні зміни з огляду на сучасний стан соціальної держави. Ефект, який має бути досягнутий – це, перш за все, схвалення такого роду політики або, принаймні, визнання необхідності запропонованих змін. Слова Канцлера переслідують мету надихнути слухачів, змушуючи відчувати себе так, ніби звертаються саме до них. Із цією задачею автор впорався, підкріплюючи свої твердження переконливими прикладами та вираженнями.

Отже, будь-який політичний текст має бути абсолютно зрозумілим і прозорим для своєї потенційної аудиторії, для якої він створений.

Список літератури:

1. Бик І. С. Наукові підходи до визначення поняття політичний дискурс. *Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки*. 2013. № 24. С. 121–122.
2. Герасимчук С., Городок М., Микитюк Ю. Засоби масової інформації та політика. Київ : Видавництво: «Політична абетка», 2016. 19 с.
3. Деренчук Н. В. Особливості формування маніпулятивної стратегії в українському політичному дискурсі. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Філологія»*. 2012. Випуск 38. С. 2–5.
4. Долгих В. П. Політичний дискурс: походження та зміст поняття. Київ : Видавництво «Грані», 2002. № 6. С. 124.
5. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Київ : Видавництво «Лібра», 1999. 488 с.
6. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики : монографія. Київ : Видавництво «Світогляд», 2005. 231 с.
7. Шайгородський Ю. Ж. Політика як міф і наукова діяльність. *Політичний менеджмент : науковий журнал* / за ред. Ю. Ж. Шайгородського. Київ, 2008. С. 21–24.

References:

1. Byk I. S. (2013) Naukovi pidkhody do vyznachennia poniattia politychnyi dyskurs [Scientific approaches to the definition of political discourse]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka. Filolohichni nauky – Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Philological sciences*, no. 24, pp. 121–122.
2. Herasymchuk S., M. Horodok, Yu. Mykytiuk (2016) *Zasoby masovoi informatsii ta polityka* [Media and politics]. Kyiv: Vydavnytstvo "Politychna abetka". (in Ukrainian)
3. Derenchuk N. V. (2012) Osoblyvosti formuvannia manipulyativnoi stratehii v ukrainskomu politychnomu dyskursi. *Problemy humanitarnykh nauk* [Features of manipulative strategy formation in Ukrainian political discourse. Problems of the humanities]. Kyiv. (in Ukrainian)
4. Dolhikh V. P. (2002) *Politychnyi dyskurs: pokhodzhennia ta zmist poniattia* [Political discourse: origin and content of the concept]. Kyiv: Vydavnytstvo "Hrani". (in Ukrainian)
5. Yermolenko A. M. (1999) *Komunikatyvna praktychna filosofii* [Communicative practical philosophy]. Kyiv: Vydavnytstvo "Libra". (in Ukrainian)
6. Nahorna L. P. (2005) *Politychna mova i movna polityka: diapazon mozhlyvostei politychnoi linhvistyky: monohrafiia* [Political language and language policy: the range of possibilities of political linguistics : monograph]. Kyiv: Vydavnytstvo "Svitohliad". (in Ukrainian)
7. Shaihorodskiy Yu. Zh. (2008) *Polityka yak mif i naukova diialnist* [Politics as a myth and scientific activity]. *Politychnyi menedzhment: naukovyi zhurnal – Political management: scientific journal*, vol. 1, pp. 21–24.

Смоловський І.В.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ЛЕКСИЧНИХ ІННОВАЦІЙ
СУЧАСНОЇ АЕРОКОСМІЧНОЇ ГАЛУЗІ

Анотація. Статтю присвячено актуальним проблемам перекладу англомовних лексичних інновацій аерокосмічної галузі українською мовою. На основі узагальнення теоретичного підґрунтя вивчення лексичних інновацій уточнено визначення цього поняття в неології та окреслено основні підходи до мовних феноменів, позначених терміном «лексична інновація». Встановлено критерії виявлення диференційних ознак okazionalizmів та neologizmів. Розглянуто основні семантичні та морфологічні словотворчі моделі досліджуваних лексичних інновацій та визначено найпродуктивніші з них. Описано базові перекладацькі трансформації, застосовані до сучасних термінологічних одиниць англомовного аерокосмічного дискурсу. Проведене дослідження підтверджує той факт, що лексична система є неймовірно гнучкою і на пряму залежить від рівня науково-культурного розвитку мовної спільноти.

Ключові слова: переклад, лексична інновація, неологізм, словотвір, аерокосмічна сфера.

Smolovskyi Iliia

National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"TRANSLATION FEATURES OF LEXICAL INNOVATIONS
IN MODERN AEROSPACE INDUSTRY

Summary. Intensive scientific and technical progress, global digitalization and development of new technologies bring significant changes to the linguistic worldview of society, particularly in its lexicon. In contemporary era of space exploration, due to rapid emergence of new words the research on lexical innovations in highly technological areas is especially in demand. It fully justifies the research interest in the study of scientific and technical vocabulary of English aerospace discourse. This paper addresses the topical issue of neology in the aerospace sphere. The research highlights basic approaches to defining lexical innovations and linguistic phenomena behind this concept – nonce words and neologisms, where there is no consensus. Despite the contradictory definitions of the term “neologism”, most linguists agree on their main features. This study also addressed the process of coining new lexical units according to common semantic and morphological word-building models in English aerospace terminology, as well as the most appropriate ways of translating such neologisms into Ukrainian. The formation of new words provides an inexhaustible potential for filling up the term system of scientific and technical discourse, and their reproduction by different languages as the material for translation practice. The paper considers an optimal algorithm of actions for reproducing English lexical innovations in Ukrainian aerocosmic discourse. It emphasizes the necessity to take into account word-building patterns used and the interaction of innovative lexical units with the context in order to adequately translate them. The research proved that the main ways of translating neologisms under study are transliteration, transcription, calque and descriptive translation. Given that the terminological system of the English language is expanding, being constantly enriched with new words, the research on lexical innovations, their classification and translation features will be always relevant. The prospects for further research might be associated with defining the role of aerocosmic neologisms in different genres of scientific and popular scientific discourse.

Keywords: translation, lexical innovation, neologism, word-building, aerospace sphere.

Постановка проблеми. Завдяки активізації політичних, економічних та соціокультурних процесів у суспільстві збагачення словникового складу будь-якої мови світу значною мірою інтенсифікувалося. Аерокосмічна галузь не є винятком, адже науково-технічні галузі розвиваються особливо швидко. Свій внесок в еволюцію словника мов робить і глобалізація, внаслідок якої потік інформації стає вже важко досягнути. Поява нових слів створює невичерпний потенціал до наповнення терміносистеми науково-технічного дискурсу, зокрема англомовного, а їх відтворення різними мовами формує багатий матеріал для перекладацької практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ще декілька століть тому мовознавці та лексикографи вивчали феномен неологізації мови, не приділяючи особливої уваги суті понять «лексична інновація» та «неологізм». Завжди вважалося,

що ці терміни говорять самі за себе і відповідні явища не потребують глибоких досліджень. Така наукова лакуна не могла залишитися непоміченою й закономірно привернула увагу багатьох дослідників. Відтак, підходи до визначення, класифікації, структурно-семантичних особливостей, а також нюансів перекладу лексичних інновацій пропонували вітчизняні та зарубіжні мовознавці, такі як Н. Ф. Клименко [11], М. П. Кочерган [12], Дж. Алджео [1; 2], Д. Крістал [3], Р. Фішер [4], Е. Маттіелло [5], П. Ньюмарк [6] та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Значення досліджень у сфері неології важко переоцінити. Стрімкий розвиток науки й техніки сприяє інтенсивному поповненню словникового складу будь-якої мови. Цей розвиток не є рівномірним і залежить від ступеня релевантності різних видів наукової діяльності. Розвиток аерокосмічної промисловості

е на порядку денному в усіх розвинених країнах і привертає увагу передових науковців по всьому світу, що вимагає точності у відтворенні нової термінології. Недостатня вивченість лексичних інновацій у цій сфері тягне за собою труднощі в перекладі, а відповідно і в професійній комунікації або прикладних дослідженнях з теми. Саме тому систематизація та стандартизація знань з неології терміносистем, поряд зі специфікою перекладу інноваційної лексики є актуальною темою для поглибленого вивчення.

Формування мети статті. Об'єктом цього дослідження є англомовні лексичні інновації у сучасній аерокосмічній галузі, а предметом – особливості їх відтворення українською мовою. Тому метою статті є визначення тенденцій у перекладі таких інноваційних лексичних одиниць. Для досягнення цієї мети було поставлено та виконано такі завдання: 1) розглянути основні підходи до визначення поняття «лексична інновація» та «неологізм»; 2) проаналізувати алгоритм перекладу англомовних лексичних інновацій українською мовою на основі визначення способів утворення таких лексичних одиниць, а також встановлення їх зв'язку з контекстом; та 3) описати шляхи застосування конкретних перекладацьких трансформацій для їх відтворення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Лексичний склад – це частина мови, яка розвивається надзвичайно швидко. Наприкінці минулого століття кількість нових слів щороку сягала щонайменше трьох тисяч, і з часом цей показник лише збільшується [6, р. 140]. Поява лексичних інновацій передовсім пов'язана з еволюційними процесами в мові, виникненням нових реалій та необхідності їх номінації. Інноваційна лексика – це саме ті мовні утворення, що дозволяють простежити тенденції розвитку суспільства на поточному етапі. Тим не менше іноді слова, які позначають уже відомі феномени можуть отримати нові значення або перейти з однієї сфери вживання в іншу [там само, р. 141].

Лексична інновація – це досить широке родове поняття, що об'єднує в собі ряд вужчих видів, а саме, інновації мовлення – оказіоналізми – та інновації мови – неологізми. Загалом ці поняття пов'язані багатьма спільними рисами, але кожне з них має свої характерні особливості, що не дозволяє їх повністю ототожнити [14, с. 28].

Оказіоналізмом прийнято називати лексичні одиниці, які створюються, щоб задовільнити певне комунікативне завдання. Вони зазвичай носять разовий характер (англ. *nonce word* – одноразове слово), а їх поява у словниках малоімовірна [5, р. 19].

У рамках дослідження еволюційних мовних процесів, які торкаються термінології аерокосмічної галузі, на позначення інноваційної лексики використовуватимемо саме термін «неологізм». Адже на відміну від оказіоналізмів лексичні неологізми не мають стилістичного забарвлення і слугують для збагачення словникового складу мови. Тому лексична інновація та неологізм надалі будуть розглядатися як синоніми.

«Неологізм» очевидно є найпоширенішим представником серед лексичних інновацій, а наукові дослідження, які мали на меті вивчення цього феномену, важко злічити [2–5; 11]. Тим не менше дискусії з цього приводу ведуться й досі.

За «Коротким словником лінгвістичних термінів» неологізми – це «слова або звороти мови, які були утворені для позначення нового предмета чи поняття» [9, с. 105]. Слова й вирази вважаються неологізмами, якщо вони відповідають усім вимогам для фіксації у словниках [1, р. 2]. При цьому неологізмом може стати й оказіоналізм, який втратив свою «одноразовість» [4, р. 2].

Усебічне дослідження неологізмів зумовило виникнення низки лінгвістичних теорій, що пояснюють природу неологізмів. Серед них можна виділити такі: 1) *стилістична*, згідно з якою основним чинником визначення неологізму є відчуття новизни; 2) *психолінгвістична*, де береться до уваги індивідуальний досвід кожного носія мови; 3) *лексикографічна*, за якою неологізмами вважаються лише одиниці мови, що кодифіковані у словниках; 4) *денотативна* теорія, що класифікує неологізми як слова на позначення нових реалій; 5) *конкретно-історична* теорія, прихильники якої надають критичного значення діахронічній перспективі [13, с. 38].

Якщо перші чотири теорії є суперечливими і досить однобічними, то з останньою погоджується абсолютна більшість вчених. Критично важливо вивчати неологізми з погляду діахронії, адже час утворення слова є найважливішим чинником для об'єктивного визначення його новизни. Керуючись таким підходом можна стверджувати, що слова, які сьогодні вже не здаються новими, були неологізмами на певному часовому зрізі в минулому [12, с. 227].

Інноваційна лексика не лише активно збагачує словниковий склад мови, але й створює труднощі під час перекладу, зокрема в науково-технічних текстах, які мають певні граматичні та лексичні особливості, притаманні цьому стилю. Можна виділити певний алгоритм дій, який спростить процес відтворення слова і забезпечить адекватність перекладених новотворів. Він включає:

- аналіз способів словотворення;
- визначення контексту та лексико-семантичного змісту вживання неологізму;
- підбір перекладацьких трансформацій [6, р. 150].

Оскільки кожен неологізм завжди утворюється з наявних у мові морфем або лексем [там само, р. 140], аналіз **словотвірних процесів і способів словотворення** буде дуже корисним для перекладача, адже зазвичай за морфемами закріплюється певний зміст, який може вказувати на частинимовну належність або семантичні особливості слова. Перекладач повинен пам'ятати про словотвірні правила, що регулюють процес неологізації. Переважна більшість слів у будь-якій мові утворюється морфологічним або семантичним способами. Серед морфологічних способів неологізації лексики аерокосмічної сфери у порядку зменшення їхньої продуктивності виділяють такі [1, р. 245]:

- словоскладання (N+N, V+N – *wormhole, take-off time*; Adj + N – *supersonic speed*; Adj + V – *dry-lease*; Adv+N – *upward flight*; Num+N – *two-door*);
- афіксація (*depressurization, weathering, alignment*);
- конверсія (N > V – *an approach* (наближення) > *to approach* (заходити на посадку), V > N – *to take off* (злітати) > *a take-off* (зліт));
- усичення (*ampere* > *amp* (A), *active* > *ACT*);

– аббревіація (*autoland* > *A/L*, *advisory circular* > *AC*, *autopilot control unit* > *ACU*, *real-time kinematic* > *RTK*);

– акроніми (*National Aeronautics and Space Administration* > *NASA*);

– телескопія (*aviation gasoline* > *avgas*, *aviation electronics* > *avionics*, *pulsating radio source* > *pulsar*, *parallax of one second* > *parsec*).

Для позначення певних процесів в аерокосмічній галузі можливе використання семантичних неологізмів, тобто надання загальноживаним словам нового значення на основі метафоричного (*bleed off air* – *перепускати повітря*, *roll* – «бочка», *spin* – «штовп» як фігури пілотажу) або метонімічного (*Nesterov Loop* – «мертва петля») перенесення. Такий спосіб словотворення має назву «термінологізація» [7, с. 61]. Зв'язок терміносистеми і системи загальноживаної лексики також свідчить і про зворотній процес – детермінологізацію [там само, с. 63]. Це відбувається завдяки збільшенню впливу науки й техніки на повсякденне життя людей. Трапляється, що терміни, які втрачають свій науковий відтінок, подібно до термінологізації (шляхом метафоричного перенесення) отримують нове, іноді просторічне значення. Наприклад, вираз «ловити вертольотом», що означає «страждати від наслідків алкогольного сп'яніння».

На сучасному етапі розвитку англійської мови запозичення мабуть є одним із найменш продуктивних способів утворення нових слів. Англійська мова активно наповнювалася іношомовною лексикою в період становлення наукових сфер діяльності (*astronaut* < *гр.* *astro* – «star» *nautēs* – «sailor»). Більшість таких запозичень вже асимільовані англійською мовою і не відчуються в системі мови як чужорідні.

Визначення змісту слова, контексту, у якому воно використовується та його належність до певних лексико-семантичних груп також є надважливим завданням для адекватного відтворення термінотворень іншою мовою. Це критично важливо, адже терміни в різних терміносистемах можуть мати різні значення. Наприклад, міждисциплінарний термін *approach* – *підхід* набуває вузького змісту в багатьох сферах: у медицині він може означати *доступ до органу, який оперують*; у математиці – *спосіб вирішення задачі*; у аерокосмічній сфері – *підхід, наближення до цілі* або *зхід на посадку (вихід у зону аеродрому)* тощо.

Третім етапом перекладацького алгоритму є підбір доречних трансформацій для відтворення слів цільовою мовою. У перекладознавстві відтворення термінів за допомогою лексичного еквівалента є основним і найбільш бажаним способом серед усіх інших, адже мета перекладу полягає у досягненні чіткої лексичної відповідності зі значенням іношомовного слова. Якщо професійні лексикографічні джерела мають словниковий варіант шуканої лексеми, то використовувати необхідно саме його. Але спосіб еквівалентного перекладу не є можливим, коли йдеться про сильні (абсолютні) неологізми, оскільки йдеться про поняття, яке ймовірно за все не має відповідника [14, с. 33]. Для слабких (відносних) неологізмів можливе використання функційних відповідників, які можуть передавати зміст лексичної одиниці за допомогою близьких за зна-

ченням слів (*bleed off air* – *перепускати повітря*, *roll* – «бочка») [10, с. 287].

У разі неможливості підібрати точний відповідник перекладачі користуються низкою прийомів, серед яких: транслітерація, транскрибування, калькування, описовий переклад, або експлікація [10], та «іношомовні вкраплення в неадаптованій формі» [11, с. 13].

Транслітерація – це відтворення форми за допомогою літер мови, на яку здійснюється переклад. Це своєрідне запозичення графічної форми лексеми разом з її значенням, наприклад: *laser* – *лазер*, *pulsar* – *пульсар*, *navigator* – *навігатор*, *meteor* – *метеор*, *albedo* – *альbedo*.

Транскрибуванням вважається механічна передача фонетичної форми слова вихідної мови літерами мови перекладу. При використанні цієї трансформації відбувається запозичення звукової форми слова, наприклад: *fuselage* – *фюзеляж*, *quasar* – *квазар*, *parsec* – *парсек*.

Можливе також використання адаптивного транскодування, коли форма слова певною мірою адаптується до фонетичної або граматичної структури мови перекладу (*aviation* – *авіація*, *atmosphere* – *атмосфера*) та змішаного транскодування – транскрибування з елементами транслітерації (*altimeter* – *альтиметр*, *autopilot* – *автопілот*) [10, с. 283].

Калькування полягає у копіюванні слова або словосполучення з заміною складових частин (морфеми або слова) їхніми лексичними відповідниками в мові перекладу. Калькування найбільш схоже на буквальный (еквівалентний) переклад і характеризується повною відповідністю та співвіднесеністю з початковою лексичною одиницею [там само, с. 286]. Цей спосіб є зручним для перекладу складних за структурою термінів, наприклад: *internal combustion engine* – *двигун внутрішнього згорання*, *supersonic speed* – *надзвукова швидкість*, *supermassive black hole* – *надмасивна чорна діра*, *dark matter* – *темна матерія*.

Описовий переклад, або експлікація – це прийом відтворення значення слова за допомогою опису як розширеного пояснення певного поняття. Під дією цієї трансформації оригінальна лексична одиниця замінюється словосполученням вихідної мови, яке роз'яснює її значення [там само, с. 297]. Наприклад, *graphene-based magnetic field sensor* – *датчик магнітного поля на основі графену*, *stellar classification* – *спектральна класифікація зірок*.

Трапляються випадки, коли лексичну інновацію неможливо (або недоцільно) передавати шляхом жодної з розглянутих перекладацьких трансформацій. Тому все частіше використовуються «іношомовні вкраплення», коли в тексті, написаному цільовою мовою, зберігається оригінальне написання англійського слова без суттєвих змін. Це може стосуватися власних назв або методів та прийомів, що застосовуються в науці та техніці. Наприклад, *Real Time Kinematic (RTK) mode of positioning* – *режим позиціонування RTK*.

Висновки. Неологізми, мабуть, становлять найбільш складну професійну проблему перекладача, тому що в техніці постійно створюються нові об'єкти та відбуваються нові процеси. Поява неологізмів у науково-технічних сферах, зокрема в аерокосмічній галузі, викликана причинами

нелінгвістичного характеру, такими як: стабільний розвиток суспільства, техніки й технологій, поява нових явищ, які необхідно відобразити в мові, а також суто лінгвістичні вимоги (дія закону економії мовних засобів). Процес неологізації є перманентним, він присутній у всіх сферах науки та суспільства, тому є актуальним об'єктом досліджень для багатьох лінгвістів.

У результаті аналізу лексичних інновацій англomовного аерокосмічного дискурсу виявлено продуктивні способи відтворення нових термі-

нологічних одиниць, що дозволяє оптимізувати процес перекладу. Серед запропонованих перекладацьких трансформацій особливої уваги та подальшого осмислення заслуговує прийом «іншомовного вкраплення», адже з лінгвістичної точки зору він може мати як переваги, так і недоліки. З одного боку, використання такого прийому вимагає від перекладача менших зусиль стосовно пошуку лексичного відповідника, з іншого – позбавляє національну мову можливості створення власного еквіваленту.

Список літератури:

1. Algeo J. The Origins and Development of the English Language, 6th edition. Boston, MA : Wadsworth Cengage Learning. Carr, 2010.
2. Algeo J. Fifty Years among the New Words: A Dictionary of Neologisms, 1941–1991. Cambridge : Cambridge University Press, 1991.
3. Crystal D. A Little Book of Language. Sydney : National Library of Australia Cataloguing-in-Publication entry, 2010.
4. Fischer R. Lexical Change in Present-day English: A corpus-based study of the motivation, institutionalization, and productivity of creative neologisms. Tübingen : Narr, 1998.
5. Mattiello E. Analogy in Word-formation: A Study of English Neologisms and Occasionalisms. Berlin/Boston : De Gruyter Mouton, 2017.
6. Newmark P. A Textbook of Translation. New York : Prentice-Hall International, 1988.
7. Вус М. І. Українська біологічна термінологія в аспекті семантичної деривації. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Проблеми української термінології*. 2015. № 817. С. 60–64.
8. Дзюбіна О. Диференціальні ознаки неологізмів і okazіоналізмів (на матеріалі художньої літератури та Інтернет-реклами англійської мови). *Вісник Львівського університету. Серія : Іноземні мови*. 2014. Вип. 22. С. 78–84.
9. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001.
10. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури : навчальний посібник. Вінниця : Видавництво «Нова Книга», 2001.
11. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / ред. Н. Ф. Клименко. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008.
12. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий центр «Академія», 2001.
13. Ладоня К. Ю. Неологізми в українській мові: сутність, визначення, принципи класифікації та функціонування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2018. Вип. 36(1). С. 38–40.
14. Чумак Л. М. Лексичні інновації в англomовному медійному дискурсі початку XXI століття: структурний і лінгвопрагматичний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ, 2018.

References:

1. Algeo J. (2010) The Origins and Development of the English Language, 6th edition. Boston, MA: Wadsworth Cengage Learning. Carr.
2. Algeo J. (1991) Fifty Years among the New Words: A dictionary of neologisms, 1941–1991. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Crystal D. (2010) A Little Book of Language. Sydney: National Library of Australia Cataloguing-in-Publication entry.
4. Fischer R. (1998) Lexical Change in Present-day English: A corpus based study of the motivation, institutionalization, and productivity of creative neologisms. Tübingen: Narr.
5. Mattiello E. (2017) Analogy in Word-formation: A Study of English Neologisms and Occasionalisms. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton.
6. Newmark P. (1988) A Textbook of Translation. New York: Prentice-Hall International.
7. Vus M. (2015) Ukrainska biolohichna terminolohiia v aspekti semantichnoi deryvatsii [Ukrainian biological terminology in aspect of semantic derivation]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu Lvivska politekhnika. Problemy ukrainskoi terminolohii*, no. 817, pp. 60–64.
8. Dziubina O. (2014) Dyferentsialni oznaky neolohizmiv i okazionalizmiv (na materialy khudozhnoi literatury ta internet reklamy anhliiskoi movy) [Differential features of neologisms and occasionalisms (on the material of English fiction and internet advertising)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Inozemni movy*, vol. 22, pp 78–84.
9. Yermolenko S. (2001) Ukrainska mova. Korotkyi tлумачnyi slovnyk linhvistychnykh terminiv [Ukrainian language. A brief explanatory dictionary of linguistic terms]. Kyiv: Lybid.
10. Karaban V. I. (2001) Pereklad anhliiskoi naukovoї i tekhnichnoi literatury: nnavchal'yi posibnyk [Translation of English scientific and technical literature: A textbook]. Vinnytsia: Vydavnytstvo "Nova Knyha".
11. Klymenko N., Karpilovska Y., Kysliuk L. (2008) Dynamichni protsesy v suchasnomu ukrainskomu leksykoni [Dynamic processes in the modern Ukrainian lexicon]. N. Klymenko (ed.). Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraha.
12. Kocherhan M. (2001) Vstup do movoznavstva: Pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv [Introduction to linguistics: Textbook for students of higher educational institutions]. Kyiv: Vydavnychiy tsentr "Akademiia".
13. Ladonia K. (2018). Neolohizmy v ukrainskii movi: sutnist, vyznachennia, pryntsyipy klasyfikatsii ta funktsionuvannia [Neologisms in the Ukrainian language: essence, definition, principles of classification and functioning]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Filolohiia*, vol. 36(1), pp. 38–40.
14. Chumak L. (2018) Leksychni innovatsii v anhlo-movnomu mediinomu dyskursi pochatku XXI stolittia: struktturnyi ta linhvoprahmatychnyi aspekty [Lexical innovations in the English-language media discourse of the beginning of the XXI century: structural and linguopragmatic aspects]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.04. Kyiv.

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-16>

УДК 336

Західна О.Р., Бундз Н.Б.

Львівський національний університет імені Івана Франка

АНАЛІЗ ДОХІДНОЇ ЧАСТИНИ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Досліджено питання щодо формування дохідної частини місцевих бюджетів України в умовах воєнного стану. Проаналізовано динаміку формування дохідної частини місцевих бюджетів у січні-вересні 2022 року, здійснено її порівняння з аналогічним періодом попереднього року в розрізі областей. Проведено аналіз динаміки податкових надходжень в розрізі податку на доходи фізичних осіб, єдиного податку та податку на майно. Визначено основні фактори зростання чи скорочення обсягів даних надходжень до місцевих бюджетів. Здійснено аналіз динаміки неподаткових надходжень, а також міжбюджетних трансфертів. Виявлено причини скорочення обсягів цих надходжень до місцевих бюджетів у 2022 році. Визначено відсоток виконання місцевих бюджетів України станом на вересень 2022 року в розрізі областей. Зазначено резервні варіанти наповнення місцевих бюджетів України.

Ключові слова: місцеві бюджети, доходи, податки, структура доходів бюджету, міжбюджетні трансферти, війна.

Zakhidna Oksana, Bundz Natalia

Ivan Franko National University of Lviv

ANALYSIS OF THE REVENUE PART OF THE LOCAL BUDGETS OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Summary. Local budgets play an important role in ensuring the vital activities of the country during the war period, as they are used to finance important services for the population. Local budgets are used to finance state expenditures at the regional level in the field of education, health care, and social protection. The main goal of this work is to analyse the structure of the revenue part of local budgets of Ukraine for the period from January to September 2022 and determine the impact of a full-scale war on the formation of their revenues. The article examines the question of the formation of the revenue part of local budgets of Ukraine under martial law. The dynamics of the formation of the revenue part of local budgets in January-September 2022 has been analysed, and its comparison with the same period of the previous year has been carried out by region. It was determined that, in general, since the beginning of the full-scale armed aggression of the Russian Federation, local budgets have shown quite good results, which indicates how stable local self-government is, which is capable of adequately resisting any challenges, particularly in the financial part. An analysis of the dynamics of tax revenues in terms of personal income tax, single tax and property tax was carried out. It was determined that in the general structure of the income part of local budgets, the tax on the income of individuals occupies the largest share due to the increase in payments to military personnel. The main factors of growth or reduction of tax revenues to local budgets have been determined. An analysis of the dynamics of non-tax revenues, as well as inter-budget transfers, was carried out. The reasons for the reduction of these revenues to local budgets in 2022 have been identified. The percentage of implementation of local budgets of Ukraine as of September 2022 by region was determined. It has been studied that the further from the territories where active hostilities are taking place, the better are the performance indicators of local budgets. Reserve options for filling local budgets of Ukraine are specified.

Keywords: local budgets, revenues, taxes, structure of budget revenues, inter-budgetary transfers, war.

Постановка проблеми. У зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ на територію України, наша держава зіштовхнулася з багатьма викликами, зокрема масштабними руйнуваннями та обстрілами, окупацією, міграцією, призупиненням бізнесу тощо. Спричинене війною падіння ділової активності, масове переселення населення, зменшення кількості працюючих підприємств, антикризові заходи уряду щодо послаблення податкового тиску – все це суттєво вплинуло на місцеві бюджети, особливо в областях, де ведуться активні бойові дії. Враховуючи це, дослідження стану місцевих бюджетів та особливостей формування їхніх доходів в умовах війни є надзвичайно актуальним питанням, яке потребує детального вивчення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню місцевих бюджетів України приділяється увага багатьох українських науковців,

серед яких: Балацький Є.О., Власюк Н.І., Ковалевич Д.А., Коломієць П.В., Коніна М.О., Левченко В.С., Осипенко С.О., Слободянюк Н.О., Чуркіна І.С., Яковчук В.Я. та інші. Проте невирішеним залишається питання щодо формування місцевих бюджетів в умовах воєнного стану, адже в таких умовах підходи до формування фінансових ресурсів на місцевому рівні відрізняються від даних заходів у мирний час. Тому питання про формування дохідної частини місцевих бюджетів України в час війни потребує подальшого дослідження.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз структури дохідної частини місцевих бюджетів України за період з січня по вересень 2022 року та визначення впливу повномасштабної війни на формування їхніх доходів.

Виклад основного матеріалу. Місцеві бюджети відіграють важливу роль у забезпеченні

життєдіяльності країни у воєнний період, оскільки з них здійснюється фінансування важливих для населення послуг. Варто зазначити, що з початку повномасштабної збройної агресії РФ місцеві бюджети показують досить хороші результати. Зокрема, протягом січня-вересня 2022 року до місцевих бюджетів України надійшло 393,3 млрд грн, що на 8 млрд грн більше, ніж за аналогічний період попереднього року. Ця позитивна тенденція свідчить про те наскільки стійким є місцеве самоврядування, яке здатне гідно протистояти будь-яким викликам, зокрема і у фінансовій частині. Проте, враховуючи те, що місцеві бюджети є дуже різними та на деяких територіях України ведуться активні бойові дії, вважаємо за доцільне проаналізувати фактичні дані за 9 місяців повномасштабної війни в розрізі областей та порівняти їх із аналогічним періодом попереднього року (табл. 1). Аналіз даних дозволить побачити відсутність проблем із надходженнями у відносно безпечних областях, зростання надходжень від податку на доходи фізичних осіб через виплати військовослужбовцям, збільшення обсягів єдиного податку, незважаючи на можливість його не сплачувати частині платників, недостатнє надходження податку на майно тощо [1].

Як і слід було очікувати, найбільш значне зниження бюджетних доходів за період з січня по вересень 2022 року відбулося у областях, які постраждали від бойових дій. Зокрема, найбільше зменшилися доходи місцевих бюджетів Хер-

сонської (-33,3%), Луганської (-21,9%), Донецької (-19,9%), Запорізької (-15,1%) та Харківської областей (-11,6%). Ключовим фактором зниження надходжень до бюджетів цих регіонів є зменшення кількості громадян через міграцію до більш безпечних областей України та за кордон, зниження ділової активності великого та малого бізнесу, падіння купівельної спроможності населення. Також на зменшення обсягів надходжень, значною мірою, вплинули зміни законодавства. Наприклад, для стабілізації ситуації на ринку палива було запроваджено нульову ставку акцизу з пального, яка почала діяти з середини березня. Даний податок раніше надходив до бюджетів громад в значних розмірах, тому для деяких регіонів цей вид доходів був досить суттєвим. Крім цього, на початку війни була введена заборона на продаж алкоголю, що теж спричинило втрати доходів місцевих бюджетів через ненадходження до них акцизного податку. Змінилися й умови сплати єдиного податку: окремим категоріям було дозволено не сплачувати даний податок, а бізнесу – перейти на особливі умови оподаткування за ставкою 2%. Цим здебільшого скористалися області, де ведуться бойові дії, що і призвело до скорочення доходів їхніх бюджетів [1].

В свою чергу, бюджетні доходи у відносно безпечних регіонах зросли в середньому на 8%. Серед основних причин зростання є збільшення надходжень від податку на доходи фізичних осіб (ПДФО). Зокрема, у загальній структурі до-

Таблиця 1

Дохідна частина місцевих бюджетів України протягом січня-вересня 2021 та 2022 рр., млн грн

№	Область	Доходи, млн. грн		Абсолютне відхилення, млн грн	Відносне відхилення, %
		2021	2022		
1.	Вінницька	14 191,00	15 108,60	917,60	+6,5%
2.	Волинська	9 515,50	10 193,60	678,10	+7,1%
3.	Дніпропетровська	40 273,80	42 356,70	2 082,90	+5,2%
4.	Донецька	19 129,10	15 331,90	-3 797,20	-19,9%
5.	Житомирська	11 500,80	12 380,70	879,90	+7,7%
6.	Закарпатська	10 503,20	11 564,80	1 061,60	+10,1%
7.	Запорізька	17 469,30	14 838,80	-2 630,50	-15,1%
8.	Івано-Франківська	11 567,20	12 674,60	1 107,40	+9,6%
9.	Київська	21 702,10	21 548,90	-153,20	-0,7%
10.	м. Київ	49 880,70	49 743,20	-137,50	-0,3%
11.	Кіровоградська	8 877,00	9 072,50	195,50	+2,2%
12.	Луганська	6 489,00	5 067,40	-1 421,60	-21,9%
13.	Львівська	23 839,10	28 490,10	4 651,00	+19,5%
14.	Миколаївська	10 150,90	11 316,60	1 165,70	+11,5%
15.	Одеська	23 239,10	24 457,80	1 218,70	+5,2%
16.	Полтавська	16 379,70	17 726,20	1 346,50	+8,2%
17.	Рівненська	10 574,70	11 156,90	582,20	+5,5%
18.	Сумська	9 361,60	9 376,10	14,50	+0,2%
19.	Тернопільська	9 180,60	8 967,60	-213,00	-2,3%
20.	Харківська	25 957,40	22 949,20	-3 008,20	-11,6%
21.	Херсонська	9 069,90	6 051,60	-3 018,30	-33,3%
22.	Хмельницька	11 144,10	12 243,30	1 099,20	+9,9%
23.	Черкаська	10 932,50	11 511,40	578,90	+5,3%
24.	Чернівецька	7 109,50	7 618,00	508,50	+7,2%
25.	Чернігівська	9 031,90	8 950,00	-81,90	-0,9%

Джерело: розроблено авторами за даними [2]

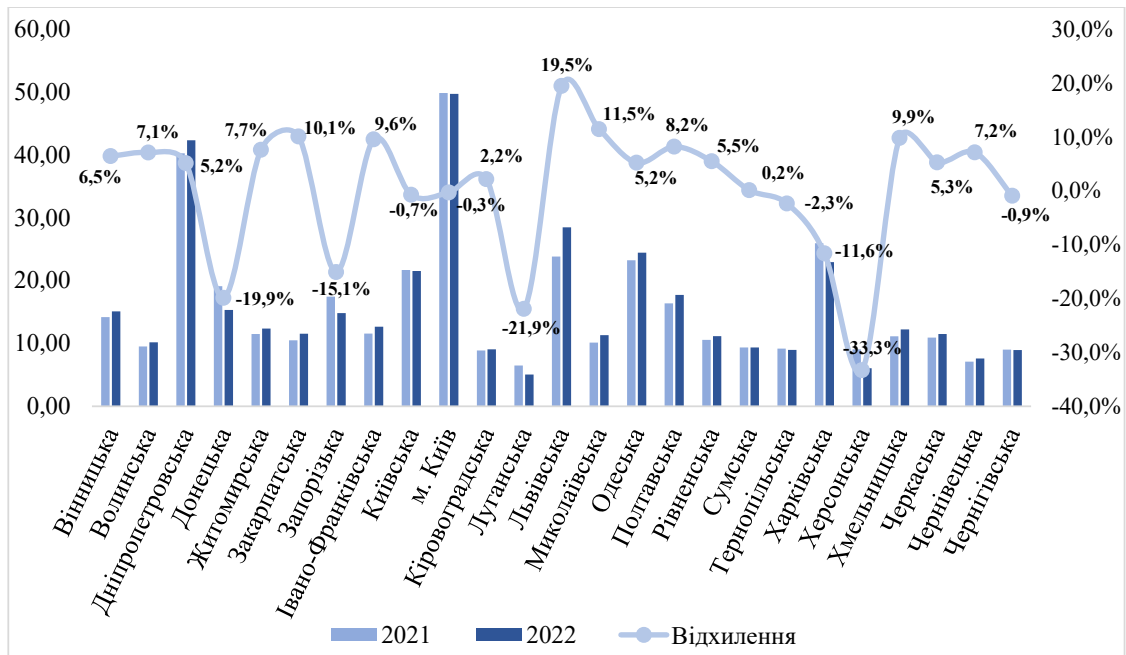

Рис. 1. Динаміка надходжень до місцевих бюджетів України за січень-вересень 2021 та 2022 рр., млрд грн

Джерело: розроблено авторами за даними [2]

хідної частини місцевих бюджетів за 9 місяців 2022 року саме ПДФО займає найбільшу частку – 48%. Це майже на 10% більше порівняно із аналогічним періодом попереднього року. Цьому значною мірою посприяло суттєве збільшення виплат військовослужбовцям, а також релокація підприємств зі Сходу України на відносно безпечні території.

Графічно дохідну частину місцевих бюджетів України за 9 місяців 2021 та 2022 років зобразимо на рисунку 1.

З наведеного рисунка можна помітити, що найбільш швидкими темпами зростають доходи місцевих бюджетів Львівської області. За 9 місяців 2022 року місцеві бюджети області отримали на 4,7 млрд грн або 19,5% більше, ніж за такий же період минулого року. На це вплинуло переміщення великої кількості підприємств на територію Львівщини, адже, як свідчить офіційна статистика, серед західних регіонів найбільш привабливою для релокації є саме Львівська область, куди з початком повномасштабної війни вже було переміщено 233 підприємства, а, як відомо, після переміщення ці підприємства повинні сплачувати ПДФО за своїм новим місцем реєстрації.

Варто відмітити, що доходи бюджету – це податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, плату за надання адміністративних послуг, власні надходження бюджетних установ) [3]. У структурі доходів місцевих бюджетів України майже 70% займають податкові надходження. Тому для більш детального аналізу щодо формування дохідної частини місцевих бюджетів в умовах воєнного стану, варто розглянути динаміку податкових надходжень до місцевих бюджетів в розрізі областей за 9 місяців 2021 та 2022 років. Оскільки станом на 2022 рік найбільшу частку

у структурі податкових надходжень займають ПДФО (48%), єдиний податок (8%) та податок на майно (7%), вважаємо за доцільне для аналітики виокремити лише ці податки (табл. 2).

Ключовим елементом у дохідній структурі місцевих бюджетів є ПДФО, який за період з січня по вересень 2022 року з 393,3 млрд грн загальною обсягу бюджетних доходів становив 188,5 млрд грн. Незважаючи на те, що у 2022 році через війну мільйони українців втратили роботу, надходження податку на доходи фізичних осіб до місцевих бюджетів зросли в середньому на 30% порівняно із 2021 роком. Це зумовлено зростанням відрахувань із заробітних плат військовослужбовців, а також збільшенням нормативу зарахування ПДФО до місцевих бюджетів із 60% до 64% з початку 2022 року. Зрозуміло, що це ніяким чином не вирішує проблему безробіття для економіки України, але короткостроково зберігає приблизно той самий чи навіть трохи вищий рівень наповнення місцевих бюджетів за рахунок ПДФО.

Ще одним важливим джерелом наповнення місцевих бюджетів є єдиний податок. Із даних, наведених у таблиці 2, помітно, що найбільші скорочення обсягів даного податку у 2022 році порівняно з 2021 відбулися у бюджетах Запорізької, Луганської, Миколаївської, Донецької, Харківської та Херсонської областей. Це було зумовлено тим, що внаслідок бойових дій малий та середній бізнес був або переміщений, або зовсім припинений на зазначених територіях. Натомість, у більш безпечних регіонах відбувся приріст єдиного податку. Цьому слугували зміни до податкового законодавства, які дозволили суб'єктам підприємницької діяльності зі значними доходами сплачувати єдиний податок в розмірі 2% замість податку на прибуток (18%) [4]. Як наслідок, велика кількість суб'єктів підприємництва скористалася цією можливістю, що і забез-

Таблиця 2

**Динаміка надходжень ПДФО, єдиного податку та податку на майно
до місцевих бюджетів за 9 місяців 2021 та 2022 рр., млрд грн**

Область	ПДФО		Відхилення, %	Єдиний податок		Відхилення, %	Податок на майно		Відхилення, %
	2021	2022		2021	2022		2021	2022	
Вінницька	5,33	7,30	+37%	1,05	1,15	+10%	0,95	0,93	-2%
Волинська	3,02	4,33	+43%	0,52	0,59	+13%	0,49	0,51	+4%
Дніпропетровська	15,26	20,16	+32%	2,54	2,78	+9%	4,40	4,70	+7%
Донецька	8,17	8,45	+3%	0,80	0,53	-34%	1,09	0,56	-49%
Житомирська	4,04	6,39	+58%	0,75	0,76	+1%	0,66	0,57	-14%
Закарпатська	2,97	4,67	+57%	0,58	0,63	+9%	0,47	0,37	-21%
Запорізька	7,15	7,35	+3%	1,26	1,04	-17%	1,54	0,89	-42%
Івано-Франківська	3,55	5,12	+44%	0,67	0,77	+15%	0,66	0,58	-12%
Київська	8,94	10,50	+17%	2,06	2,25	+9%	1,66	1,31	-21%
м. Київ	21,08	22,44	+6%	7,06	8,12	+15%	5,52	4,12	-25%
Кіровоградська	3,20	3,97	+24%	0,57	0,62	+9%	0,84	0,80	-5%
Луганська	2,28	2,51	+10%	0,32	0,17	-47%	0,37	0,10	-73%
Львівська	9,38	14,54	+55%	2,27	2,80	+23%	1,40	1,49	+6%
Миколаївська	4,20	6,31	+50%	0,70	0,64	-9%	0,83	0,47	-43%
Одеська	8,76	11,27	+29%	1,93	1,91	-1%	2,76	2,43	-12%
Полтавська	6,03	7,63	+27%	1,04	1,11	+7%	1,33	1,28	-4%
Рівненська	3,44	4,79	+39%	0,60	0,64	+7%	0,49	0,46	-6%
Сумська	3,79	4,70	+24%	0,62	0,61	-2%	0,74	0,56	-24%
Тернопільська	2,80	3,76	+34%	0,57	0,64	+12%	0,46	0,38	-17%
Харківська	10,54	11,03	+5%	2,85	2,63	-8%	2,50	1,10	-56%
Херсонська	2,94	2,27	-23%	0,58	0,36	-38%	0,64	0,17	-73%
Хмельницька	4,24	6,10	+44%	0,75	0,84	+12%	0,76	0,66	-13%
Черкаська	4,10	5,52	+35%	0,91	0,97	+7%	0,88	0,83	-6%
Чернівецька	1,94	2,79	+44%	0,41	0,46	+12%	0,37	0,36	-3%
Чернігівська	3,40	4,58	+35%	0,66	0,61	-8%	0,78	0,55	-29%

Джерело: розроблено авторами за даними [2]

печило приріст єдиного податку до місцевих бюджетів. Загалом надходження єдиного податку у 2022 році зросли на 1,56 млрд грн або на 5% порівняно із 2021 роком.

В свою чергу, податок на майно, який включає плату за землю, податок на нерухоме майно та транспортний податок, демонструє не такі хороші результати. У таблиці 2 видно, що у бюджетах більшості областей відбулося скорочення даного виду надходжень. Це пов'язано зі змінами до податкового законодавства, які передбачають те, що на період з березня 2022 року по 31 грудня року, наступного за роком, в якому припинено або скасовано військовий стан, не нараховується та не сплачується плата за землю на територіях, де ведуться активні бойові дії [5]. При цьому, перелік таких територій досі не визначений Кабінетом Міністрів України, що унеможливає чітке визначення та підстави для стягнення плати за землю [6]. В результаті цього за 9 місяців поточного року надходження від податку на майно скоротилися на 20% порівняно з аналогічним періодом попереднього року. Надходження податку на майно зросли лише у трьох областях: Волинській (+4%), Львівській (+6%) та Дніпропетровській (+7%). Решта областей недоотримали доходи від цього податку. При цьому, найбільші скорочення відбулися у Херсонській та Луганській областях – на 73%, а також у Харківській та Донецькій – на 56% і 49% відповідно.

Неподаткові надходження у місцевих бюджетах України займають незначну частку і у 2022 році станом на вересень становлять 3,60% у загальній структурі усіх бюджетних надходжень. Варто зауважити, що неподатковими є доходи бюджету у вигляді власних надходжень бюджетних установ, доходів від власності та підприємницької діяльності, адміністративних зборів та платежів, доходів від некомерційної діяльності тощо [3].

Загальна сума неподаткових надходжень за 9 місяців поточного року становить 14,18 млрд грн, що на 3,78 млрд грн (-21,1%) менше порівняно з попереднім (рис. 2). Зменшення відбулося за рахунок скорочення усіх видів неподаткових доходів до місцевих бюджетів у 2022 році. Зокрема, найбільш вагоме значення для місцевих бюджетів мають власні надходження бюджетних установ, які становлять 65,8% від загального обсягу неподаткових надходжень. У 2022 році власні надходження бюджетних установ зменшилися на 22,8% порівняно з минулим роком. Крім цього, адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної діяльності скоротилися на 10,3%, доходи від власності та підприємницької діяльності – на 12,5% та інші неподаткові надходження – на 41,6%.

Для більш детального аналізу зобразимо динаміку неподаткових надходжень до місцевих бюджетів в розрізі областей (рис. 3).

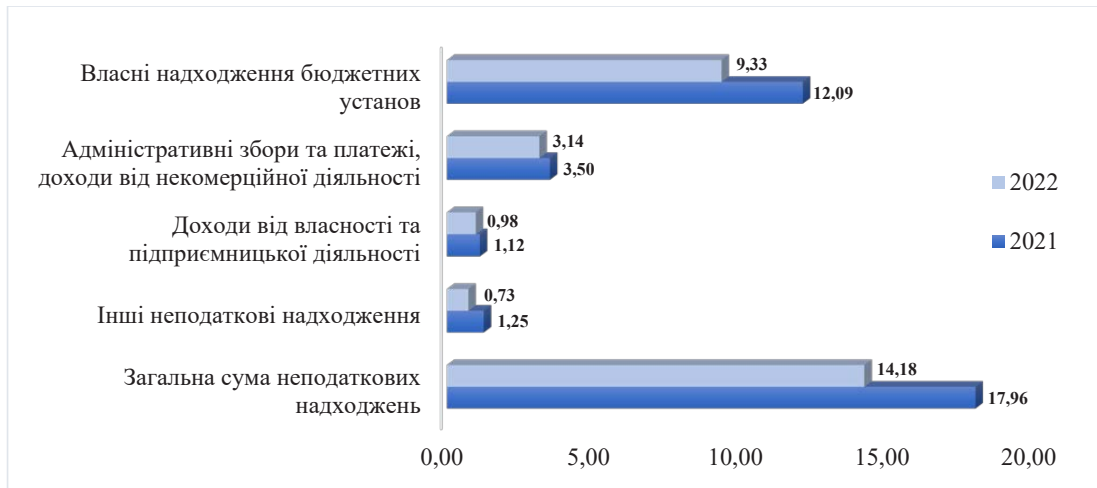

Рис. 2. Динаміка неподаткових надходжень до місцевих бюджетів у січні-вересні 2021 та 2022 рр., млрд грн

Джерело: розроблено авторами за даними [2]

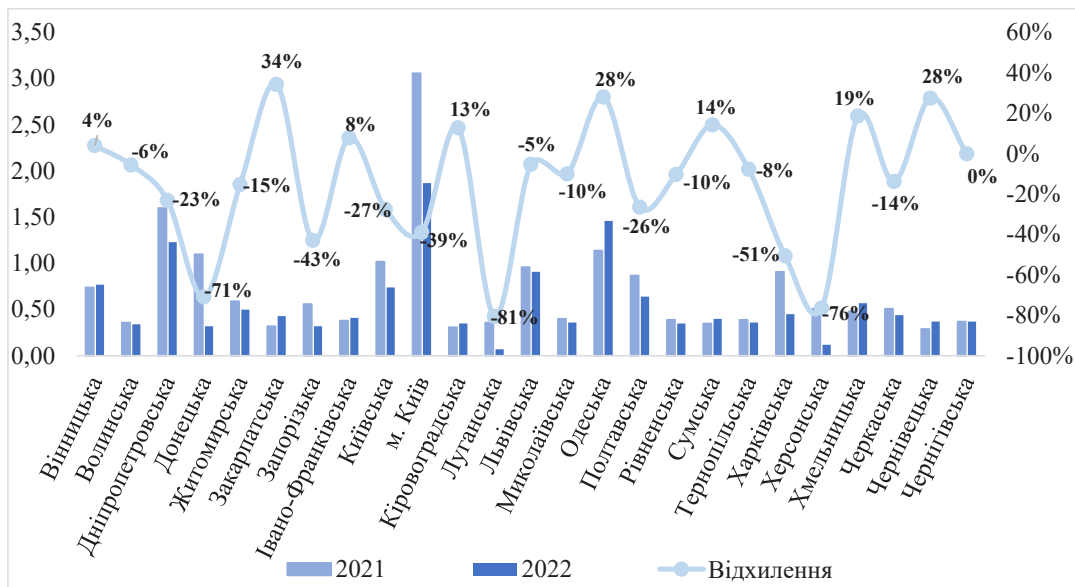

Рис. 3. Динаміка неподаткових надходжень до місцевих бюджетів в розрізі областей за період січень-вересень 2021 та 2022 рр., млрд грн

Джерело: розроблено авторами за даними [2]

Наведений рисунок показує, що обсяг неподаткових надходжень не скоротився лише в кількох областях, серед яких Вінницька (+4%), Закарпатська (+34%), Івано-Франківська (+8%), Кіровоградська (+13%), Одеська (+28%), Сумська (+14%), Хмельницька (+19%) та Чернівецька (+28%). Водночас до місцевих бюджетів Луганської області за 9 місяців 2022 року надійшло лише 7 млн грн неподаткових надходжень, що на 81% менше порівняно з аналогічним періодом 2021 року. Бюджети Донецької, Херсонської та Харківської областей також зазнали значних втрат неподаткових надходжень у 2022 році – -71%, -76% та -51% відповідно. Однією з основних причин скорочення обсягів неподаткових надходжень у місцевих бюджетах України є ненадання адміністративних послуг: у найбільш постраждалих областях – через ведення бойових дій, а в відносно безпечних – через те, що багато реєстрів були закриті з безпекових причин.

Доходна частина місцевих бюджетів включає також міжбюджетні трансферти, тобто кошти, які передаються на безповоротній і безоплатній основі з державного бюджету. Станом на вересень 2022 року місцеві бюджети отримали 102,36 млрд грн міжбюджетних трансфертів, зокрема 85,33 млрд грн субвенцій та 17,03 млрд грн дотацій. Зобразимо графічно динаміку надходжень міжбюджетних трансфертів до місцевих бюджетів в розрізі областей за період січень-вересень 2021 та 2022 рр. (рис. 4).

На даному рисунку видно, що у 2022 році відбулося скорочення надходжень міжбюджетних трансфертів до місцевих бюджетів усіх областей. Зокрема найбільш стрімке зменшення спостерігається у Донецькій та Луганській областях – на 28%, а також Чернігівській та Херсонській – на 25%. Загалом сума трансфертів, наданих цього року, скоротилась на 18,51 млрд грн. Це пов'язано

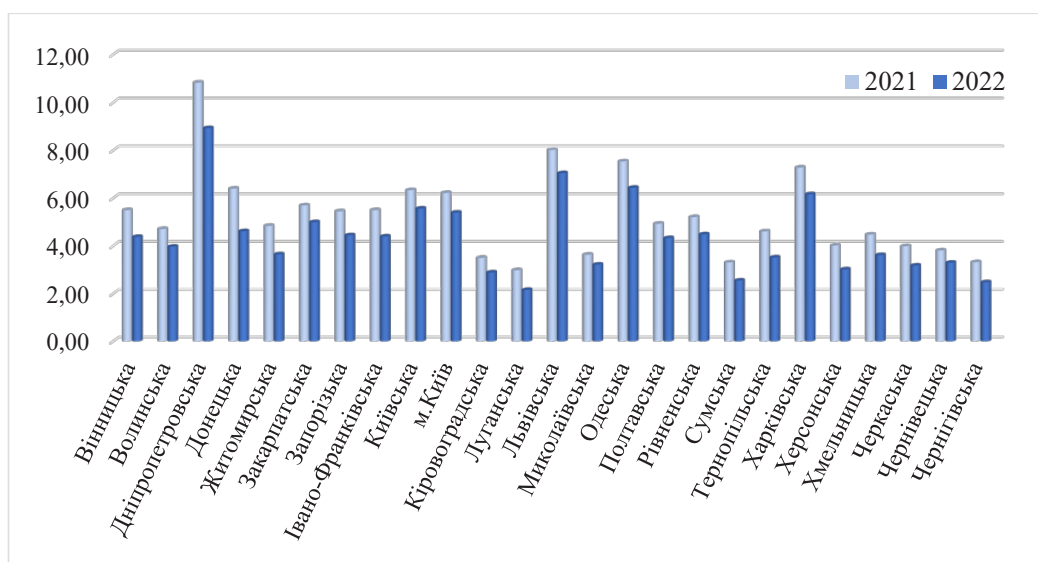

Рис. 4. Динаміка надходжень міжбюджетних трансфертів до місцевих бюджетів в розрізі областей у січні-вересні 2021 та 2022 рр., млрд грн

Джерело: розроблено авторами за даними [2]

із скороченням великої кількості трансфертів місцевим бюджетам з метою спрямування до резервного фонду держбюджету для забезпечення фінансування заходів територіальної оборони, захисту безпеки населення та функціонування бюджетної сфери, комунальних підприємств у період воєнного стану [7]. Як зазвичай, найбільшу частку у структурі міжбюджетних трансфертів, наданих місцевим бюджетам, займає освітня субвенція – 87,1%. Слід відмітити те, що зміни до законодавства дозволяють використовувати ці кошти не лише за раніше визначеним “освітнім” призначенням, але й на заходи територіальної оборони, задоволення продовольчих потреб, евакуацію населення з небезпечних територій, оплату інших заходів, спрямованих на підтримку цивільного населення в умовах воєнного стану, зокрема, облаштування бомбосховищ у закладах загальної середньої освіти для забезпечення безпечного освітнього процесу. Це додатковий ресурс, яким можуть скористатися деякі місцеві ради [1].

Крім цього, було запроваджено новий трансферт – субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на забезпечення нагальних потреб функціонування держави в умовах воєнного стану. Ця субвенція станом на вересень 2022 року надійшла до місцевих бюджетів в розмірі 5,32 млрд грн, що становить 6,2% від загальної суми наданих субвенцій. Даний вид надходжень спрямовується на придбання необхідних продовольчих і санітарно-гігієнічних товарів, а також пакувальних товарів для їх фасування, пального, будівельних матеріалів для проведення першочергових аварійно-ремонтних робіт на об'єктах, які пошкоджені внаслідок бойових дій, лікарських засобів, медичних виробів, допоміжних засобів до них, медичного обладнання [1].

Що стосується плану виконання дохідної частини місцевих бюджетів, то лише в тих областях, де ведуться чи велися активні бойові дії та які частково або повністю знаходяться під окупацією, дохідна частина виконана менше, ніж на

60% від запланованого обсягу. У всіх інших областях середні показники виконання дохідної частини місцевих бюджетів знаходяться на рівні 2021 року (табл. 3).

Зокрема, найкраще виконуються місцеві бюджети західних областей України. В п'ятірку лідерів входять Закарпатська, Волинська, Львівська, Рівненська та Чернівецька області. Хороші результати виконання місцевих бюджетів свідчать про те, що громади здатні ефективно розпоряджатися та нарощувати отримані фінансові ресурси, гідно реагувати на непередбачувані виклики та забезпечувати високий рівень надання послуг в будь-яких умовах, а також швидко пристосовуватися до нових умов.

Та незважаючи на досить позитивну динаміку наповнення місцевих бюджетів, зрозуміло, що через воєнні дії на території України повинні бути також резервні варіанти наповнення місцевих бюджетів. Серед них можна виділити наступні:

- працевлаштування внутрішньо переміщених осіб, створення нових робочих місць, в тому числі шляхом релокації суб'єктів підприємницької діяльності;
- усунення недоліків в управлінні комунальними підприємствами і виведення їх зі збитковості;
- більш ефективне управління земельними ресурсами, зокрема перегляд діючих договорів оренди, проведення інвентаризації, системне ведення обліку земель, своєчасний перегляд орендної плати, формування бази платників податків плати за землю тощо [8].

Висновки і пропозиції. Отже, за результатами даного дослідження, можна зробити висновок, що повномасштабна війна на території нашої країни вплинула на місцеві бюджети по-різному. Тому і наслідки для місцевих бюджетів відрізняються: чим далі від територій, де ведуться активні бойові дії, тим кращі показники виконання місцевих бюджетів. Надходження від ПДФО цього року зросли у бюджетах практично усіх областей через збільшення кількості вій-

**Виконання місцевих бюджетів за доходами
в розрізі областей за січень-вересень 2022 р., млрд грн**

№	Область	План, млрд грн	Факт, млрд грн	Виконано, %
1.	Закарпатська	15,03	11,56	77%
2.	Волинська	13,37	10,19	76%
3.	Львівська	37,46	28,49	76%
4.	Рівненська	14,68	11,16	76%
5.	Чернівецька	10,08	7,62	76%
6.	Хмельницька	16,26	12,24	75%
7.	Миколаївська	15,10	11,32	75%
8.	Івано-Франківська	17,16	12,67	74%
9.	Житомирська	16,78	12,38	74%
10.	Тернопільська	12,30	8,97	73%
11.	Дніпропетровська	58,37	42,36	73%
12.	Вінницька	20,87	15,11	72%
13.	м. Київ	68,81	49,74	72%
14.	Черкаська	15,95	11,51	72%
15.	Одеська	33,92	24,46	72%
16.	Полтавська	24,69	17,73	72%
17.	Кіровоградська	12,83	9,07	71%
18.	Київська	30,97	21,55	70%
19.	Сумська	13,87	9,38	68%
20.	Чернігівська	13,26	8,95	67%
21.	Запорізька	24,54	14,84	60%
22.	Харківська	37,97	22,95	60%
23.	Донецька	25,61	15,33	60%
24.	Луганська	9,06	5,07	56%
25.	Херсонська	12,08	6,05	50%

Джерело: розроблено авторами за даними [2]

ськовослужбовців та зростання військових виплат, що значною мірою компенсувало недостатнє надходження від інших видів доходів. Та все ж таки ризики для фінансової системи місцевих бюджетів залишаються досить високими як з точки зору самого ПДФО, так і з точки зору нових масштабних викликів, наприклад, важкої зими та енергетичних проблем через масові атаки рф по енергетичній інфраструктурі України. Тому

вже зараз місцевим радам та їхнім виконавчим органам потрібно активізувати співпрацю з міжнародними партнерами для того, щоб отримати додаткові фінансові ресурси, а уряду під час розрахунку міжбюджетних трансфертів при підготовці держбюджету-2023 необхідно врахувати, що для місцевих бюджетів важливим буде збільшення обсягів фінансової підтримки або ж скорочення видаткових повноважень.

Список літератури:

1. Вокс Україна. Місцеві бюджети – що з виконанням за перші три місяці повномасштабної війни? URL: <https://voxukraine.org/mistsevi-byudzhety-shho-z-vykonannyam-za-pershi-try-misyatsi-povnomasshtabnoyivijnyu/> (дата звернення: 08.12.2022).
2. Open Budget. Державний веб-портал бюджету для громадян. URL: <https://openbudget.gov.ua/> (дата звернення: 08.12.2022).
3. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. 2010. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 09.12.2022).
4. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану : Закон України від 24.03.2022 р. № 2142. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2142-20#Text> (дата звернення: 09.12.2022).
5. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 р. № 2120. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text> (дата звернення: 10.12.2022).
6. Децентралізація. Аналіз виконання державного та місцевих бюджетів за 9 місяців 2022 року. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15748> (дата звернення: 10.12.2022).
7. Про спрямування коштів до резервного фонду державного бюджету : Постанова КМУ від 01.04.2022 р. № 401. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.12.2022).
8. Громадський простір. Наповнення місцевих бюджетів під час воєнного стану: виявлення резервів та залучення додаткових джерел фінансування. URL: <https://www.prostir.ua/?news=napovnennya-mistsevyyh-byudzhetyv-pid-chas-vojennoho- stanu-vyuvavlennya-rezerviv-ta-zaluchennya-dodatkovyh-dzherel-finansuvannya> (дата звернення: 11.12.2022).

9. Західна О. Р., Скидан У. І. Фінансове забезпечення об'єднаних територіальних громад: проблеми та перспективні напрямки розвитку. *Економіка та управління*. 2021. № 4(34). С. 47–52.

References:

1. Voks Ukraina. Mistsevi biudzhety – shcho z vykonanniam za pershi try misiatsi povnomasshtabnoi viiny? [Vox Ukraine. Local budgets – what about implementation in the first three months of full-scale war?]. Available at: <https://voxukraine.org/mistsevi-byudzhety-shho-z-vykonannyam-za-pershi-try-misyatsi-povnomasshtabnoyi-vijny/> (accessed December 8, 2022).
2. Open Budget. Derzhavnyi veb-portal biudzhetu dlia hromadian [Open Budget. State budget web portal for citizens]. Available at: <https://openbudget.gov.ua/> (accessed December 8, 2022).
3. Verkhovna Rada Ukrainy. Biudzhetni kodeks Ukrainy [Verkhovna Rada of Ukraine. Budget Code of Ukraine]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (accessed December 9, 2022).
4. Verkhovna Rada Ukrainy. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vdoskonalennia zakonodavstva na period dii voiennoho stanu [Verkhovna Rada of Ukraine. On making changes to the Tax Code of Ukraine and other legislative acts of Ukraine regarding the improvement of legislation for the period of martial law]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2142-20#Text> (accessed December 9, 2022).
5. Verkhovna Rada Ukrainy. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo dii norm na period dii voiennoho stanu [Verkhovna Rada of Ukraine. On making changes to the Tax Code of Ukraine and other legislative acts of Ukraine regarding the effect of norms during the period of martial law]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text> (accessed December 9, 2022).
6. Detsentralizatsiia. Analiz vykonannia derzhavnoho ta mistsevykh biudzhetyv za 9 misiatsiv 2022 roky [Decentralization. Analysis of implementation of state and local budgets for 9 months of 2022]. Available at: <https://decentralization.gov.ua/news/15748> (accessed December 10, 2022).
7. Verkhovna Rada Ukrainy. Pro spriamuvannia koshtiv do rezervnoho fondu derzhavnoho biudzhetu [About the allocation of funds to the reserve fund of the state budget]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401-2022-%D0%BF#Text> (accessed December 11, 2022).
8. Hromadskyi prostir. Napovnennia mistsevykh biudzhetyv pid chas voiennoho stanu: vyjavlennia rezerviv ta zaluchennia dodatkovykh dzherel finansuvannia [Public space. Filling local budgets during martial law: identifying reserves and attracting additional sources of funding]. Available at: <https://www.prostir.ua/?news=napovnennya-mistsevyh-byudzhetyv-pid-chas-voiennoho-stanu-vyjavlennya-rezerviv-ta-zaluchennya-dodatkovykh-dzherel-finansuvannya> (accessed December 11, 2022).
9. Zakhidna O. R., Skydan U. I. (2021) Finansove zabezpechennia obiednanykh terytorialnykh hromad: problemy ta perspektyvni napriamky rozvytku [Financial provision of united territorial communities: problems and promising directions of development]. *Економіка та управління – Economics and management*, no. 4(34), pp. 47–52.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТНИХ ПЕРЕВАГ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ТУРИЗМУ В РЕГІОНІ (НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Анотація. В запропонованій науковій праці розкрито соціально-економічні аспекти формування конкурентних переваг Одеської області на ринку міжнародних туристичних послуг. Основна увага приділена вивченню впливу податкової політики та доходів населення на формування цін на туристичний продукт. Проаналізовано вплив ціни на основні туристичні послуги (розміщення, харчування, транспортні послуги) та формування конкурентних переваг регіону. Визначено конкурентні переваги Одеського туристичного регіону відносно туристичних регіонів інших країн-конкурентів. Обґрунтовано заходи щодо покращення конкурентних переваг на світовому ринку туристичних послуг.

Ключові слова: конкурентні переваги, міжнародний туризм, регіональний туристичний продукт.

Kostaschuk Volodymyr, Smyk Oksana
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

SOCIO-ECONOMIC PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF COMPETITIVE ADVANTAGES FOR THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TOURISM IN THE REGION (ON THE EXAMPLE OF THE ODESA REGION)

Summary. In the proposed scientific work, socio-economic aspects of the formation of competitive advantages of Odesa region in the market of international tourist services are revealed. The main attention is paid to the study of the impact of tax policy and population income on the formation of prices for the tourist product. The impact of the price on the main tourist services (accommodation, food, transport services) and the formation of competitive advantages of the region is analyzed. The competitive advantages of the Odesa tourist region relative to the tourist regions of other competing countries are determined. Measures to improve competitive advantages in the world market of tourist services are substantiated. Odesa belongs to the regions of Ukraine with a high potential for the development of international tourism. Socio-economic factors are one of the most important factors that significantly affect the cost of a regional tourist product and its competitive advantages in the international tourist market. Therefore, the study of socio-economic aspects of the formation of competitive advantages of the regional tourism product on the international market is relevant and productive. Such research involves the peculiarities of price formation for basic tourist services in various competing regions and to assess the role and place of the tourist region in the international tourist market. The purpose of this article is to study the socio-economic prerequisites for the formation of competitive advantages of the Odesa region in the market of international tourist services. Achieving the goal involves solving the following tasks: 1) to determine the tourist regions of the countries of the world that have the greatest influence on the formation of the international competitive environment of Odesa region; 2) to investigate the socio-economic prerequisites for the formation of competitive advantages in the Odesa region and in the tourist regions of the countries that create the greatest competition in the international tourism market; 3) carry out an assessment of the competitive advantages of the Odesa region.

Keywords: competitive advantages, international tourism, regional tourism product.

Постановка проблеми. Одеська область належить до регіонів України із високим потенціалом розвитку міжнародного туризму. Море, пляжі, помірний клімат, багата історико-культурна спадщина, а також розвинена туристична інфраструктура надають сприятливі умови для створення та реалізації на світовому ринку туристичних послуг здатних задовольняти відповідні туристичні потреби громадян інших країн (сприяти розвитку іноземного туризму).

Процеси глобалізації світової економіки у XX–XXI столітті призвели до того, що розвиток міжнародного туризму відбувається в умовах високого рівня конкуренції. В конкурентній боротьбі кращі позиції на світовому ринку туристичних послуг має той виробник, який володіє певними конкурентними перевагами, які дозволяють

йому отримувати більший рівень прибутків при заданому рівні цін на світовому ринку. Однією із ключових передумов формування таких переваг є соціально-економічні. Вони визначаються соціально-економічними чинниками та процесами, які відбуваються в країнах та регіонах світу і мають вирішальний вплив на формування ціни регіонального туристичного продукту, а отже, і на його конкурентоздатність на світовому ринку туристичних послуг.

Тому, дослідження питань соціально-економічних аспектів формування конкурентних переваг регіонального туристичного продукту на міжнародному ринку є актуальним та своєчасним. Такі дослідження дозволяють виявити особливості формування ціни на основні туристичні послуги в різних конкуруючих регіонах та оціни-

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7703-1708>

² ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8291-1929>

ти роль та місце туристичного регіону на міжнародному туристичному ринку.

Метою даної статті є дослідження соціально-економічних передумов формування конкурентних переваг Одеської області на ринку міжнародних туристичних послуг.

Досягнення мети передбачає вирішення наступних **завдань**: 1) визначити туристичні регіони країн світу які мають найбільший вплив на формування міжнародного конкурентного середовища Одеської області; 2) дослідити соціально-економічні передумови формування конкурентних переваг в Одеській області та в туристичних регіонах країн, які створюють найбільшу конкуренцію на міжнародному туристичному ринку; 3) провести оцінку конкурентних переваг Одеської області.

Рівень вивченості проблеми. Вплив конкурентного середовища на розвиток туризму загалом та іноземного туризму зокрема досліджено в працях: Т.І. Ткаченко [24; 25]; М. Портера [32]; З.В. Юринець [29]; Ю.М. Правик [16]; А.С. Трегубова [26]; О.О. Любіцевої [10]. Актуальні питання формування конкурентного середовища та конкурентних переваг в регіоні розкриваються в працях: О.П. Романко [20]; А.В. Суханова [23]; В. Ковальчука та С. Запотоцького [6]; І.Д. Фаріон [27]. Теоретико-методичні аспекти дослідження конкурентного середовища в туризмі висвітлено в працях: Т.І. Ткаченко [25], М.В. Макаренка [11]; Д.М. Стеченко, І.В. Безуглого [1]; С. Кузика [9]; В.І. Косташука, М.І. Косташук, В.В. Лакусти [8].

Виклад основного матеріалу. Конкуренція є невід'ємною частиною ринкової економіки і має вагомий вплив на розвиток іноземного туризму. М.П. Мальська та інші автори розкривають конкуренцію в туризмі як: «боротьбу між туристичними організаціями за найбільш вигідні умови виробництва і збуту в цілях досягнення кращих результатів своєї підприємницької діяльності» [12].

Особливості конкурентної боротьби на міжнародному ринку туристичних послуг в значній ступені зумовлені конкурентним середовищем. Конкурентне середовище прийнято визначати в двох аспектах: конкурентне середовище туристичного підприємства та конкурентне середовище регіону. Зокрема С. Нестеренко під конкурентним середовищем розуміє «результат і умови взаємодії великої кількості суб'єктів ринку, що визначає відповідний рівень економічного суперництва і можливість впливу окремих економічних агентів на загально ринкову ситуацію» [14].

Таким чином *міжнародне конкурентне середовище туристичного регіону* в контексті розвитку іноземного туризму можна розглядати як сукупність різноманітних за походженням (природні, соціально-економічні тощо) об'єктів, чинників та процесів, які впливають на формування конкурентних переваг регіону та визначають його конкурентоспроможність на ринку міжнародних туристичних послуг. При цьому конкурентну перевагу розуміють як «перевагу над конкурентами, що досягається за рахунок пропозиції споживачам більш високоякісного туристичного продукту або за рахунок нижчих цін, або за рахунок надання більших перспектив, які реабілітують виші ціни» [4]. В свою чергу М. Портер визначає конкурентоспроможність як «властивість товару, послуги, суб'єкта ринкових

відносин виступати на ринку нарівні з присутніми там аналогічними товарами, послугами і конкуруючими суб'єктами ринкових відносин» [32].

Конкурентне середовище формується, а отже і конкурентоспроможність туристичного регіону залежать від особливостей прояву різноманітних чинників. Ковальчук В., Запотоцький С. за місцем виникнення чинники формування конкурентного середовища поділяють на чинники внутрішньої дії (виникають в межах регіону; наприклад природні ресурси) та чинники зовнішньої дії (виникають за межами регіону; наприклад глобалізаційні процеси) [6].

Практично вся конкурентна боротьба зводиться до формування кращих умов створення та реалізації туристичного продукту з метою отримання максимального прибутку. Туристичний продукт це сукупність туристичних послуг, які пропонуються туристам його виробниками. Властивості, якість та можливість надання тих чи інших туристичних послуг істотно залежать від географічних особливостей території в межах якої він створений. Проаналізувавши, географічні аспекти формування та реалізації туристичного продукту В.К. Кіптенко використовує поняття туристичний продукт-місце -особливий географічно детермінований продукт, котрий складається з деяких елементів туристичного потенціалу або наявних простих продуктів цієї території, об'єднаних вищою ідеєю, яка визначає оригінальність, унікальність і ринкову привабливість такого продукту [5].

Отже, *регіональний туристичний продукт* можна розглядати як сукупність різноманітних туристичних послуг, які надаються споживачам (туристам) в межах певного регіону, на основі використання наявних тут економічних ресурсів.

Одним із ключових чинників розвитку міжнародного туризму в регіоні є соціально-економічні, які виражаються перш за все у вартості туристичних послуг, які надаються в межах регіону. Ключовими послугами в туризмі є: вартість проживання туриста, вартість послуг харчування та транспортні послуги. Співвідношення між цими показниками в різних туристичних регіонах світу створює певні конкурентні переваги для формування та розвитку міжнародних туристичних потоків. Можна допустити, що чим менші ціни на туристичні послуги при умові співмірності якості тим більшою популярністю серед туристів буде користуватись даний туристичний регіон.

Одним з ключових регіонів України в контексті розвитку міжнародного туризму є Одеська область. На туристичну спеціалізацію регіону істотно вплинули географічне положення та історико-культурна спадщина. Розташування регіону в межах помірно-континентального клімату та на узбережжі Чорного моря створюють сприятливі умови для розвитку купально-пляжного туризму. Наявність вагової історико-культурної спадщини (центр Одеси включено до попереднього списку ЮНЕСКО, Білгородська фортеця тощо) створює сприятливі умови для розвитку пізнавального туризму. Враховуючи розташування регіону, а також передумови розвитку міжнародного туризму основними конкурентами на ринку міжнародних туристичних послуг

е: Чорноморське узбережжя Румунії, Болгарії, Туреччини, Грузії, а також Середземноморське узбережжя Туреччини, Греції та Єгипту. Вагомий вплив мають курортні регіони Єгипту розташовані на узбережжі Червоного моря.

Основними напрямками розвитку туризму в зазначених регіонах є купально-пляжний та пізнавальний туризм. Тому пріоритетом в нашому дослідженні є вивчення соціально-економічних передумов розвитку міжнародного туризму у вище зазначених регіонах, які формують конкурентні переваги для розвитку міжнародного туризму в тих чи інших регіонах.

Формування соціально-економічних конкурентних переваг для розвитку міжнародного туризму залежить від наступних чинників: податкова політика країн, рівень доходів в країні, загальний стан економіки тощо.

Рівень податків істотно впливає на ціни, а отже і цінову привабливість туристичного регіону. В таблиці 1 наведено ставки ключових податків в досліджуваних країнах.

Необхідно зазначити, що в усіх країнах діють певні пільги в оподаткуванні. Для прикладу в Україні більшість туристичних підприємств (туроператори, турагенти, заклади харчування, готелі) працюють за спрощеною системою оподаткування. Однак отримані дані дозволяють виявити загальні тенденції податкової політики а отже і її вплив на формування соціально-економічних переваг туристичних регіонів на ринку міжнародних туристичних послуг.

Пересічний рівень оподаткування прибутку підприємств в досліджуваних країнах становить 19,1%. Нижчими за пересічні показники спостерігаються в Грузії, Румунії та Україні, що створює сприятливі умови для встановлення нижчих цін на туристичний продукт та сприяє залученню інвестицій в розвиток туристичної інфраструктури. Найвищі показники податкового навантаження на прибуток підприємств спостерігаються в Греції та Єгипті.

Податок на дивіденди є не в усіх країнах і коливається від 5% в Румунії до 20% в Греції. Наявність даного податку істотно впливає на виплати за раніше інвестований капітал, що перешкоджає залученню іноземного капіталу та прискореному розвитку туристичної інфраструктури.

Практично в усіх країнах запроваджено сплату податку на додану вартість (ПДВ). Його розміри коливаються від 1% на товари широкого вжитку в Туреччині до 24% у Греції. Особливістю стягнення даного податку є те, що його сплачують кінцеві споживачі. Тому його розміри істотно впливають на ціни, а отже і на формування конкурентних переваг на міжнародному туристичному ринку.

Податок на прибуток фізичних осіб – присутній в податковій системі всіх країн. Його ставка коливається від 10% в Румунії та Болгарії і до 42% в Греції. Особливістю адміністрування даного податку є те, що часто ставка оподаткування залежить від розміру отриманих фізичними особами доходів. Зокрема в Греції ставка оподаткування при доході до 10 тис. євро становить 0%, однак при доході в понад 42 тис. євро ставка оподаткування буде становити 42%. Даний податок істотно впливає на рівень реальних (кінцевих) доходів населення, а отже і на формування попиту на міжнародний туристичний продукт.

Важливим податковим чинником формування конкурентних переваг є наявність в країні спеціальних туристичних податків та зборів. Необхідно зазначити, що особливості адміністрування та розміри таких податків в країнах можуть істотно відрізнятися. Так в Україні та Туреччині базою для сплати туристичного податку є вартість проживання, при цьому ставку оподаткування в Україні визначають місцеві органи влади. В Болгарії сплачують туристичний збір з окремого туриста: до 3 євро якщо вік туриста становить менше 12 років та 6 євро якщо турист старше 12 років. У Греції туристичний податок сплачується залежно від типу розміщення від 0,25 євро при проживанні в апартаментах до 4 євро при проживанні 5-ти зірковому готелі. В Єгипті туристичний податок сплачується при отриманні туристичної візи. Туристичні збори і податки включаються у вартість туристичного продукту та «непомітні» для туриста, однак вони можуть істотно впливати на рівень цін, а отже і на конкурентоздатність туристичного продукту на міжнародному туристичному ринку.

Іншим важливим соціально-економічним чинником, який істотно впливає на формування соціально-економічних конкурентних переваг

Таблиця 1

Розміри податкових ставок за країнами

Вид податку	Ставки податку за країнами (%)						
	Україна	Туреччина	Румунія	Болгарія	Грузія	Греція	Єгипет
Податок на прибуток підприємств	18	20	16	10-20	15	25	25
Податок на дивіденди	5-18	15	5	-	-	20	-
ПДВ	20	1; 8; 18 ²⁾	19	20	18	24	-
Податок на прибуток фізичних осіб	18-22	15-35 ³⁾	10	10	20	0-42 ³⁾	11-14
Податок на нерухомість	1,5 ¹⁾	0,1-0,6	-	0,15	0,05-1,0	3,09	10,0
Туристичні податки та збори	0,5-5 ⁶⁾	2 ⁶⁾	-	3-6 Євро з особи	-	0,25-4 євро ⁴⁾	25 дол. США ⁵⁾

Примітки: 1) максимально можливий розмір від мінімальної заробітної за 1 м² нерухомості встановлюється місцевими органами влади; 2) залежить від виду діяльності; 3) залежить від розміру доходу; 4) залежить від типу закладу розміщення; 5) включено у вартість туристичної візи; 6) відсотків від вартості послуг розміщення.

Джерело: складено за даними [15; 17; 18; 19]

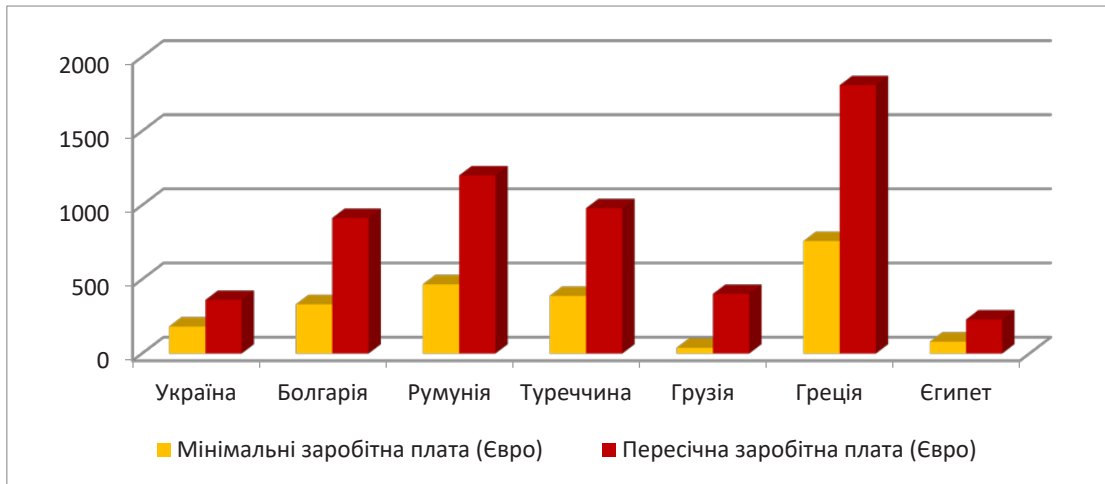

Рис. 1. Співвідношення мінімально та пересічної заробітних плат у 2021 році

е доходи населення. Цей вплив може як сприяти так і перешкоджати формуванню конкурентних переваг. З одного боку високий рівень доходів сприяє формуванню додаткового попиту на туристичні послуги, а з іншого високий рівень доходів засвідчує те, що туристичні підприємства змушені витратити більше коштів на оплату праці найманих працівників, що неодмінно призводить до зростання вартості туристичного продукту та зменшення його конкурентоздатності на міжнародному ринку.

Одним із ключових різновидів доходів для більшості населення країн світу є заробітна плата. Розміри мінімальної та максимальної заробітної плати в розрізі досліджуваних країн відображено на рис. 1.

Найвищий рівень доходів наразі спостерігається в Греції, де мінімальна оплата праці становить близько 760 євро в місяць при пересічних показниках понад 1810 євро в місяць. Такі показники доходів сприяють розвитку закордонного туризму, однак змушують місцеві туристичні підприємства істотно (в порівнянні з іншими країнами) підвищувати витрати на створення та реалізацію туристичного продукту. В Болгарії, Румунії та Туреччині спостерігається пересічний рівень доходів населення. В цих країнах мінімальна заробітна плата коливається в межах 330-450 євро в місяць, при пересічних значеннях 910-1200 євро в місяць. В той же час найнижчий рівень доходів спостерігається в Україні, Єгипті та Грузії. Мінімальна заробітна плата тут коливається від 39 до 180 євро в місяць. При цьому в Грузії (39,4 євро в місяць) даний показник не змінювався 20 років. Пересічні заробітні плати в зазначених країнах коливаються від 230 (Єгипет) до 386,7 (Грузія) євро за місяць. Таким чином пересічні доходи громадян співставні із мінімальними доходами в Румунії, Болгарії та Туреччині та в 2 рази менші за показники Греції.

Розподіл доходів дозволяє стверджувати що найкращі передумови для розвитку іноземного туризму формуються в Єгипті, Грузії та Україні. В цих країнах при створенні та реалізації туристичного продукту спостерігаються найнижчі показники витрат на оплату праці найманих пра-

цівників. В той же час розмір доходів громадян Греції дозволяє здійснювати їм більше закордонних подорожей.

В сумі вище перелічені чинники істотно впливають на формування економічних показників конкурентних переваг регіонів на ринку міжнародних туристичних послуг. Ключовими економічними показниками для формування конкурентних переваг є ціни найважливіших складових туристичного продукту: послуги розміщення; послуги харчування та транспортні послуги. Вартість даних послуг є визначальною при формуванні ціни на туристичний продукт, а отже і на його конкурентоздатність на міжнародному ринку туристичних послуг. Пересічні вартісні показники даних послуг відображено в таблиці 2.

Найвищі витрати на основні туристичні послуги спостерігаються в Греції, що істотно підвищує ціну місцевого туристичного продукту, а отже і його доступність для туристів із порівняно низьким рівнем доходів. Такі соціально-економічні процеси істотно знижують конкурентоздатність на світовому туристичному ринку. В Болгарії, Румунії та Туреччині спостерігається пересічний рівень цін на основні туристичні послуги. Відповідно вони мають кращі конкурентні переваги у порівнянні з Грецією, однак поступаються в конкурентній боротьбі із країнами з меншим рівнем цін на туристичні послуги. Найменші ціни можна спостерігати в Грузії, Єгипті та Україні.

Враховуючи отримані дані пропонується провести рейтингову оцінку туристичних регіонів відносно цін на основні туристичні послуги. При цьому перше місце в рейтингу буде займати регіон із найнижчими цінами, а отже вищими конкурентними перевагами. Для визначення рейтингових показників у формуванні соціально-економічних конкурентних переваг нами було використано пересічні показники вартості проживання в 4-ох зірковому готелі, в орендованих квартирах, пересічну вартість харчування, а також вартість транспортних послуг (таксі та громадський транспорт). Рейтингову оцінку соціально-економічних передумов формування конкурентних переваг відображено в таблиці 3.

**Пересічні вартісні показники формування конкурентних переваг регіонів
(станом на 2021 рік)**

Регіон	Вартість розміщення в (грн/доба)		Вартість харчування в ресторані (на 1 особу)	Вартість транспортних послуг		Примітка
	Готель (4*)	Квартири		Таксі	Громадський транспорт	
Україна (Одеська область)	1857	1000	185 грн	7 грн/км	7 грн	-
Болгарія (Чорноморське узбережжя)	3286	2142	205 грн	11 грн/км	24 грн	-
Румунія (Жудец Констанца)	2857	2024	195 грн	12 грн/км	14 грн	-
Туреччина (Іл Трабзон)	3200	2050	229 грн	9 грн/км	7,9 грн	-
Греція (Аттика)	4286	3142	510 грн	32 грн/км	41 грн	-
Єгипет (Мухафаза Александрія)	1714	1 171	207 грн	6,4 грн/км	9,1 грн	-
Грузія (Аджарія)	1314	944	235 грн	5 грн/км	4,7 грн	-

Джерело: складено за матеріалами: www.hikersbay.com

Найкращі конкурентні переваги за соціально-економічними показниками розвитку займає Аджарія (Грузія). Тут спостерігаються найнижчі показники вартості проживання та надання транспортних послуг. У той же час, для даного регіону вартість харчування для одного туриста пересічно становить 235 грн. За цим показником регіон випереджає тільки Грецію.

Одеська область займає друге місце за соціально-економічними передумовами формування конкурентних переваг. У регіоні найменша пересічна вартість харчування для одного туриста (185 грн), а також низькі показники вартості оренди квартири та користування громадським транспортом. За вартістю проживання в 4-ох зірковому готелі та вартістю транспортних послуг (таксі) регіон поступається окрім Грузії ще і Єгипту.

Аналіз соціально-економічних конкурентних переваг Одеської області на міжнародному туристичному ринку засвідчує те, що на разі регіон в порівнянні з більшістю регіонів конкурентів має більш сприятливі для розвитку міжнародного туризму передумови. Це зумовлено перш за все із сприятливою податковою політикою (спрощена система оподаткування) та низьким рівнем

оплати праці в Україні в порівнянні з іншими державами-конкурентами. Це істотно знижує витрати на створення регіонального туристичного продукту, а отже і сприяє зменшенню її ціни на міжнародному туристичному ринку. В перспективі зазначені чинники можуть істотно змінитись (відміна пільг в оподаткуванні, зростання оплати праці) тому виникає необхідність завчасної розробки заходів спрямованих на сприяння розвитку міжнародного туризму в регіоні. До таких заходів можна віднести:

1) налагодження тісної співпраці між суб'єктами туристичної діяльності в регіоні з метою створення спільного міжнародного туристичного продукту та уникнення внутрішньої конкуренції;

2) після воєнна відбудова та розвиток регіональної туристичної інфраструктури повинна відповідати кращим світовим тенденціям з метою підвищення якості регіонального туристичного продукту;

3) запровадження інноваційних технологій в туризмі та істотне зменшення споживання ресурсів (електроенергії, палива, води тощо). Цього можна досягти використанням зеленої енергетики (сонячні, вітрові електростанції), енергію

**Рейтингова оцінка соціально-економічні передумови
формування конкурентних переваг**

Регіон	Рейтингова оцінка соціально-економічних конкурентних переваг за:										ПРБ	РСЕ
	Вартістю проживання в готелі		Вартістю найму квартири		Вартістю харчування		Вартістю проїзду на таксі		Вартістю проїзду на громадському транспорті			
	МР	РБ	МР	РБ	МР	РБ	МР	РБ	МР	РБ		
Одеська область	3	3	2	2	1	1	3	3	2	2	2,2	2
Болгарія	5-6	5,5	6	6	2	2	5	5	6	6	4,9	6
Румунія	4	4	4-5	4,5	3-4	3,5	6	6	5	5	4,3	4
Туреччина	5-6	5,5	4-5	4,5	5	5	4	4	4	4	4,6	5
Греція	7	7	7	7	7	7	6	6	7	7	6,8	7
Єгипет	2	2	3	3	3-4	3,5	2	2	3	3	2,7	3
Грузія	1	1	1	1	6	6	1	1	1	1	2,2	1

Примітки: МР – місце в рейтингу; РБ – рейтинговий бал; ПРБ – пересічний рейтинговий бал; РСЕ – рейтинг регіонів за соціально-економічними показниками (рейтингове місце регіону).

від яких не продавати, а використовувати для потреб створення туристичного продукту. Значна увага повинна приділятися впровадженню енерго- та матеріалозберігаючих технологій. Прикладом таких технологій може бути очищення та повторне використання води в технічних та побутових цілях;

4) проведення активної маркетингової політики на міжнародному ринку туристичних послуг. Зокрема необхідно використовувати і зацікавленість Україною серед іноземців, яка неодмінно зростає після закінчення російської агресії.

Висновки та пропозиції. Соціально-економічні чинники є одними із найважливіших чинників які істотно впливають на вартість регіонального туристичного продукту та його конкурентних переваг на міжнародному туристичному ринку. Соціально-економічні процеси, які відбувались в Одеській області у 2021 році загалом сприяли підвищенню конкурентоспроможності її туристичного продукту на міжнародному ринку туристичних послуг. Це зумовлено порівняно низькими показниками податкового навантаження на підприємства туристичної галузі, а також низьким рівнем заробітних плат в Укра-

їні, що сприяє меншими витратам на створення туристичного продукту. В результаті вартість основних туристичних послуг в регіоні є досить низькою, що створює сприятливі умови для просування місцевого туристичного продукту на світовий ринок.

Після закінчення російської агресії в Україні та початком відбудови нашої держави можна очікувати істотного дефіциту трудових ресурсів у сфері послуг наслідком чого стане зростання витрат на заробітну плату найманим працівникам. В результаті може відбутись істотне зниження соціально-економічних конкурентних переваг Одеського регіону на ринку міжнародних туристичних послуг, що буде погіршуватись необхідністю відбудови після війни відповідної туристичної інфраструктури. Тому вже зараз необхідно розробляти програми відновлення туристичної галузі в регіоні, вживати заходів щодо покращення якості туристичних послуг, проводити активну маркетингову політику на міжнародному ринку туристичних послуг, використовуючи зацікавленість іноземних громадян Україною для збільшення чисельності іноземних туристів в регіоні.

Список літератури:

1. Безуглий І. В., Стеченко Д. М. Концептуальні засади використання системного підходу у дослідженнях рекреаційно-туристичного природокористування. *Регіональна економіка*. 2008. Вип. 4. С. 72–80.
2. Безуглий В. В., Костащук І. І., Яворська В. В. Географія всевітньої спадщини (туристичні атракції). Дніпро : ЛІРА, 2021. 528 с.
3. Воробйова О. А. Оцінка техніко-економічного стану об'єктів туристичної інфраструктури в Одеській області. URL: http://irbis-nbu.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe
4. Карягін Ю. О., Тимошенко З. І., Демура Т. О., Мунін Г. Б. Маркетинг турпродукту : підручник. Київ : Кондор, 2009. 394 с.
5. Кіптенко В. К. Менеджмент туризму : підручник. Київ : Знання, 2010. 502 с.
6. Ковальчук В., Запотоцький С. Чинники впливу на формування конкурентоспроможності сучасного регіону. URL: http://www.maptimes.inf.ua/CH_04/9.pdf
7. Костащук В. І. Динаміка основних показників розвитку іноземного туризму в Чернівецькій області на початку XXI століття. *Науковий вісник Чернівецького національного університету : збірник наукових праць*. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. Вип. 775–776 : Географія. С. 200–205.
8. Костащук В. І., Костащук М. І., Лакуста В. В. SWOT-аналіз перспектив розвитку лікувально-оздоровчого туризму (на прикладі санаторію «Брусниця»). *Науковий вісник Чернівецького національного університету : збірник наукових праць*. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2017. Вип. 793 : Географія. С. 55–64.
9. Кузик С. Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід : монографія. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. 254 с.
10. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг. Київ : Альтерпрес, 2006. 436 с.
11. Макаренко М. В. Методологічні принципи управління конкурентоспроможним регіональним розвитком. *Актуальні проблеми економіки : наук. економічний журнал / Національна академія управління*. 2011. № 11. С. 182–188.
12. Мальська М. П., Антонюк Н. В., Ганич Н. М. Міжнародний туризм і сфера послуг : підручник. Київ : Знання, 2008. 661 с.
13. Мінімальна заробітна плата станом на 01.01.2021. URL: <https://smartfin.ua/ru/blog/minimalna-zarplata-v-evropi-v-2021-rotsi>
14. Нестеренко С. Конкурентне середовище як одна з ключових категорій конкурентних відносин. URL: <http://sophus.at.ua/publ/201111516kampodilsk/section>
15. Оподаткування підприємств в Єгипті. URL: <http://www.ukrexporth.gov.ua/ukr/zakonkrperebu/egy/1431.html>
16. Правик Ю. М. Конкурентне середовище на внутрішньому туристичному ринку та управління каналами збуту / Маркетинг туризму : підручник. Частина 1. Київ : Знання, 2008. 303 с.
17. Податки в Україні. URL: https://ips.ligazakon.net/document/situation-doc/SB_TREF
18. Податки в Греції. URL: <https://visasam.ru/russia/goroda/nalogi-v-grecii.html>
19. Податки в Румунії, Туреччині. URL: <https://migranty.com/news/1050>
20. Романко О. П. Поняття конкурентоспроможності регіону та його ознаки. *Ефективна економіка*. 2015. № 3.
21. Світовий досвід оподаткування: Болгарія. URL: <https://tax.gov.ua/arhiv/modernizatsiya-dps-ukraini/arkhiv/mijnarodniy-dosvid-rozvitk/svitovui-dosvid/bulgaria>
22. Середня заробітна плата. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/world/>
23. Суханова А. В. Конкурентні переваги і стратегія регіонів у сукупності відносин конкурентоспроможності. *Інвестицій: практика та досвід*. 2015. № 21. С. 103–107.
24. Ткаченко Т. І. Конкурентоспроможність в туризмі як провідний напрям сталого розвитку. *Науково-інформаційний вісник Академії наук вищої освіти України*. 2012. № 2(79). С. 96–104.
25. Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу : монографія. 2-ге вид., випр. та доповн. Київ : КНТЕУ, 2009. 463 с.

26. Трегубов А. С. Особливості конкуренції в туризмі. *Економіка і організація управління*. 2016. № 2 (22). С. 101–107.
27. Фаріон І. Д. Стратегічне управління розвитком туризму в регіоні / Цифрової репозиторій ХНАІХ. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/31590/>
28. Федоренко Т. М. Дослідження конкурентного середовища суб'єктів ринку туристичних послуг України в контексті формування стратегії сталого розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 2. С. 68–75.
29. Юринєць З. В. Дослідження конкурентного середовища туристичних послуг України. *Ефективна економіка*. 2015. № 1.
30. Crouch G. I. (2014) Modelling destination competitiveness: a survey and analysis of the impact of competitiveness attributes. Sustainable Tourism Cooperative Research Centre's Monograph series, Australia, Queensland, 2007. Available at: http://www.sustainabletourisonline.com/awms/Upload/Resource/book-shop/Crouch_modelDestnComp-web.pdf (accessed 5 October 2014).
31. Krugman P. The Role of Geography in Development. *International Regional Science Review*. 1999. № 2. Vol. 22. P. 142–161.
32. Porter M. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New-York : The Free Press, 1985. 18 p.

References:

1. Bezuhlyi I. V., Stechenko D. M. (2008) Kontseptualni zasady vykorystannia systemnoho pidkholu u doslidzhenniakh rekreatsiino-turystychnoho pryrodokorystuvannia. *Rehionalna ekonomika*, vol. 4, pp. 72–80.
2. Bezuhlyi V. V., Kostashchuk I. I., Yavorska V. V. (2021) Heohrafiia vsesvitnoi spadshchyny (turystychni atraktsii). Dnipro: LIRA, 528 p.
3. Vorobiova O. A. Otsinka tekhniko-ekonomichnoho stanu ob'ektiv turystychnoi infrastruktury v Odeskii oblasti. Available at: http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe
4. Kariahin Yu. O., Tymoshenko Z. I., Demura T. O., Munin H. B. (2009) Marketynh turproduktu: pidruchnyk. Kyiv: Kondor, 394 p.
5. Kiptenko V. K. (2010) Menedzhment turyzmu: pidruchnyk. Kyiv: Znannia, 502 p.
6. Kovalchuk V., Zapototskyi S. Chynnyky vplyvu na formuvannia konkurentospromozhnosti suchasnoho rehionu. Available at: http://www.maptimes.inf.ua/CH_04/9.pdf/
7. Kostashchuk V. I. (2016) Dynamika osnovnykh pokaznykiv rozvytku inozemnoho turyzmu v Chernivetskii oblasti na pochatku XXI stolittia. *Naukovi visnyk Chernivetskooho natsionalnoho universytetu: zbirnyk naukovykh prats. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, vol. 775–776: Heohrafiia*, pp. 200–205.
8. Kostashchuk V. I., Kostashchuk M. I., Lakusta V. V. (2017) SWOT-analiz perspektiv rozvytku likuvalno-ozdorovchoho turyzmu (na prykladi sanatoriiu „Brusnytsia”). *Naukovi visnyk Chernivetskooho natsionalnoho universytetu: zbirnyk naukovykh prats. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. Un-t, vol. 793: Heohrafiia*, pp. 55–64.
9. Kuzyk S. (2010) Teoretychni problemy turyzmu: suspilno-heohrafichni pidkhid: monohrafiia. Lviv: LNU im. I. Franka, 254 p.
10. Liubitseva O. O. (2006) Rynok turystychnykh posluh. Kyiv: Alterpres, 436 p.
11. Makarenko M. V. (2011) Metodolohichni pryntsyipy upravlinnia konkurentospromozhnym rehionalnym rozvytkom. *Aktualni problemy ekonomiky: nauk. ekonomichnyi zhurnal / Natsionalna akademiia upravlinnia*, no. 11, pp. 182–188.
12. Malska M. P., Antoniuk N. V., Hanych N. M. (2008) Mizhnarodnyi turyzm i sfera posluh: pidruchnyk. Kyiv: Znannia, 661 p.
13. Minimalna zarobitna plata stanom na 01.01.2021. Available at: <https://smartfin.ua/ru/blog/minimalna-zarplata-v-evropi-v-2021-rotsi>
14. Nesterenko S. Konkurentne seredovyshe yak odna z kliuchovykh katehori konkurentnykh vidnosyn. Available at: <http://sophus.at.ua/publ/2011111516kampodilsk/section>
15. Opodatkuvannia pidpriemstv v Yehypti. Available at: <http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/zakonkrperebu/egy/1431.html>
16. Pravyk Yu. M. (2008) Konkurentne seredovyshe na vnutrishnomu turystychnomu rynku ta upravlinnia kanalamy zbutu / Marketynh turyzmu: pidruchnyk. Chastyna 1. Kyiv: Znannia, 303 p.
17. Podatky v Ukraini. Available at: https://ips.ligazakon.net/document/situation-doc/SB_TREF
18. Podatky v Hretsii. Available at: <https://visasam.ru/russia/goroda/nalogi-v-grecii.html>
19. Podatky v Rumunii, Turechchyni. Available at: <https://migranty.com/news/1050>
20. Romanko O. P. (2015) Poniattia konkurentospromozhnosti rehionu ta yoho oznaky. *Efektivna ekonomika*, no. 3.
21. Svitovi dosvid opodatkuvannia: Bolhariia. Available at: <https://tax.gov.ua/arhiv/modernizatsiya-dps-ukraini/arkhiv/mijnarodniy-dosvid-rozvitk/svitovui-dosvid/bulgaria>
22. Serednia zarobitna plata. Available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/world/>
23. Sukhanova A. V. (2015) Konkurentni perevahy i stratehiia rehioniv u sukupnosti vidnosyn konkurentospromozhnosti. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, no. 21, pp. 103–107.
24. Tkachenko T. I. (2012) Konkurentospromozhnist v turyzmi yak providnyi napriam staloho rozvytku. *Naukovo-informatsiyni visnyk Akademii nauk vyshchoi osvity Ukrainy*, no. 2(79), pp. 96–104.
25. Tkachenko T. I. (2009) Stalyi rozvytok turyzmu: teoriia, metodolohiia, realii biznesu: monohrafiia. 2-he vyd., vypr. ta dopovn. Kyiv: KNTEU, 463 p.
26. Trehubov A. S. (2016) Osoblyvosti konkurentsii v turyzmi. *Економіка і орhanizatsiia upravlinnia*, no. 2 (22), pp. 101–107.
27. Farion I. D. Stratehichne upravlinnia rozvytkom turyzmu v rehioni / Tsyfrovoi repozytori KhNAHKH. Available at: <http://eprints.kname.edu.ua/31590/>
28. Fedorenko T. M. (2020) Doslidzhennia konkurentnoho seredovyshecha sub'ektiv rynku turystychnykh posluh Ukrainy v konteksti formuvannia stratehii staloho rozvytku. *Інвестиції: практика та досвід*, no. 2, pp. 68–75.
29. Iurynets Z. V. (2015) Doslidzhennia konkurentnoho seredovyshecha turystychnykh posluh Ukrainy. *Ефektivna ekonomika*, no. 1.
30. Crouch G. I. (2014) Modelling destination competitiveness: a survey and analysis of the impact of competitiveness attributes. Sustainable Tourism Cooperative Research Centres Monograph series, Australia, Queensland, 2007. Available at: http://www.sustainabletourisonline.com/awms/Upload/Resource/book-shop/Crouch_modelDestnComp-web.pdf (accessed 5 October 2014).
31. Krugman P. (1999) The Role of Geography in Development. *International Regional Science Review*, no. 2, vol. 22, pp. 142–161.
32. Porter M. (1985) Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New-York: The Free Press, 18 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-18>

УДК 336

Литвинова К.В., Гораль Л.Т.

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВИМИ РИЗИКАМИ ЧЕРЕЗ ЇХ ОЦІНЮВАННЯ ПРИ ВИПУСКУ ПОЛІГРАФІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Анотація. В даній статті проведено дослідження причин виникнення ризиків у фінансових системах; здійснено аналіз фінансових ризиків та запропоновано спосіб урахування інформаційних впливів; запропоновано оптимальні шляхи оцінки фінансових ризиків та найефективніші методи щодо їх мінімізації. Для цього проведено розмежування фінансових ризиків, серед яких виділено ризик втраченої вигоди. Виділено основні чинники впливу на формування фінансових ризиків та запропоновано базову методологію їх дослідження. Застосування окремих методів аналізу фінансових ризиків здійснено на прикладі підприємства ТОВ «Фолдер», основною діяльністю якого є випуск поліграфічної продукції. Підкреслено вагомість організації моніторингу, як засобу ефективного управління фінризиками, що поєднує елементи діагностики внутрішнього й зовнішнього середовищ.

Ключові слова: фінансові ризики, аналіз, підприємство, надійність договорів, моніторинг, організація, управління.

Lytvynova Kateryna, Horal Liliana

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

MANAGEMENT OF FINANCIAL RISKS THROUGH THEIR ASSESSMENT WHEN RELEASE OF PRINTING PRODUCTS

Summary. This article examines the causes of risks in financial systems; an analysis of financial risks was carried out and a method of taking into account informational influences was proposed; optimal ways of assessing financial risks and the most effective methods for their minimization are proposed. For this purpose, financial risks were distinguished, among which the risk of a decrease in financial benefit, insolvency, inflation and investment risk, interest rate and currency risk, and the risk of lost profit were highlighted. The main influencing factors on the formation of financial risks are highlighted, in particular military operations for an indefinite period; instability of the economic situation; rising inflation; irrational financial and management policy of the enterprise; political factors, etc. For the assessment of financial risks, it is proposed to use a basic methodology based on various variations of VaR (Value-at-Risk), methods based on the IRB approach, Shortfall, LDA, methods using Bayesian programming and fuzzy logic. The application of separate methods of financial risk analysis was carried out on the example of the company "Folder" LLC, whose main activity is the production of printing products. Since the main goal of the operation of a printing enterprise is to ensure financial balance through profit, forecasting and neutralization of possible risks will ensure the achievement of this goal. In particular, it is recommended to introduce a contract reliability assessment program and its advantages are defined. The importance of the monitoring organization as a means of effective financial risk management, which combines elements of diagnostics of internal and external environments, is emphasized. Its main features are determined, namely: the presence of a composition of permanent and additional indicators, which should collectively ensure the flexibility of the monitoring system; centralization of data collection, processing and storage processes; continuity of monitoring available resources and others. In order to increase the level of GDP and revive production capacity in Ukraine, it is necessary to learn to skilfully minimize risks using appropriate methods that will ensure the development of the enterprise, increase the integrity of the production system and the turnover of cash flows.

Keywords: financial risks, analysis, enterprise, reliability of contracts, monitoring, organization, management.

Постановка проблеми. В умовах сучасних реалій відбувається погіршення економічної ситуації в країні, що апріорі пов'язане із наявністю криз в секторі господарської діяльності. Управління фінансовими ризиками потребує глибокого аналізу діяльності суб'єктів господарювання, їх фінансового стану підприємств та пошуку чинників, що спричиняють фінансові ризики. Вважаємо, що управління фінансовими ризиками виробничих підприємств можна віднести до найбільш актуальних та пріоритетних після військових ризиків. Нестабільність економічної ситуації, пов'язана із невизначеним терміном військової агресії та її наслідками, впливає на рівень наповнення ВВП і потребує об'єктивного оцінювання ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблем управління фінансовими

ризиками підприємств проводили багато науковців в Україні, серед яких Горячий Ю., Дерменжі Д., Кузнецова Н., Бідюк П. та багато інших. Контролінгом антикризового управління займалися Гораль Л., Кафка С., Галюк Л. та інші [1]. Проте сьогоденні умови економічного середовища потребують подальшого дослідження розвитку даної проблеми.

Мета статті: дослідити та оцінити фінансових ризиків, які можуть вплинути на виробництво поліграфічної продукції на прикладі підприємства ТзОВ «Фолдер» з метою визначення кінцевого фінансового результату. Об'єктом дослідження є процес впливу фінансових ризиків, які потребують коректного опрацювання з метою виявлення засобів їх зниження та підвищення ефективності процесу прийняття управлінських рішень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фінансові ризики пов'язують із ситуаціями з невизначеністю обставин, а також можливим настанням чи ненастанням певних подій, які утворюються у мінливих ринкових умовах та супроводжуються фінансовими втратами під час провадження саме фінансової діяльності.

Згідно з Горячим Ю., фінансові ризики становлять найбільшу частину сукупних господарських ризиків підприємства і впливають на різні аспекти господарської діяльності підприємства. Зростання ступеня впливу фінансових ризиків на результати фінансової діяльності підприємства пов'язано із швидкою зміною економічної ситуації в країні і кон'юнктури фінансового ринку, розширення сфери фінансових відносин, появою нових фінансових технологій та інструментів [2].

Насамперед необхідно чітко розуміти, які саме ризики належать до фінансових, які зможуть призвести підприємство до збитків або невикористання потенційних можливостей. Таку різновидність відобразив Дерменжі Д. у своїй роботі «Визначення сутності фінансових ризиків та основних методів їх оцінки в умовах нестабільної ринкової економіки», що представлена в табл. 1.

Вважаємо, що необхідно звернути увагу на основні чинники, які зможуть впливати на формування фінансових ризиків, зокрема це:

- військові дії на невизначений термін;
- нестабільність економічної ситуації;
- зростання інфляції;
- нестабільність фінансового і валютного ринків;
- підвищення витрат на підприємстві;
- нерациональна фінансово-управлінська політика підприємства;

- розвиток конкуренції;
- політичні чинники тощо.

Для визначення можливих ризиків та втрат через їх настання слід провести ряд досліджень щодо коливань ринку, оцінювання ситуації на фінансовому ринку та конкурентних позицій в окремому секторі економіки. Аналіз фінансових ризиків здійснюється за допомогою різних методів, що пов'язано з опрацюванням важливих моментів, певних невизначностей для зниження ймовірності втрати прибутку та недоведення до банкрутства підприємства. Серед таких різноманітні варіації VaR (Value-at-Risk), методи на основі IRB-підходу, Shortfall, LDA, методи з використанням байєсівського програмування та нечіткої логіки. Також варто звернути увагу на більш поширені інструменти та методики оцінювання ризику, які наведені у міжнародному стандарті ISO / IEC 31010: 2009, оскільки, саме в ньому описано 30 методів та засобів аналізування ризику, до яких належить: мозковий штурм, метод Дельфі, перелік контрольних запитань, FMEA, PHA, HAZOP, HACCP, SWIFT, діаграма «краватка-метелик», аналіз дерева відмов, дерева подій, статистика та мережі Байєса, FN-криві, багатокритеріальне аналізування рішень (MCDA) тощо.

Кузнецова Н. та Бідюк П. запропонували новий підхід до аналізу та оцінювання фінансових ризиків з прогнозуванням можливого часу настання ризику, ймовірності та рівня втрат. На прикладі статистичних даних телекомунікаційної компанії ними виконано динамічне моделювання фінансового ризику, пов'язаного з недоотриманням доходу компанії через можли-

Таблиця 1

Класифікація фінансових ризиків за [3]

Різновидність ризиків	Причини виникнення	Наслідки для підприємства
Ризик зменшення фінансової вигоди	Нерациональна структура капіталу та наявність у ньому великої частки позикових коштів	Може призвести до фінансової кризи, а в гіршому випадку – до банкрутства.
Ризик неплатоспроможності	Недостатній обсяг ліквідних активів.	Збільшення кредиторської заборгованості, що може стати причиною втрати фінансової стійкості.
Інфляційний ризик	Зростання рівня інфляції. Розглядається як зовнішній ризик, на який підприємство не має впливу.	1. Зменшення реальної вартості грошових активів. 2. Знецінення доходів і прибутків
Процентний ризик	Зміни процентної ставки (кредитної та депозитної) на фінансовому ринку.	1. Збільшення виплат за кредитом, а також у зв'язку зі зростанням кредитної ставки і збільшенням дивідендних виплат. 2. Зменшення доходів від депозитів за їх наявності.
Інвестиційний ризик	1. Невдалий вибір фінансових інструментів для інвестування. 2. Фінансові ускладнення або банкрутство компанії, в яку були вкладені інвестиції.	Втрата вкладеного капіталу або зменшення очікуваного доходу
Валютний ризик	Короткострокові або довгострокові коливання валютного курсу.	1. Зменшується натуральна вартість валюти у зв'язку з ростом інфляції в країні. 2. Виникнення непередбачуваних фінансових витрат у експортерів або імпортерів, зважаючи на те, в який бік здійснюється коливання. 3. Зменшення прибутку від поточних операцій і втрата певного сегменту порівняно з іноземними виробниками.
Ризик втраченої вигоди	Нездійснення певних заходів або несвоєчасного прийняття управлінських заходів.	Виникнення непрямих збитків або отримання прибутку менше очікуваного

вий відтік клієнтів (абонентів), з використанням моделей пропорційних ризиків Кокса і статистик LogRank та Wilcoxon. Підхід може бути застосованим для стрес-тестування фінансових компаній, оцінювання їх діяльності та своєчасного реагування на їхні економічні проблеми [4]. Однак, незважаючи на значну кількість методів та інструментів фінансового ризик-менеджменту, багато з них мають недоліки та не завжди можуть бути застосовані більшістю страхових компаній для хеджування ризиків.

Для підтвердження наших думок наведемо приклад діяльності підприємства поліграфічної галузі, яке наповнює ВВП країни своєю продукцією. На прикладі підприємства ТОВ «Фолдер», що спеціалізується на випуску канцелярських товарів з паперу та картону для школи та офісу, здійснено аналіз фінансових проблем, як таких, що впливають на фінансовий стан підприємства.

Так як головною метою функціонування поліграфічного підприємства є забезпечення фінансової рівноваги через отримання прибутку, то необхідним є проведення постійного прогнозування та нейтралізації можливих ризиків. Вище згадувані підходи для оцінювання фінансових ризиків на підприємстві підходять для даного виду виробництва, оскільки вони вважаються найчутливішими до аналізу ситуації на ринку і впливу певних змін на обсяг випуску продукції. Аналізування та оцінювання ризиків з випуску продукції та організація дій щодо їх зменшення/збільшення наведені у нормативних документах з оцінювання відповідності та якості: Закон України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» та ДСТУ ISO 9001:2015 (ISO 9001:2015, IDT) «Системи управління якістю. Вимоги».

Аналізуючи баланс підприємства, можна побачити суттєві зміни з статтею дебіторська заборгованість, адже темпи росту в 2021р. в порівнянні з 2020р. перевищують в 1,4 рази (рис. 1). Причиною такого стану стало збільшення кількості

неплатоспроможних замовників, які не здатні здійснити вчасно оплату за придбані товари, чим порушували умови договорів.

Дана проблема спричиняє погіршення фінансового стану підприємства та може створити умови зменшення оборотності грошових коштів, що викликає ризик неплатоспроможності підприємства, тому для його нейтралізації рекомендується запровадити програму оцінки надійності договорів. Методика дозволить проводити аналіз надійності/платоспроможності фірми-замовника; сформувати кредитну політику, яка дасть змогу максимально ефективно використовувати дебіторську заборгованість як інструмент збільшення продаж, і комплекс заходів, які спрямовані на зниження ризику виникнення простроченої або безнадійної дебіторської заборгованості; здійснювати контроль та регулювання за обліком дебіторської заборгованості; використовувати ряд сучасних форм з його рефінансування (процес клірингу; факторинг; форфейтинг; облік векселя; заставу; аутсорсинг; надання замовникам знижок; реструктуризацію заборгованості); збільшення кола покупців. Тобто, вона дозволить забезпечити себе в своєчасному погашенні контрагентами заборгованостей, дозволить мінімізувати втрати від несплати одним або декількома покупцями та призведе до зменшення платіжної кризи на підприємстві.

Функціонування поліграфічної діяльності як складової національної економіки спонукає до формування її ресурсного забезпечення з урахуванням пріоритетних напрямів розвитку національної економіки. Оскільки саме воно спрямоване на оптимальне, своєчасне й ефективне забезпечення виробництва ресурсами, що включає спрямування, розширення, поповнення й відтворення джерел ресурсів.

На сучасному етапі господарювання для прийняття оптимізаційних рішень у сфері ресурсного забезпечення застосовуються порівняно нові методи економічних досліджень. Насамперед це

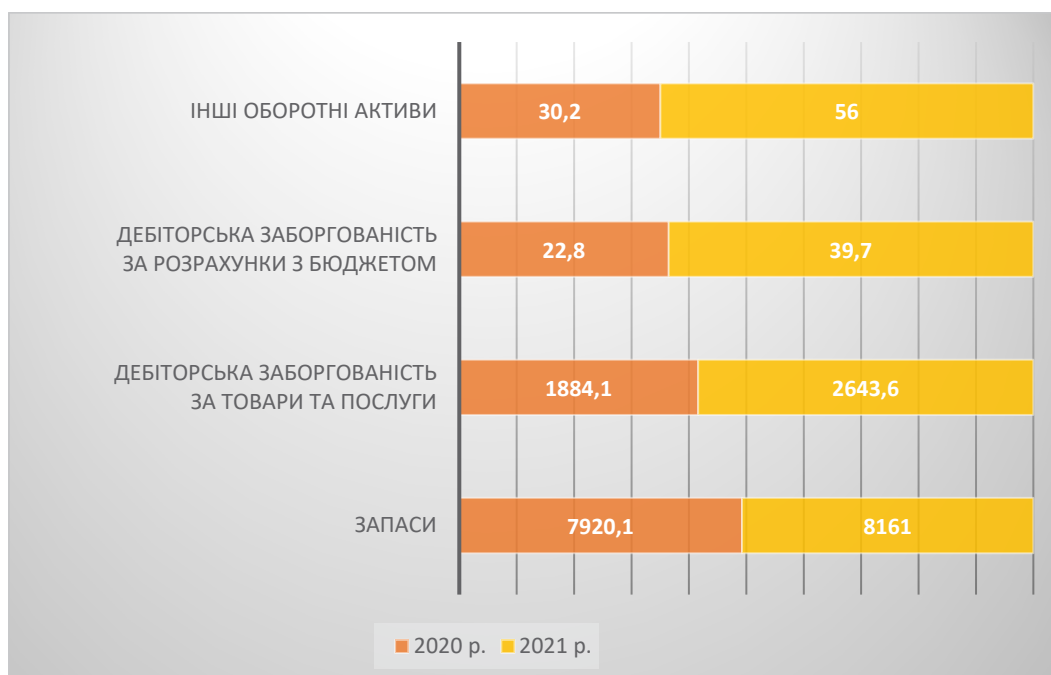

Рис. 1. Структура оборотних активів за 2020–2021 рр. на підприємстві ТОВ «Фолдер»

пов'язано з несистематизованістю інформації, яка відображає процеси ресурсного забезпечення, а також її застарілістю, дубльованістю, неповнотою даних, що ускладнює практично прийняття оптимальних рішень. Для усунення сформульованої проблеми щодо отримання достатньої інформації про соціально-економічне становище та динаміку подій конкретної країни чи її складових необхідно зібрати та опрацювати відомості, які найповніше відображають як соціальні, так і економічні зміни, піддаються систематизації, класифікації та узагальненню в кількісній формі [7].

Тому, вважаємо, що найефективнішим способом-вирішенням даної ситуації у сфері ресурсного забезпечення поліграфічної діяльності на підприємстві ТОВ «Фолдер» є організація моніторингу. На основі ефективного ресурсного забезпечення, для даного способу необхідно проводити постійний моніторинг, соціальні спостереження та експертні оцінки, щоб отримати інформацію для діагностики внутрішнього й зовнішнього середовищ. Послідовність проведення моніторингу ресурсного забезпечення поліграфічної галузі визначається вхідною базою даних. Головними його особливостями можна відзначити наступні:

- наявність складу постійних та додаткових показників, що в сукупності мають забезпечувати гнучкість системи моніторингу;
- централізацію процесів збору, обробки та зберігання даних;
- безперервність спостереження за наявними ресурсами;
- цільову спрямованість на достатність, якість, самозабезпеченість;
- ефективність використання наявних матеріальних ресурсів.

Обсяги реалізації продукції даного підприємства мали тенденцію до зросту, що демонструвало позитивну динаміку розвитку, проте частка їх у загальному обсязі переробної індустрії знизилася.

Розглянуте підприємство є типовим для поліграфічної галузі і запропоновані шляхи управління фінансовими ризиками через їх оцінювання при випуску поліграфічної продукції носять галузевий характер.

Висновки з проведеного дослідження. На даний час необхідно демонструвати актуальну ситуацію на ринку поліграфії та відповідність рівня українського поліграфічного виробництва світовим вимогам. Це насамперед потрібно для оцінювання сили впливу на поліграфію нових потужних засобів комунікацій та визначення стратегічних напрямків розвитку вітчизняного ринку. Проте в Україні недостатньо розвинутий даний вид виробництва за рахунок економічної нестабільності, неефективності власного потенціалу та кризових ситуацій, які відбуваються внаслідок COVID-19 та внаслідок дії воєнного стану.

Важливою передумовою сталого розвитку поліграфічних підприємств є їхнє забезпечення належними ресурсами: природними, фінансовими, трудовими, інформаційними, але за тих умов, які склалася внаслідок повномасштабної військової агресії, для підвищення рівня ВВП і відродження виробничих потужностей в Україні необхідно навчитися вправно мінімізувати ризики відповідними методами, що забезпечать розвиток підприємства, збільшать цілісність системи виробництва та оборотність грошових потоків.

Функціонування поліграфічної діяльності неможливе без збалансованої системи матеріально-технічного та ресурсного забезпечення, оскільки це забезпечує стабільну діяльність підприємства; дозволяє мати більш конкурентоздатну продукцію; зменшує наслідки через можливі фінансові чи/та інші проблеми, які можуть виникнути під час виробництва; зменшує фінансові втрати в умовах невизначеності під час провадження саме фінансової діяльності.

Список літератури:

1. Horal L., Rfarf S., Haliuk L., Havrylenko M. An Analysis Of Financial Controlling as a Tool of Enterprise Administrative Accounting on Firm Performance. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 9(4):3770–3773. URL: https://www.researchgate.net/publication/357083896_An_Analysis_Of_Financial_Controlling_As_A_Tool_Of_Enterprise_Administrative_Accounting_On_Firm_Performance
2. Горячий Ю., Андрійченко Ж. Сутність поняття «фінансовий ризик» підприємства. Riga : Baltic International Academy. Protocol № 11 of 27.12.2018. P. 83–86. URL: [https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/Ryga_07_12_2018/Ryga18\(15\).pdf](https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/Ryga_07_12_2018/Ryga18(15).pdf)
3. Дерменжі Д. Ф. Визначення сутності фінансових ризиків та основних методів їх оцінки в умовах нестабільної ринкової економіки. *Причорноморські економічні студії*. 2018. № 25. С. 71–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2018_25_17
4. Кузнецова Н. В., Бідюк П. І. Динамічне моделювання фінансових ризиків. *Наукові вісті Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2017. № 5. С. 51–58.
5. Переденко Н. І., Степанюк Д. Л. Деякі аспекти мінімізації ризиків у матеріально-технічному постачанні та збутовій діяльності поліграфічних підприємств. *Наукові записки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2011. № 2(35) С. 180–185.
6. Кульчицька Х. Б., Семенів М. Р., Предко Л. С. Оцінювання ризику при визначенні тиражу видання. *Поліграфія і видавнича справа*. 2019. № 2. С. 51–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pivs_2019_2_8
7. Феш М. С., Запорожан Л. П. Деякі аспекти перспектив розвитку ВПК України. *Наукові записки [Української академії друкарства] Серія «Економічні науки»*. 2015. № 2(51). URL: <http://nz.uad.lviv.ua/static/media/2-51/21.pdf>

References:

1. Horal L., Rfarf S., Haliuk L., Havrylenko M. An Analysis Of Financial Controlling as a Tool Of Enterprise Administrative Accounting on Firm Performance *International Journal of Scientific & Technology Research*, 9(4):3770–3773. Available at: https://www.researchgate.net/publication/357083896_An_Analysis_Of_Financial_Controlling_As_A_Tool_Of_Enterprise_Administrative_Accounting_On_Firm_Performance
2. Horiachyi Yu., Andriichenko Zh. Sutnist poniattia "finansovy ryzyk" pidpryemstva. Riga: Baltic International Academy. Protocol no. 11 of 27.12.2018 pp. 83–86. Available at: [https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/Ryga_07_12_2018/Ryga18\(15\).pdf](https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/Ryga_07_12_2018/Ryga18(15).pdf)

3. Dermenzhi D. F. (2018) Vyznachennia sutnosti finansovykh ryzykiv ta osnovnykh metodiv yikh otsinky v umovakh nestabilnoi rynkovoï ekonomiky. *Prychornomorski ekonomichni studii*, no. 25, pp. 71–74. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2018_25_17
4. Kuznietsova N. V., Bidiuk P. I. (2017) Dynamichne modeliuвання finansovykh ryzykiv. *Naukovi visti Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut"*, no. 5, pp. 51–58.
5. Perediienko N. I., Stepaniuk D. L. (2011) Deiaki aspekty minimizatsii ryzykiv u materialno-tekhnichnomu postachanni ta zbutovii diïalnosti polihrafichnykh pidpriemstv. *Naukovi zapysky Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut"*, no. 2(35), pp. 180–185.
6. Kulchytska Kh. B., Semeniv M. R., Predko L. S. (2019) Otsiniuvannya ryzyku pry vyznachenni tyrazhu vydannia. *Polihrafia i vydavnycha sprava*, no. 2, pp. 51–62. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pivs_2019_2_8
7. Fesh M. S. Zaporozhan L. P. (2015) Deiaki aspekty perspektyv rozvytku VPK Ukrainy. *Naukovi zapysky [Ukrainskoi akademii drukarstva] Seriia "Ekonomichni nauky"*, no. 2(51). Available at: <http://nz.uad.lviv.ua/static/media/2-51/21.pdf>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-19>

УДК 338.48(560)

Пліска А.Р., Кушнір Н.О.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ВПЛИВ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ТУРИСТИЧНИЙ БІЗНЕС ТУРЕЧЧИНИ

Анотація. Система турецького досвіду ефективного регулювання туризму фокусується не стільки на основі законів, скільки на заохоченні державно-приватного партнерства. Туреччина та Україна мають як спільні, так і відмінні риси передумов розвитку туристичної діяльності. Обидві країни пропонують туристу широкий спектр туристичних послуг, мають привабливі туристичні ресурси для пляжного, зимового, водного, культурно-історичного та інших напрямів туризму. Україна також як Туреччина має курортну зону узбережжя морів з сезонами для пляжного туризму, а також гірські райони з можливістю проведення зимового активного туризму. Необхідно зазначити, що за кількістю об'єктів античної історії та ЮНЕСКО домінує Турецька Республіка. Україна теж має багату рекреаційно-туристичну базу, чимось схожу з турецькою. У напрямку фестивального та ділового туризму в Туреччині є досвід та деякі ресурси, однак уряд планує розвивати ці напрями для підтримки потоку туристів протягом зимового періоду.

Ключові слова: туризм, республіка, економіка, ресурси, держава, розвиток, послуга, регулювання.

Pliska Angelina, Kushnir Nataliya

Uzhhorod National University

IMPACT OF GLOBAL TRANSFORMATIONS ON THE TOURIST BUSINESS OF TURKEY

Summary. It has been studied that Turkey is called a crossroads due to the number of architectural monuments of great ancient civilizations and cultures, which has a wonderful Mediterranean climate. According to the results of the research, the most popular are tours for the purpose of recreation on the coasts of the Aegean, Marmara and Mediterranean seas, excursion, medical and sports tourism. Such famous destinations are the Mediterranean coast, Antalya, Alanya, Belek, Side, Kemer, the Aegean coast, Bodrum, Pamukkale, Kusadasi, Marmaris, Fethiye, as well as the historical cities of Turkey, such as: Istanbul – the ancient capital, a large metropolis, Demre, Bursa, Cappadocia, Ankara, Konya, Mardin, Antakya, Amasia, Kars and Erzurum. The Black Sea coast of Turkey is not as developed as the Mediterranean and Aegean coasts, but it also has all the conditions for recreation. In addition, recently this region has received increased attention from the Turkish government. The main sights of the region include Safranbolu – the Ottoman historical city, Trabzon, Samsun, Ordu, Kastamonu, Amasra, Sinop, Giresun Artvin and Rizi. State strategies to support the tourism industry. Some initiatives are common to all or almost all, for example, the motivation for remote work or the use of new forms of leave. Others are related to the individual national context, such as addressing layoffs to some extent or more "creative" such as the distribution of benefits to undeclared workers. A different picture emerges from the efforts of governments, which in recent months have been trying to find a balance between the health emergency and the economic crisis. The critical employment challenges faced by governments around the world are common: the employment implications of the closure of many businesses and businesses, the health risks of workers employed in essential services (from health workers), the inability parents with young children after school, conditions of high vulnerability in which many freelancers found themselves, workers with non-standard employment. In order to respond to these problems, some of the solutions adopted were found to be common to almost all the countries under consideration. For example, the incentive to work remotely, the promotion of forms, even new ones, of vacations or, in some cases, the imposition of the use of vacations. While for workers engaged in core activities or participating in the first post-quarantine gradual openings, there is often an intense internal debate, which in some cases becomes the subject of consultations between the government and trade unions about the prevention measures to be taken, making available protective material, health instructions. Instead, when looking at the choices governments made to protect jobs disrupted by the pandemic outbreak and forced shutdowns, the researchers identified two different approaches. On the one hand, there are countries like France, Portugal, some Latin American countries, as well as Italy, which have actively used schemes similar to our layoffs to protect jobs as much as possible. On the other hand, there are more visibly liberal countries such as Spain and Turkey, where measures to support employment have been more limited and selective, and this has resulted in many job losses, especially among young workers and temporary workers.

Keywords: tourism, republic, economy, resources, state, development, service, regulation.

Постановка проблеми. Туреччина посідає 16-те місце у рейтингу країн за вкладом туризму у ВВП. У 2019 році туристична галузь показала зростання на 10,1%, збільшивши питому вагу у структурі ВВП до 11,3%. Інвестиції в туристичну галузь у 2019 році збільшились на 3,8% і становили 16,2 млрд дол. США. Туреччину називають перехрестям кількістю архітектурних пам'яток великих стародавніх цивілізацій і культур, що володіє чудовим середземноморським

кліматом. Згідно з результатами проведеного дослідження, найпопулярнішими є тури з метою відпочинку на узбережжях Егейського, Мармурового та Середземного морів, екскурсійного, лікувального та спортивного туризму. Такими відомими DESTINATIONAMI виступають середземноморського узбережжя, Анталія, Аланья, Белек, Сіде, Кемер, егейського узбережжя, Бодрум, Памуккале, Кушадаси, Мармаріс, Фетхіє, а також історичні міста Туреччини, такі як: Стам-

бул – стародавня столиця, великий мегаполіс, Демре, Бурса, Каппадокія, Анкара, Конья, Мардін, Антакья, Амасія, Карс та Ерзурум. Чорноморське узбережжя Туреччини не так розвинене, як середземноморське та егейське, але для відпочинку тут також є всі умови. До того ж, останнім часом цьому регіону приділяється підвищена увага з боку уряду Туреччини. До головних пам'яток регіону відносять Сафранболу – османське історичне місто, Трабзон, Самсун, Орду, Кастамону, Амасра, Синоп, Гіресун Артвін і Різі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вивченню основних положень впливу глобальних трансформацій на туристичний бізнес Туреччини приділено увагу такими вітчизняними науковцями та фахівцями як: Жадько К.В., Іщенко О.І., Кияк В.Ф., Парфіненко А.Ю., Сідоров М.В., Юрченко О.Є. та ін. У своїх роботах дані автори розглядали організацію, сучасний стан і подальший розвиток туристичного бізнесу в Туреччині.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у визначенні основних аспектів впливу глобальних трансформацій на туристичний бізнес Туреччини.

Виклад основного матеріалу. Сектор туризму Туреччини в даний час є одним із найбільш постраждалих від спалаху COVID-19, який впливає як на пропозицію, так і на попит на поїздки. Це створює додатковий ризик ослаблення світової економіки, геополітичної, соціальної та торгової напруженості, а також нерівномірної роботи на основних ринках виїзного туризму. Для своєї початкової оцінки ЮНВТО використовує сценарій 2003 року як орієнтир, враховуючи розміри та динаміку глобальних подорожей та поточних збоїв, географічне поширення COVID-19 та його потенційний економічний вплив [2, с. 73].

Зараз економічні втрати у секторі туризму через спалах COVID-19 становлять \$600 млн, до кінця року вони можуть досягти трильйона доларів. Враховуючи швидкість, на яку поширюється вірус, і його вплив на туризм, роботу в цій сфері можуть втратити 50 млн осіб. Більшість країн, у тому числі й Туреччина, ухвалили рішення про закриття кордонів та припинення авіасполучення з метою зниження темпів поширення вірусу. Ці заходи є основною причиною зупинення діяльності у сфері туризму. Щоб визначити вплив коронавірусу на сферу туризму, необхідно визначити: з яких надходжень складається даний дохід.

У табл. 1 представлені доходи від міжнародного туризму в Туреччині.

Таблиця 1
Загальний внесок сфери туризму
у ВВП Туреччини, %

Рік	Доходи від міжнародного туризму, млн дол	Загальний внесок сфери туризму у ВВП, %
2014	38855	11,2
2015	35597	11,6
2016	26788	11,5
2017	31870	12,2
2018	37140	12,1
2019	21662	10,8
2020	26646	12,1

Джерело: [7]

Подані дані дозволяють зробити висновок про те, що доходи від туризму роблять великий внесок у ВВП країн. Доходи від міжнародного туризму щорічно зростають. Варто зазначити, що порівняно з 2014, 2015, 2017, 2018 рр. менші доходи, але більші ніж у 2019 р.

У той самий час не можна враховувати те що, що поширення вірусу Туреччини відбувалося по-різному. І кількість зареєстрованих випадків захворюваності, одужалих та загиблих відрізняється, цей показник (98 тис. випадків за даними на за 2020 р.)

Таблиця 2
Статистика поширення COVID-19
у Туреччині, чол. (за 2020 р.)

Підтверджено	Одужало	Літальні наслідки
98 674	16 477	16 477

Джерело: [9]

Стиснення туристичної галузі Туреччини в 2020 році обумовлено тим, що весь ланцюжок надання туристичних послуг, а також діяльність суміжних економічних галузей були порушені соціальними, економічними обмеженнями, закриттям міжнародного авіасполучення між країнами у зв'язку з пандемією COVID-19.

Скорочення робочих місць також призводить до величезної втрати заробітку для працівників. За оцінками дослідження, на кінець 2020 року вони склали від 860 000 до 3,4 млрд дол. Це призвело до зниження споживання товарів та послуг, що, в свою чергу, вплине на перспективи компанії та економіки. За оцінками Міжнародної організації праці, у всьому світі від 8,8 до 35 млн осіб страждатимуть від бідності порівняно з початковою оцінкою на 2020 рік (яка прогнозувала скорочення на 14 млн у всьому світі). У найбільш уразливому становищі опинилися співробітники, зайняті у сфері туризму, а саме обслуговуючий персонал авіакомпаній, готелів та готелів.

Оскільки авіаційна галузь продовжує страждати від слабкого попиту поїздки і натомість поширення коронавірусу у світі, рівень зайнятості у цій сфері продовжує знижуватися. У всьому світі у сфері туризму зайнято загалом 65,1 млн чол., Забезпечення яких щорічно становить 2,7 трлн дол. Так, компанія Turkish Airlines (THY) звільнила загалом 1200 осіб, тоді як Unifree Duty Free İşletmeciliği A. Ş. відправила у відпустку 400 осіб, тоді як TGS Yer Hizmetleri A. Ş. – 200 осіб за контрактом. Крім того, очікується експоненційне зростання неповної зайнятості, оскільки економічні наслідки спалаху вірусу призведуть до скорочення робочого часу та заробітної плати [5, с. 98].

Стратегії держави для підтримки туристичної індустрії. Деякі ініціативи є спільними для всіх або майже всіх, наприклад, мотивація для віддаленої роботи або використання нових форм відпусток. Інші пов'язані з індивідуальним національним контекстом, таким як звернення тією чи іншою мірою до звільнень або більш «творчі», такі як розподіл допомоги для незааявлених працівників. Різна картина, з якої виникають зусилля урядів, які останні місяці намагаються знайти баланс між надзвичайною ситуацією в галузі охорони здоров'я та економічною кризою.

Критичні проблеми у сфері зайнятості, з якими стикаються уряди у всьому світі, є спільними: наслідки для зайнятості через закриття багатьох підприємств та комерційної діяльності, ризики для здоров'я працівників, зайнятих в основних службах (починаючи з медичних працівників), відсутність можливості працювати у батьків з маленькими дітьми після покриття шкіл, умови сильної вразливості, в яких опинилися багато фрілансерів, працівники з нестандартною зайнятістю [5, с. 87].

Щоб відповісти на ці проблеми, деякі з прийнятих рішень були визнані загальними майже для всіх країн, що розглядаються. Наприклад, стимул працювати віддалено, просування форм, навіть нових, відпусток чи, у деяких випадках, нав'язування використання відпусток. У той час як для працівників, зайнятих основними видами діяльності або які беруть участь у перших посткарантинних поступових відкриттях, часто виникають інтенсивні внутрішні дебати, які в деяких випадках стають предметом консультацій між урядом та профспілками щодо заходів щодо запобігання, які мають бути вжиті, роблячи доступним захисний матеріал, інструкції щодо дотримання здоров'я.

Натомість, глянувши на вибір, зроблений урядами для захисту робочих місць, порушених спалахом пандемії та примусовим припиненням діяльності, дослідники виділили два різні підходи. З одного боку, є такі країни, як Франція, Португалія, деякі латиноамериканські країни, а також Італія, де активно використовувалися схеми, аналогічні нашим звільненням, щоб захистити робочі місця, наскільки це можливо. З іншого боку, є більш помітно ліберальні країни, такі як Іспанія та Туреччина, де заходи підтримки зайнятості були більш обмеженими та вибіркоковими, і це призвело до втрати багатьох робочих місць, особливо серед молодих працівників та тимчасових працівників [3, с. 119].

З метою підтримки сфери туризму держави різних країн виділяють цільові субсидії, запроваджують пільгове кредитування та надають підтримку, знижуючи податковий тягар для компаній.

Розглянемо ще одну глобальну зміну яка вплинула на туристичну індустрію Туреччини, зокрема Російське вторгнення в Україну. Оскільки левова частка туристів до Туреччини була саме

з України та Російської Федерації. Збільшення цін на нафту та пальне, ускладнена логістика та руйнування традиційних туристичних маршрутів – це лише частина ризиків, які постали перед світовим туризмом у зв'язку з цією війною.

Світова туристична індустрія вже відчуває на собі наслідки війни в Україні. Раптове скорочення числа росіян і українців, які виїжджають за кордон з моменту вторгнення РФ, завдало величезної шкоди відновленню галузі відразу після COVID.

У 2021 році в Туреччині побували 30 мільйонів 39 тисяч іноземців. З них 2 мільйони 60 тисяч українців, 3 мільйони 85 тисяч – німців, і 4 мільйони 694 тисяч – жителів РФ.

У 2022 році турецький туристичний сектор планував залучити близько 7 мільйонів росіян. Але санкції ЄС і США проти російської авіації через війну в Україні стали перешкодою для виконання чартерних рейсів з РФ на турецькі курорти [7].

Авіакомпанії по-новому планують рейси, облітаючи Росію, а санкції не дозволяють росіянам розплачуватися за кордоном картами всесвітньо відомих систем.

За даними Euromonitor International, в 2022 році глобальний в'їзний туризм постраждає на 6,9 млрд доларів через зупинку російського і українського туризму. З наслідками можуть зіткнутися деякі близькосхідні країни. Три найпопулярніших напрямки для українців і туристів із РФ – Єгипет, Туреччина і останнім часом – ОАЕ.

Війна в Україні створює нові виклики глобальному економічному середовищу і може перешкодити відновленню довіри до глобальних подорожей. На Росію й Україну в сукупності припадало 3% світових витрат на міжнародний туризм у 2020 році. Якщо війна продовжиться, можуть бути втрачені не менше 14 мільярдів доларів світових доходів від туризму, прогнозують в організації. З іншого боку, експерти відмічають, що це не такий величезний відсоток, щоб спровокувати реальну катастрофу у сфері туризму [5, с. 12].

Також варто зазначити, за даними статистики доходи турків у січні – березні 2022 року знизилася на 0,2% порівняно з аналогічним періодом 2021 року. Експерти стверджують що основний удар на доходи населення припаде на другий квартал через пандемію (рис. 1).

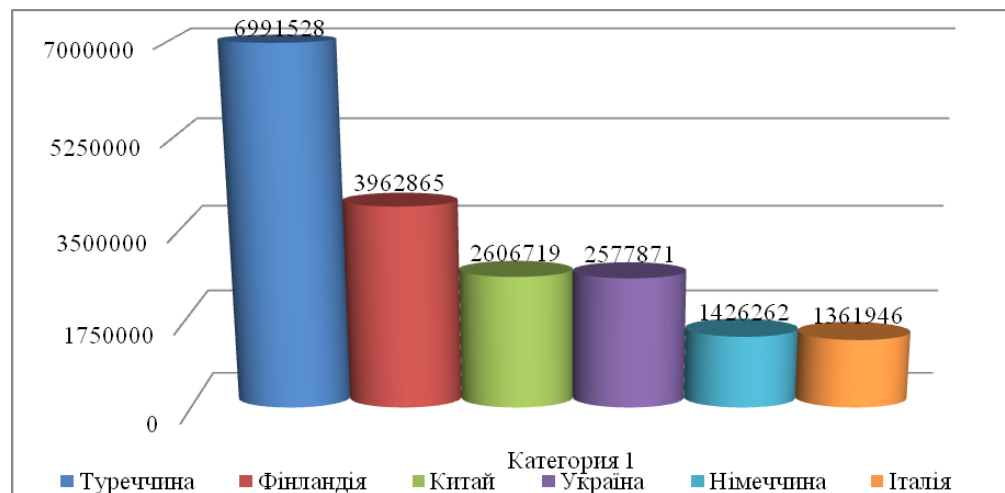

Рис. 1. Напрямки для виїзного туризму за 2021 рік, осіб

Джерело: [7]

За даними рис. 1, 2021 року виїзний турпоглік зріс на 7,9% порівняно з 2020 роком (3,5 млн. поїздок). Лідером, якого обирали споживачі, виявилася Туреччина, яка склала третину річного приросту. Кількість туристів з Німеччини зросла на 40 відсотків, на 50 відсотків збільшилася кількість гостей із Великобританії та на 60 відсотків – з Польщі.

Висновки. Незважаючи на очікуване зростання кількості туристів з інших країн, а також всі зусилля, що робляться Туреччиною, експерти не вірять у те, що на тлі війни РФ з Україною відхід туристів з цих країн з турецьких курортів навряд чи вдасться заповнити, тому Урядом була затверджена «Стратегія розвитку туризму в Туреччині період до 2023 року, в якому відзначається зростання внутрішнього туризму останніми роками.

1. За даними служби державної статистики, близько 60 відсотків туристських пакетів турецьких тур фірм реалізуються в іноземні держави, складаючи конкуренцію вітчизняним туристським напрямкам. Тим не менш, 40% віддають перевагу відпочинку всередині своєї країни. У документі вказано безліч цілей та завдань для розвитку внутрішнього туризму, і, до того ж, після пандемії, туристи спочатку побоюватимуться виїзду за кордон. Тому, велика ймовірність, що все більше споживачів вибиратимуть подорожі Туреччини.

2. Постачальники. Уповноважені агентства співпрацюють практично з усіма масовими туроператорами. Агентська винагорода у них не сильно відрізняється одна від одної і становить у середньому 7%. Такі самі умови вони надають і конкурентам. Отже, ступінь впливу постачальників у разі не висока.

3. Конкуренти. На сьогоднішній день ситуація на ринку дуже нестабільна. В умовах, у яких зараз перебувають усі турагентства, важко передбачити, хто впорається з кризою та відновить своє функціонування, а хто – ні. Вивчивши дані, слід зазначити, що на початок 2022 року на території Туреччини працювало 6054 турфірми, що на 20% більше, ніж на рік раніше. Важливо сказати, що понад 80% з них – склали турагенти.

Отже, пандемія, викликана коронавірусом, є безпрецедентною ситуацією, яка вплинула на всі сфери життя практично в кожній країні. Найбільш постраждалим сектором економіки є туризм, у тому числі готельний бізнес та авіасполучення. У випадку серйозних військово-політичних загроз індустрія туризму не може існувати доти, поки не припиняться ці безладдя. Менш серйозні обставини політичного характеру спонукають уряди та керівників туристичної індустрії шукати вихід із кризи й формувати державні або міжнародні програми розвитку туризму.

Список літератури:

1. Державна служба статистики України. Офіційний сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 09.09.2022).
2. Жадко К. В. Понятійне визначення механізмів державного управління міжнародним туризмом. *Держава та регіони. Серія «Державне управління»*. 2008. № 3. С. 72–76.
3. Іщенко О. І. Напрями удосконалення організації туристичної діяльності (на прикладі досвіду Туреччини). *Географія та туризм*. 2014. Випуск 28. С. 118–125. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/ischenko.htm (дата звернення: 09.09.2022)
4. Кифяк В. Ф. Розвиток медичного туризму в регіонах України. *Вісник Університету банківської справи Національного банку України*. 2013. № 1. С. 30–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VUbsNbU_2013_1_8 (дата звернення: 15.09.2022).
5. Особливості формування та реалізації туристичної політики держави: міжнародний, національний, регіональний досвід: монографія / кол. авт., за ред. А. Ю. Парфіненка. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 280 с.
6. Поради щодо тенденцій туризму Туреччини в 2018 році. URL: <https://www.turizmgunlugu.com/2017/11/13/2018+turizm+trendleri+icin+tuyolar/> (дата звернення: 22.09.2022).
7. Світова круїзна індустрія Royal Caribbean виключає круїзи з портів Туреччини. URL: https://www.portspb.ru/Arhiv/news30/postid/own_news/4657?tempage=vis_index,vis_index (дата звернення: 19.09.2022).
8. Сідоров М. В., Юрченко О. Є., Юрченко С. О. Україна на світовому ринку туристичних послуг: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. 256 с.
9. Туреччина буде платити за туристів і міняти закони. Офіційний веб-сайт. Новини Туреччини. URL: <http://news.turizm.ru/turkey/54357/> (дата звернення: 25.09.2022).

References:

1. State Statistics Service of Ukraine. Official site. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (accessed September 09, 2022).
2. Zhadko K. V. (2008) Ponyatiyne vyznachennya mekhanizmv derzhavnoho upravlinnya mizhnarodnym turyzmom [Understandable definition of mechanisms of state management of international tourism]. *Derzhava ta rehiony. Seriya "Governance"*, no. 3, pp. 72–76.
3. Ishchenko O. I. (2014) Napryamy udoskonalennya orhanizatsiyi turystychnoyi diyal'nosti (na prykladi dosvidu Turechchyny) [Directions for improving the organization of tourist activities]. *Heohrafiya ta turyzm*, no. 28, pp. 118–125. Available at: http://tourlib.net/statti_ukr/ischenko.htm (accessed September 09, 2022).
4. Kyfyak V. F. (2013) Rozvytok medychnoho turyzmu v rehionakh Ukrayiny [Development of medical tourism in the regions of Ukraine]. *Visnyk Universytetu bankiv's'koyi spravy Natsional'noho banku Ukrayiny*, no. 1, pp. 30–33. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VUbsNbU_2013_1_8 (accessed September 15, 2022).
5. Parfinenko A. Y. (ed.) (2013) Osoblyvosti formuvannya ta realizatsiyi turystychnoyi polityky derzhavy: mizhnarodnyy, natsional'nyy, rehional'nyy dosvid [Peculiarities of formation and implementation of state tourism policy: international, national, regional experience]. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU, 280 p.
6. Turkey Tourism Trends Tips in 2018. Available at: <https://www.turizmgunlugu.com/2017/11/13/2018+turizm+trendleri+icin+tuyolar/> (accessed September 25, 2022).
7. Global cruise industry Royal Caribbean excludes cruises from Turkish ports. Available at: https://www.portspb.ru/Arhiv/news30/postid/own_news/4657?tempage=vis_inde,vis_index (accessed September 19, 2022).
8. Sidorov M. V., Yurchenko O. E., Yurchenko S. O. (2017) Ukrayina na svitovomu rynku turystychnykh posluh: suchasnyy stan ta perspektivy rozvytku [Ukraine on the world market of tourist services: current state and development prospects]. Kharkiv: V.N. Karazin KhNU, 256 p.
9. Turkey will pay for tourists and change laws. Official website. News of Turkey. Available at: <http://news.turizm.ru/turkey/54357/> (accessed September 25, 2022).

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ЗАГОСТРЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЛОКАЛІЗАЦІЇ: ПРОТИРІЧЧЯ Й ОЧІКУВАННЯ

Анотація. У статті розкрито основні теоретичні аспекти перспективної трансформації національної держави та державного управління шляхом діалектичного методу дослідження, узагальнення сучасних наукових і прикладних підходів та реальних результатів здійснення реформ в Україні. Спростовано положення стосовно можливості зникнення національної держави з міжнародної арени й обґрунтовано, що, хоча трансформація супроводжується прискоренням процесів позбавлення національних урядів частини їх функцій і відповідно частини повноважень та відповідальності шляхом як делегування донизу, так і делегування догори, держава залишатиметься як гарантом забезпечення умов життєдіяльності своїх громадян, так і основним суб'єктом системи світового господарства. Держава є відповідальною за створення умов, які сприяють повноцінному життю громадянина, а він повинен її захищати, тобто, суспільство і державу пов'язує певна сакральна взаємовідповідальність. Доведено, що найважливіша ознака держави – її суверенітет, незалежність у прийнятті рішень, і лише в умовах національної держави демократія може ефективно функціонувати як механізм публічної політики. Майбутнє народів залежатиме від того, як держави відстоюватимуть свій суверенітет. Наголошено, що у розвинених країнах помітно посилюється роль держави в управлінні економікою, що є характерним і для КНР, США та країн ЄС.

Ключові слова: трансформація національної держави, трансформація державного управління, суверенітет, національна державність під впливом глобалізаційних процесів, суперечності глобалізації та локалізації, етатистська ідеологія, неоліберальна ідеологія, мондіалізм, релігія, демократія, взаємовідповідальність держави і громадянина/суспільства, відповідальність держави, державне регулювання і ринкове саморегулювання, роль держави в економіці розвинених країн.

Radziyevska Svitlana
National Academy of Management

TRANSFORMATION OF THE NATION-STATE AND THE STATE GOVERNANCE IN THE CONDITIONS OF THE AGGRAVATION OF THE CONTRADICTIONS OF GLOBALIZATION AND LOCALIZATION: INCONSISTENCIES AND EXPECTATIONS

Summary. The paper focuses on the prospective transformations of the nation state and the state governance in the conditions of the aggravation of the contradictions of globalization and localization. The author uses the multidisciplinary theoretical analysis combined with the dialectic method, followed by the generalization and the analysis of modern scientific and applied approaches, as well as the real results of the implemented reforms in Ukraine to reject the possibility of diminishing the role of the nation-states and their disappearing from the international arena in future. The interrelations between the notions of the nation-state and globalization are described. It is underlined that the most important characteristic of a state is its sovereignty, independence in decision-making, and only in the conditions of the independent nation-state the democracy is able to function properly as a mechanism of public policy. The state is viewed as the mechanism created by the nation to defend its interests. It is emphasized that the state is responsible for creating conditions that promote a full-fledged life for its citizens, and the citizens must protect the country, that is, the society and the nation-state are connected by a certain sacred mutual responsibility. It has also been proved that the future of nations will depend on how states defend their sovereignty. It is argued that in the conditions of the aggravation of the contradictions of globalization and localization the transformation of the national statehood is accompanied by the strengthening of the role of government while the government regulation, as opposed to the market self-regulation, is becoming more and more important for the successful functioning of the leading economies of the world.

Keywords: transformation of the nation-state, transformation of the state/national governance, sovereignty, the national statehood under the impact of globalization processes, the contradictions of globalization and localization, etatist ideology, neoliberal ideology, mondialism, religion, democracy, mutual responsibility between the state and the citizen/society, state responsibility, government regulation and market self-regulation, the role of the government in the economy of the developed countries.

Постановка проблеми. Загострення суперечностей та пришвидшення трансформаційних процесів – характерні ознаки сучасної гіперглобалізованої світової економіки, які впливають на функціонування національних економік, вимагаючи від урядів країн розроблення та впровадження відповідних державних політик. Констатуємо, що ця проблема була і наразі залишається особливо актуальною для України, як з теоретичної, так і з практичної точки зору, особливо, беручи

до уваги, що розбудова ринкової економіки в нашій державі відбувалася паралельно із процесом включення народного господарства країни в глобалізаційні процеси світової економіки [1, с. 345].

У такому контексті важливо вирішити науково-прикладну проблему, яка вимагає висвітлення взаємопов'язаних завдань: розв'язання суперечності щодо майбутнього національної держави у світовій економіці та розкриття трансформації ролі держави в управлінні національною економікою.

Вищезазначена науково-прикладна проблема потребує адекватної теорії для вирішення. Як підкреслює академік НАН України А.А. Гриценко, «війна в Україні є конкретним проявом суперечностей глобалізації та локалізації, що історично вирости із сумісно-розділеної праці й досягли в сучасності апогею свого розвитку. Виникла гібридна система «мир-війна» і розпочався процес зміни світового порядку, в основі якого лежить перехід від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої економіки, що закономірно продукує посилення невизначеностей і суперечностей. Політика вільної торгівлі та політика протекціонізму є лише конкретними проявами суперечностей глобалізації та локалізації. Внаслідок загострення суперечностей глобалізації та локалізації та їх конкретних проявів виникають об'єктивні тенденції до забезпечення національної укоріненості стійкості економічного розвитку. Узагальнення таких тенденцій і свідоме їх використання обумовлює необхідність формування стратегій національно укоріненого економічного розвитку, які будуть актуальними до завершення становлення нового техніко-технологічного укладу і утвердження інформаційно-мережевої системи соціально-економічних відносин» [2].

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню становлення та розвитку економіки України присвячено багато праць провідних вчених, серед яких роботи О.М. Алімова, О.І. Амоші, А.Г. Арсеєнка, Ю.С. Архангельського, В.Д. Базилевича, О.Г. Білоруса, В.С. Будкіна, Б.Д. Гаврилишина, В.В. Галасюка, А.С. Гальчинського, В.М. Гейця, В.Г. Герасимчука, В.А. Голяна, А.А. Гриценка, І.Ю. Гужви, І.І. Дахна, М.А. Дудченка, С.А. Єрохіна, П.С. Єщенко, І.Є. Журби, Р.О. Заблоцької, М.І. Зверякова, Ю.В. Кіндзерського, Л.Л. Кістерського, Т.Т. Ковальчука, Г.В. Колодко, С.О. Корабліна, І.І. Лукінова, Д.Г. Лук'яненко, Ю.В. Макогона, В.О. Мандибури, В.С. Найдюнова, В.Є. Новицького, Ю.М. Пахомова, С.І. Пирожкова, А.В. Рибчука, А.П. Румянцева, В.Р. Сіденка, С.В. Сіденко, В.М. Тарасевича, І.В. Уса, О.А. Швиданенка, В.І. Чужикова, А.А. Чухна та багатьох інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасній науковій літературі висвітлюється широке коло проблем, пов'язаних із змінами у поглядах на інститут держави як продукт суспільного розвитку, на трансформацію цілей, визначенні завдань, формуванні структур та функцій державного управління, а також аналізуються результати реформ в Україні, вплив на національну економіку та державне управління процесів глобалізації, регіоналізації, транснаціоналізації, мережевізації, диджиталізації, фінансіалізації, інформатизації, інтелектуалізації тощо, які є тісно взаємопов'язаними і ускладнюють соціально-економічну ситуацію як в українській державі на початку XXI століття, так і у глобалізованому світі. Саме тому більш детального дослідження потребують: по-перше, теоретичні аспекти перспективного існування інституту національної держави з огляду на трансформацію національної державності під впливом глобалізаційних процесів та, по-друге, масштаб і значення ролі держави в управлінні національною економікою.

Мета статті – розкрити основні теоретичні аспекти перспективної трансформації інституту національної держави та державного управління в умовах загострення суперечностей глобалізації та локалізації, використовуючи діалектичний метод дослідження, узагальнення сучасних наукових і прикладних підходів та реальних результатів здійснення реформ в Україні.

Виклад основного матеріалу. У всьому світі інститут держави перебуває в центрі загальної уваги широкого кола політичних діячів, вчених, які є представниками різних галузей знань, і пересічних громадян, зацікавлених в захисті своїх прав та інтересів. Існує багато визначень терміна «державна», який вживається у різних значеннях, зокрема як: 1) об'єднання людей на певній території на основі публічної влади; синонімом терміна «державна» виступають «народ», «країна»; 2) спеціальний апарат управління суспільством; синонімом терміна «державна» є «державний апарат» як сукупність органів управління; 3) універсальний політичний інститут; синонімом виступає система влади в інтересах людей, які проживають на даній території, що регулює їх взаємовідносини за допомогою права. Державна є найбільш важливим інститутом політичної системи суспільства, що визначається максимальною концентрацією в її руках ресурсів, які дають змогу державі впливати на соціальні зміни [3, с. 13]. Організаційним забезпеченням функціонування держави й задоволення потреб та інтересів громадян є функції державного управління, напрями державно-управлінської діяльності, що спрямовані на досягнення цілей та виконання завдань держави [4, с. 211]. Як вітчизняні, так і зарубіжні вчені активно працюють над висвітленням сутності суверенітету (як унікальної та ключової характеристики держави); державності (що означає бути державою, особливості процесів становлення та розпаду держав), відповідальності держави перед народом [напр.: 5]. Дослідники аналізують трансформацію держави, беручи до уваги як такі зміни позначаються на: ресурсах, контролі над використаними силами і перерозподілом фінансових ресурсів; праві, тобто юрисдикції та судах; легітимності; забезпеченні добробуту, тобто сприянні економічному зростанню й соціальній рівності в національній економіці [напр.: 6]. Науковці висувують гіпотези щодо попередження негативного впливу транснаціоналізації [напр.: 7] та необхідності відмови від неоліберальної моделі розвитку [напр.: 8], які є серйозними проблемами, що вимагають негайного вирішення для контрольованого функціонування глобальної економіки.

Відомо, що ідеї етатистської держави простежуються у вченнях багатьох мислителів. Ще Платон, Арістотель, Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Х. Вольф, Г.В.Ф. Гегель вважали державу найвищим благом людства. Сам термін «етатизм» (від фр. l'etat – держава) виник лише наприкінці XIX ст. для позначення доктрини, яка вимагає максимального посилення впливу держави і розширення повноважень її органів. Важливо зазначити, що *етатистська ідеологія близька до ідеалів консерватизму та авторитаризму і є антиподом лібералізму та анархізму, як течій, що виступають за послаблення державної влади, звужен-*

ня сфери її впливу, надмірне поширення свободи, егалітаризму, народовладдя тощо. В українській науці переважна більшість сучасних досліджень апологізують лібералізм і демократію, акцентують увагу виключно на деяких негативних рисах етатистської держави, гіперболізуючи їх, та ігноруючи потенційні позитивні риси останньої, насамперед могутність, легітимність, патерналізм, здатність до реалізації масштабних проєктів та реформ тощо [9].

Слід пригадати, що сучасна світова економіка сформувалася протягом достатньо довгого історичного часу, починаючи з укладання 24 жовтня 1648 року Вестфальського миру, згідно із яким основною ланкою світової економіки є окрема держава з усіма відповідними її правами і обов'язками, на основі яких вона входить у певні відносини з іншими державами світу і таким чином утворює так звану вестфальську структуру світових зв'язків. Як слушно зазначає І. Троян, у процесі функціонування *Вестфальська система змушувала кожного з її учасників обмежувати свої експансіоністські наміри*, оскільки поряд із державою-нацією і закріпленням національного суверенітету в міжнародних відносинах закріплювалася система політичної рівноваги – компроміс між принципом суверенітету і принципом загального інтересу. Можна констатувати, що на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин де-юре діють принципи Вестфальської міжнародної системи, проте де-факто, за твердженнями багатьох сучасних науковців, відбувається їх порушення, що дає підстави стверджувати про *формування нового поствестфальського світового порядку*, коли традиційний спосіб функціонування національної держави зазнав кризи [10, с. 57]. У той же час, інститут держави у ХХІ ст. відіграє важливу роль, забезпечуючи належний рівень життя своїх громадян. І якщо необхідні умови не забезпечуються, то логічно у цьому звинувачувати інститут держави, що, зокрема, підтверджує італійський вчений Карло Бодоні, акцентуючи увагу на кризі інституту сучасної держави, спричиненій наслідками кризи усєї вестфальської системи, внаслідок чого людство переживає кризу і поствестфальської моделі [11].

Нагадаємо, що під державою у широкому трактуванні розуміється набір інститутів, що мають засоби законного примусу, які використовуються на певній території й відносно її населення, що визначається терміном «суспільство». На своїй території держава монополізує нормотворчу діяльність за допомогою формованого уряду. Основними елементами держави є: державна територія, державний народ і суверенна публічна влада. Ознаками держави є: територіальна організація населення; здатність до інтеграції населення при наявності соціальних та класових відмінностей; суверенність, незалежність у прийнятті рішень; примусовість (державний примус є керівним і пріоритетним відносно інших органів у межах держави); загальність – вплив держави поширюється на всіх людей, що перебувають на її території.

В сучасних умовах загострення суперечностей і прискорення трансформацій передбачається якщо не ліквідація у якості основної ланки сві-

тової економіки окремої держави, то принаймні серйозні зміни її функцій та відповідних прав і обов'язків. Становлення глобальної економіки представляє собою *процес позбавлення національних урядів частини їх функцій і відповідно частини повноважень та відповідальності шляхом передачі їх: а) до підлеглих урядам регіональних частин країн (делегування донизу) – феномен субсидіарності; б) до спеціально утворених міжнаціональних або наднаціональних органів (делегування догори)*. Тобто, *частина функцій, раніше покладених на національний рівень, переходить на рівень глобальний*. Крім того, розширення політичних, економічних, соціальних прав населення, посилення інститутів громадянського суспільства, децентралізація прийняття рішень у відповідності з принципом субсидіарності беззаперечно приводять до перерозподілу частини національно-державної компетенції на регіональний і локальний рівні.

У дослідженні відомого українського вченого В. Горбатенка наголошено, що питання про долю суверенітету є одним із найбільш актуальних, оскільки від нього залежить політичне обличчя усього майбутнього світоустрою. Не випадково вивчення процесів «розмивання», «девальвації» статусу суверенної держави й ослаблення централізованих інститутів державної влади практично виділилося в самостійний напрям політико-правових досліджень. При цьому є дві основні позиції, які визначають дискусії науковців щодо проблеми національного суверенітету: 1) національна держава залишиться головним суб'єктом міжнародних відносин; 2) національна держава неминуче зникне з міжнародної арени майбутнього під впливом глобалізації [12].

Беручи до уваги вищезазначені основні позиції, будемо виходити із припущення, що національна держава неминуче зникне з міжнародної арени майбутнього під впливом глобалізації. Така позиція вимагає теоретичного аналізу геополітичної концепції, в основу якої покладено ідею про необхідність просування геополітичного розвитку до повної планетарної інтеграції: переходу від численності держав, народів, націй та культур до уніфікованого світу. Відповідна концепція в науковій літературі має назву «мондіалізм» (від франц. le monde – світ). Термін «мондіалізм» вживають переважно у рамках французької геополітичної школи. Ця концепція займається дослідженням наслідків глобалізації для геополітичної структури світу, а також виробленням практичних рекомендацій для реалізації уніфікованого світу [13]. Ставлення до мондіалізму переважно негативне. Головними центрами опору мондіалістським тенденціям є міцні держави, які не дуже міцно інтегровані в транснаціональні інституції та володіють ресурсами для повноцінного здійснення самостійної зовнішньоекономічної діяльності: США, Китай, Індія, Бразилія, Росія, Японія тощо [14, с. 30]. Фактично, в сучасних умовах державна територія утворює матеріальну основу будь-якого здійснення державної влади. Лише за умов достатніх геополітичних масштабів та великих територіальних можливостей існує потенціал повноцінного стратегічного та економічного розвитку держави. Територіальний, просторовий

чинник фактично визначає розподіл держав на дві групи – невеличку меншість суб'єктів міжнародних відносин, які володіють реальною незалежністю, та переважну більшість об'єктів, які фактично змушені підпорядковуватись умовам та вимогам світового порядку, сформованого великими державами. При цьому, як широко наголошується в науковій літературі, державу можна вважати могутньою, якщо вона контролює через власний фінансовий механізм свої фінансово-інвестиційні потоки на інших територіях, використовуючи свою військову потужність [15].

Перехід до мондіалістського варіанту розвитку світу потребує утворення міцних транснаціональних інституцій, чогось схожого на Super-NATO. Якщо плани щодо створення Super-NAFTA чи об'єднаної та централізованої Євро-Америки з єдиною зовнішньою політикою, єдиними збройними силами та єдиною фінансовою системою, реалізуються, можна буде говорити про перші серйозні кроки в бік мондіалізму. Втім, для реалізації навіть м'якого варіанту подібної стратегії політичної глобалізації XXI ст., необхідна реалізація трьох умов: 1) обов'язкове ослаблення існуючих міцних суверенних держав; 2) збільшення значущості транссистемного глобального інтеграційного простору; 3) ламінарний, без катаклізмів, катастроф, війн хід історії [16, с. 29]. За такого варіанту формально суверенні держави продовжуватимуть існування, їхні уряди матимуть досить серйозні повноваження в царині внутрішньої політики, екології, соціальної сфери, освіти, охорони здоров'я та всього того, що знаходиться у повноваженнях місцевої влади, американського штату чи німецької федеральної землі. При цьому існуватиме єдиний планетарний орган влади, котрий здійснюватиме управління, маючи виключну монополію на вирішення всіх проблем глобального характеру. Він стежитиме за тим, як місцева влада виконує такий собі універсальний кодекс прав та законів, що стосується прав людини, питань економіки, екології, загальних планетарних аспектів будь-яких проблем людського життя та діяльності. Глобальні виклики, в тому числі, екологічні, можливо зроблять мондіалістський розвиток єдиною можливістю для виживання людства. Саме через це, зазначає О. Крищенко, навряд чи є сенс відкидати мондіалізм як модель розвитку для людства [16, с. 30–31]. Такий висновок автора допускає можливість завершення процесу глобалізації, з чим можна погодитися лише у разі визнання настання кінця історії, який прогнозував Ф. Фукуяма. У такому контексті доречно згадати біблійне пророцтво про «останні часи», яким і пояснюється глибоко негативне ставлення до концепції мондіалізму [17].

Беручи до уваги вищезазначене, варто зауважити, що ідея мондіалізму близька до пост-релігійної ідеології «нового світового порядку», глобалізму з єдиним наднаціональним центром. *В ідеалі така планетарна держава, створена на руїнах національних держав, повинна мати єдину релігію, єдиний економічний, політичний простір.* Глобалізація припускає створення єдиної універсальної релігії (так само, як і єдиної цивілізації) шляхом уніфікації традиційних віросповідань (і традиційних цивілізацій). Вод-

ночас на думку деяких богословів, синтез світових релігій приніс би негативний результат, бо руйнування культурних цінностей і релігійних доктрин викличе духовну анархію, аномію, «генералізацію цінностей», що є набагато небезпечніше від суспільної анархії. Як контраргументацію глобалізму християнські богослови, як правило, наводять притчу про Вавилонську вежу [14, с. 101; 18, с. 15].

Вищезазначена позиція щодо неминучості зникнення національної держави з міжнародної арени під впливом глобалізації тісно пов'язана із проблемою впровадження уніфікованої ідеології на глобальному рівні. В такому контексті значний інтерес викликає спорідненість думок ряду дослідників як про зникнення інституту національної держави внаслідок глобалізаційних процесів і його ліквідацію внаслідок розбудови комунізму, так і стосовно відмови від традиційної релігії. Так, лютневий і жовтневий державні перевороти 1917 р. призвели до створення СРСР, в якому роль державної ідеології виконував атеїзм. Атеїзм базувався на теорії марксизму-ленінізму, котра у певному розумінні замінила православ'я, встановивши в якості мети розвитку радянського суспільства побудову комунізму. Фактично офіційною вірою радянського народу була віра в комунізм. Проте на хибність такого шляху ще 1917 р. вказував видатний економіст М.І. Туган-Барановський у написаній ним праці «Соціалізм як позитивне вчення»: «Соціалізм не може і не повинен стати новою релігією. Як релігія, соціалізм жалюгідний і безпорадний – хіба він може подолати безмежність простору і часу? Хіба соціалізм може подолати смерть? Безсмертна смерть буде як і раніше панувати над світом – цей основний дисонанс нашого життя завжди буде огортати її траурним покривалом» [19, с. 436, 514].

Цілком логічно зазначає у дисертації Д. Шумунова: «Апофеозом росту світської культури стала спроба побудови комуністичного раю на землі без Бога в СРСР, а в західній версії – становлення споживацького суспільства (суть життєдіяльності якого складається в постійному відтворенні й реалізації штучних потреб)» [14, с. 90]. Глобалізація, як і радянська влада, спрямована на ліквідацію віросповідань. У низці праць сучасних західних науковців глобалізація уподібнюється релігії, її наділяють космічними рисами, на користь чого свідчить, зокрема, думка Д. Хопкінса про те, що глобалізація сама по собі є релігією і бог цієї Нової релігії – «концентрація фінансового капіталу», або твердження Ж. Бодрійяра стосовно того, що західна культура сповідує лише релігію золота і торгівлі [20].

Таким чином, вищезазначене доводить слушність позиції, згідно з якою національна держава залишиться головним суб'єктом міжнародних відносин. Саме тому варто наголосити на правдивості позиції вчених, які заперечують саму можливість краху державної форми публічної влади, виходячи із того, що статус національної держави просто трансформується. На погляд В.П. Горбатенка, до основних тенденції подальшого розвитку національної держави та її суверенності можна віднести такі. По-перше, суверенітет держав у певних сферах (насамперед, в економічній, правовій) буде звужуватися, а

в деяких (етномовній, культурній) навпаки розширюватися. По-друге, відбуватиметься й надалі посилення ролі мережевих структур. По-третє, більша увага звертатиметься не на процеси руйнування територіального суверенітету, а на безпосередні загрози для демократії. По-четверте, національна держава не зникне як носій суверенної влади. По-п'яте, головним завданням, яке ставитимуть перед собою дослідники тенденцій розвитку національної держави та інституту державного суверенітету, стане побудова моделі держави і суспільства майбутнього, тобто максимально можливий довгостроковий прогноз перспектив національного суверенітету. По-шосте, у довгостроковій перспективі буде продовжуватись процес обмеження юрисдикції держав. Держави й надалі будуть передавати частину своїх прав у певній сфері відносин або окремі повноваження наднаціональним інституціям [12]. Можна констатувати, що в сучасній гіперглобалізованій світовій економіці інститут держави є і буде основним гарантом забезпечення умов життєдіяльності своїх громадян.

Отже, держава має за мету організацію життя, створення матеріальних і духовних умов гідного як сьогодні, так і майбутнього існування суспільства, захисту інтересів народу. Фактично, участь держави у розв'язанні економічних питань життя народу становить лише частину її функцій, оскільки саме економіка слугує тим базисом, на якому ґрунтується розв'язання багатьох життєво важливих проблем суспільства.

Загальновідомо, що держава реалізує різносторонні функції в економічному житті країни. *По-перше, це владна структура*, що встановлює правила гри на ринку і впливає своїми обов'язковими вимогами і неминучими санкціями на умови функціонування ринкових суб'єктів. *По-друге, це механізм економічного регулювання, підтримки і стимулювання*. *По-третє, це власник державного майна*, що функціонує на ринку поряд з іншими суб'єктами права власності [21, с. 213]. Слід також погодитися із тим, що втрата державою монополії на владу не означає зменшення її ролі [22, с. 70]. Держава – це інституція, що має сприяти повноцінному життю громадянина, а він повинен її захищати. Тобто, їх пов'язує певна сакральна взаємовідповідальність.

Водночас ефективна держава життєво необхідна для надання товарів і послуг, а також для створення норм господарювання, інститутів, які дозволяють ринкам процвітати, а людям – вести здорове і щасливе життя. Сьогодні дослідники все більше усвідомлюють, що існують деякі вищі національні або національно-державні інтереси. Вони виступають і як мотив, що визначає поведінку, життя та політичну лінію кожної країни. *Функції держави* – це головні напрями її діяльності, за допомогою яких реалізується призначення держави як політичної організації, що домагається стабільності в товаристві. Держава впливає на соціальну природу за допомогою політики, зокрема на економічну природу за допомогою економічної політики. І економічна політика, і механізм її здійснення державою виходять із цілі розвитку суспільства, сформульованої в Конституції. Найважливіша ознака держави – її суверенітет, незалежність у прийнятті рішень [23, с. 96–98].

Подивимось як вищезазначена задекларована теорія реалізувалася на практиці. Очевидно, що процес становлення ринкової економіки України відбувався відповідно до рекомендацій Вашингтонського консенсусу, запропонованого як універсальний рецепт побудови сучасної глобальної економіки, результатом чого стала втрата високорозвинутої промисловості й орієнтація розвитку економіки переважно на сільськогосподарське виробництво, а також на видобуток сировини, її первинну переробку та експорт продукції із низькою часткою доданої вартості. Значна частина висококваліфікованих кадрів не змогла знайти роботу за рівнем своєї кваліфікації, була вимушена працевлаштуватися у сфері торгівлі або емігрувати за кордон. Подолання негативних тенденцій в економіці України потребує відмови від низки настанов Вашингтонського консенсусу, насамперед від ідеології неолібералізму [24]. Тобто, у вищезазначеному контексті варто пригадати, що нова ринково орієнтована модель розвитку України, яку було обрано у 1991 р., повинна була забезпечити вихід на якісно новий рівень життя, проте дійсність продемонструвала абсолютно протилежне – стандарти життя так званого капіталістичного світу, незважаючи на обраний Україною ринковий шлях розвитку економіки і визнання її у світі ще на межі 2005–2006 рр. як такої, що відбулася, виявилися багато в чому недосяжними [25, с. 3].

На думку П.С. Єщенка, впроваджувана модель не є ефективною, оскільки вона відображає корпоративні інтереси і не відповідає національним стратегічним інтересам України. Причини цього різноманітні, але головні з них зводяться до того, що трансформація економічної та політичної систем здійснювалася за спрощеною схемою адаптації до системи сучасного капіталізму і до глобалізації в інтерпретації Світового банку і МВФ. При цьому рушіями здійснюваної доктрини слугують представники корпоративнобюрократичної коаліції, що прагне реалізувати свої (а не національні) інтереси, паралізуючи тим самим масові суспільні сили, які, намагаючись вижити, реально не здатні впливати на відтворення якісно нового суспільного ладу [26, с. 4].

Як зазначає директор Інституту економіки та прогнозування НАН України, академік НАН України В.М. Гець, «Навіть після 25 років трансформаційних змін соціологічні дослідження, проведені в НАН України, свідчать: понад 75% респондентів вважають, що держава повинна якщо не повністю, то за її участю здійснювати контроль у сфері економіки, поєднуючи його з ринковим. Крім того, надавати більшість послуг і нести за них відповідальність також повинна держава» [25, с. 4]. Дійсно, держава несе відповідальність за перебіг економічних процесів на її території, регулювання зовнішньоекономічної діяльності в макроекономічному вимірі. Держави формують міжнародні інституції і визначають їх повноваження в регулюванні світового господарства. На основі рішень, прийнятих державами, здійснюються процеси утворення транснаціональних корпорацій та формування регіональних інтеграційних об'єднань, які містяться в основі транснаціоналізації, її довшої форми – мережевізації; а також регіоналізації та глобалізації світового господарства [27].

Згідно з неоліберальною теорією, яка знаходиться в основі сучасної глобалізації, час управлінської суб'єктності держави вичерпується; стверджується, що сучасна держава все менше займається регуляцією суспільних процесів. Однак, ця теза спростовується статистичними показниками видатків державного бюджету, розрахунки яких свідчать про участь держави у справах суспільства. При самоусуненні держави, відповідно, і бюджетні видатки повинні були б скоротитися. Проте спостерігаємо прямо протилежний процес. Рік у рік бюджетні видатки лише зростають. У жодній з держав світу, по яких існують статистичні дані, не було зафіксовано їхнього зниження. У тих країнах, які досягли постіндустріальної фази розвитку, значення і роль держави, через ускладнення системних управлінських завдань, лише зростає.

Усі загальні функції державного управління є засобами отримання кінцевого результату управлінських рішень. Функції планування, організації, аналізу, прогнозування, регулювання, координації та контролю є основоположними та утворюють систему загальних функцій державного управління. Державне управління може бути успішним лише за умови реалізації сукупності загальних функцій, які є напрямками державно-управлінської діяльності, що спрямовані на досягнення цілей та виконання завдань держави. Зв'язок між загальними функціями державного управління є безумовним та пояснюється їх взаємопроникністю та взаємодоповненістю. Зокрема, функція планування є домінуючою серед загальних функцій державного управління. Вона здійснюється першою, її результатами є плани конкретних дій, реалізація яких впроваджується шляхом застосування функції організації. Своєю чергою, функція аналізу забезпечує процес ретельного дослідження об'єкта управління. На усіх етапах організаційного процесу застосовується функція прогнозування його кінцевого результату, що створює можливість для коригування запланованих управлінських заходів. Регулювання останніх з боку держави здійснюється шляхом застосування правових та економічних методів. Сутнісним наповненням організаційного процесу є ієрархія органів державного управління та відповідних посад у них, які забезпечують координацію управлінських дій для досягнення спільної цілі у визначений період. Функція контролю супроводжує реалізацію усіх функцій державного управління з метою оперативного виявлення відхилень від стандартів з подальшим здійсненням коригуючих заходів; встановлення рівня ефективності та успіху / невдач [4, с. 217–218].

Основою концепції нового державного менеджменту, постулати і технології якого були підґрунтям адміністративних реформ у багатьох країнах світу, є широке впровадження ринкових орієнтованих механізмів управління суспільним розвитком, зміщення уваги зі структури та процесу управління на його результат. *Водночас повсюдне захоплення менеджериалізацією державного управління змінилося останнім часом на більш обережне ставлення до цього управлінського підходу. Його критикують за економічний редуціонізм, ігнорування специфіки публічної*

сфери, демократичних цінностей та суспільної довіри, а також фундаментальної відмінності між логікою діяльності державних інституцій і логікою ринку [28]. При цьому особливої актуальності проблема трансформації держави та державного управління набуває у світлі тісного взаємозв'язку між демократичною політичною системою і суверенною державою, яка виступає її гарантом. Що відбудеться у процесі глобалізації із національною державою, з її правом монополії на законне насильство, із зовнішнім і внутрішнім суверенітетом, – ці питання ставлять перед собою фахівці з провідних дослідницьких центрів світу [29, с. 3]. Таку ключову суперечність намагаються розв'язати і українські економісти, піддаючи сумніву прозорість в організації демократичних виборів в нашій державі. Наприклад, у науковій літературі зазначається: «важливо визнати те, що, з одного боку, держава була і залишається співорганізатором і співчасником процесів збагачення олігархів, а з іншого – масово поширилася корупція в середовищі державних службовців, що звело демократичні процеси виборів до формальних змін груп контролю за ресурсами країни. Державні діячі ініціювали і проводили приватизацію, державні службовці відігравали значну роль. У триаді «суспільство – держава – економіка» саме суспільство (через свою еліту) – шляхом так званих виборів і задіяних технологій перемоги на них – обрало той шлях, який ми наразі маємо – корумповану та абсолютно неефективну модель економіки, не говорячи вже про продуктивність праці, яка має бути найголовнішим показником в економічних і суспільних відносинах на фоні стрімких процесів глобалізації економіки» [25, с. 3].

З одного боку, видатний вчений Клод Ейк (Claude Ake) пише: «національна держава, традиційне оперття суверенітету, має повну владу, яка монополізує всі примусові засоби настільки, що ніяка політична структура ані невеликої держави, ані наддержави не може на законних підставах чогось вимагати, чи щось здійснювати. Реальна влада... у рамках національної території суверенної держави – це інший бік демократичної волі і самореалізації» [30, с. 15]. З другого боку, як вказує Іммануїл Валлерстайн, «державні структури все більше і більше втрачають свою легітимність. І, безперечно, це призводить до збільшення кількості щоденного насильства у світовій системі, і для більшості людей це, природно, буде тривожним фактором» [31, с. 65]. Із цієї суперечності відбувається загострення проблеми співвідношення влади і демократії. Так, на думку К.Ейка «дилема полягає в тому, що політичний об'єкт, який ідеально «матеріалізує» народний суверенітет і повноту волі, володіє все меншою і меншою владою, у той час, як аморфна сутність міжнаціонального феномену, який не піддається демократичному контролю, має все більшу владу. Отже, наявна поляризація: з одного боку, демократія без повноважень, а з іншого, – влада, не підконтрольна демократизації» [30, с. 16]. На наш погляд, слушною є думка стосовно того, що глобалізація і демократизація, в тому варіанті як вони зараз нав'язуються засобами масової інформації, є взаємовиключними поняттями і фактично стають пустими гаслами. Тобто, *лише в умовах націо-*

нальної держави демократія може ефективно функціонувати як механізм публічної політики, але під впливом транснаціоналізації вона перестає функціонувати.

Як зарубіжні, так і вітчизняні вчені спростовують догми про те, що «ринок сам усе відрегулює». Наприклад, відомий американський економіст Джеймс Гелбрейт в книзі «The Predator State: How Conservatives Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too», написаної для широкого загалу, в першому ж розділі «Another God that Failed» вказує, що політичний світ поділений на дві групи: перша – це ті, хто вихваляє вільний ринок тому, що це приносить їм та їхнім друзям гроші та забезпечує право використовувати народні блага, вони називають себе «консерваторами»; друга група – це ті, хто підтримують ідею «вільного ринку» просто через те, що вони бояться, що, якщо хтось дізнається, які погляди вони насправді поділяють, то їх виженуть із політики, бо вони, переймаючись життям суспільства, є фактично соціалістами. Вищезазначене стосується і багатьох лібералів. Гасла на користь «сили» ринків, «магії» ринків та «вільної підприємницької системи» залишаються у політичних промовах з обох боків, однак вони були і залишаються порожніми за практичним змістом [32]. Дослідження засвідчують, що західні високотехнологічні країни є на сучасному етапі світовими лідерами за масштабністю державних інтервенцій в економічній сфері. Участь держав у житті розвинутих суспільних систем Заходу зросла за останню третину ХХ ст. більш ніж удвічі. Прикладом слугує і економічний ривок країн Південної і Східної Азії, що також корелюється із збільшенням в них ролі державної участі. Відомий український економіст П.С. Єщенко підкреслює, що на практиці більшість розвинутих країн і країн, які розвиваються, використовують модель регульованої змішаної економіки, а КНР і ряд інших держав – відповідно, модель керованої змішаної економіки. Помітно посилюється роль державного управління в Європі та Америці, свідченнями чому є тотальне регулювання

в ЄС рівня дефіциту бюджетів і стану банків або гігантська фінансова допомога з держскарбниці США бізнесу та населенню. Управління всередині великих корпорацій будується також на основі застосування автоматизованих систем обліку і контролю виробництва [26, с. 12].

Актуальними залишаються висновки, зроблені у 2016 р. академіком НАН України В.М. Гейцем: «з 2004 р. Україна перебуває під тиском серйозного політичного виклику. Відтоді почався цикл нестабільності, пов'язаний із складними процесами формування демократичних інститутів держави й економічних шляхів їх ефективної діяльності. Проте цей процес затягнувся і поступово набув перманентного характеру. Єдиним виходом із ситуації, що склалася, може бути побудова такої системи устрою суспільства, розвиток якої однозначно завершиться відповідними реформами у сфері і державного управління, і економіки в цілому завдяки саме інноваціям» [25, с. 5–6].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження науково-прикладної проблеми дозволило дійти висновку, що в умовах загострення суперечностей глобалізації та локалізації держави та державне управління трансформуються. Однак держава залишатиметься як гарантом забезпечення умов життєдіяльності своїх громадян, так і основним суб'єктом складної системи світового господарства. Майбутнє народів залежатиме від того, як держави відстоюватимуть свій суверенітет. Суверенітет національної держави – це інтереси народу, що створив державу задля захисту і просування своїх інтересів, подальшого розвитку всієї країни. Відтак передавати суверенітет, тобто інтереси народу неможливо, їх можна або досягати, або зраджувати чи, прикриваючись ними, реалізувати власні інтереси. З вищевикладеного стає очевидним, що відповідальність за реалізацію державою інтересів народу не знімається з держави при передачі нею частини своїх функцій як догори, на над- чи міжнаціональний рівень, так і донизу, але при цьому залишається актуальною проблема яким чином це може бути виконано.

Список літератури:

1. Радзієвська С. О. Регіоналізація та глобалізація: взаємозв'язки та перспективи безконфронтаційного розвитку. Київ : «СІК ГРУП УКРАЇНА», 2018. 376 с.
2. Гриценко А. А. Стратегії економічної стійкості у нестабільному середовищі. *Економіка і прогнозування*. 2022. № 3. С. 33–43. DOI: <https://doi.org/10.15407/eip2022.03.033>
3. Державне управління : у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. Київ: Дніпропетровськ : НАДУ, 2012. Т. 1. 564 с.
4. Рябець К. Система та сутність загальних функцій державного управління у сучасний період. *Науковий вісник: Державне управління*. 2022. № 1(11). С. 207–221. DOI: [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-1\(11\)-207-221](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-1(11)-207-221)
5. Chinkin, C., Baetens, F. (Eds.). *Sovereignty, Statehood and State Responsibility: Essays in Honour of James Crawford*. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781107360075>
6. Leibfried S., Zürn, M. (Eds.). *Transformations of the State?* Cambridge : Cambridge University Press, 2005. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511752193>
7. Behr H. *Deterritorialisation and the Transformation of Statehood: The Paradox of Globalisation*, Geopolitics, 2008. DOI: <https://doi.org/10.1080/14650040801991654>
8. Bowles S., Edwards R., Shepherd W.G., Galbraith G. J. (Eds.) *Unconventional Wisdom: Essays on Economics in Honour of John Kenneth Galbraith*. 1989.
9. Джолос С. В. Держава в етатистському вимірі: загальнотеоретичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Одеса, 2011. 21 с.
10. Троян І. Національна держава в сучасній системі міжнародних відносин. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія*. 2010. Вип. 14. С. 56–59.
11. Bodoni C. A crisis of the state? The end of the post-Westphalian model. *Social Europe*. 12 February 2013.
12. Горбатенко В. П. Національна держава та її суверенність в умовах глобалізації. *Studia politologica Ucraino-Polona*. Політичні інститути та процеси. 2013. № 3. С. 268–273.

13. Мондіалізм. Визначення С.В. Андрущенко. *Енциклопедія сучасної України*. 2019. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=69164
14. Шумунова Д. Д. Релігійні конфлікти в умовах глобалізації : дис. канд. філософ. наук. Київ, 2006. 181 с.
15. Радзівська С. О. Глобальна економіка. Київ : «СІК ГРУП УКРАЇНА», 2015. 344 с.
16. Крищенко О. В. Феномен глобалізації: концептуальні виміри, інституціональні структури та геоісторична динаміка : дис. ... канд. філософ. наук. Харків, 2005. 183 с.
17. Радзівська С. О. *Національна держава та глобальні трансформації*. Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А. Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2018. С. 49–56.
18. Сірий С. В. Соціально-політичний контекст локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації : дис. канд. політ. наук. Київ, 2007. 232 с.
19. Туган-Барановский М. И. К лучшему будущему : Сборник социально-философских произведений. Москва, 1996.
20. Бодрийяр Ж. Общество потребления: его мифы и структуры. Москва : Республика; Культурная революция, 2006. 269 с.
21. Радзівська С. О. Глобальна економіка. Київ : «СІК ГРУП УКРАЇНА», 2017. 368 с.
22. Добродум О. В. Політичний глобалізаційний процес: динаміка соціокультурного розвитку : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04. Одеса, 2004. 218 с.
23. Радзівська С. О. Класифікація моделей державного управління. *Проблеми економіки і управління на залізничному транспорті*. – *ЭКУЖТ 2016* : Матеріали XI Меж. науч.-практ. интернет-конф. Киев : ГЭТУТ, 2016. С. 96–98.
24. Радзівська С. О. Посилення ролі держави в управлінні економікою як шлях забезпечення економічного прориву. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2018. № 9(208). С. 37–49.
25. Геєць В. М. Суспільний капітал – 25: одержавленість чи державотворчість? *Економіка України*. 2016. № 8. С. 3–6.
26. Єщенко П. С. До інновацій та стратегічних пріоритетів шляхом об'єднання невидимої та видимої руки. *Економіка України*. 2016. № 5. С. 3–16.
27. Радзівська С. О. Глобалізація та регіоналізація у світовому господарстві. Київ : ТОВ «ТРОПЕА», 2020. 360 с.
28. Радзівський І. А. Трансформація системних характеристик державного управління в умовах глобалізації : автореф. дис... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ, 2007. 20 с.
29. Ткачук Ю. В. Глобалізація в сфері політики: інститути і механізми впливу : автореф. дис. канд. політ. наук. Одеса, 2004. 16 с.
30. Ейк К. Небезпечні зв'язки: взаємодія глобалізації і демократії. *Глобалізація, регіоналізація, регіональна політика*. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. Луганськ : Альма матер-Знання, 2002. С. 11–25.
31. Валлерстайн І. Глобалізація, або вік змін. Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи. *Глобалізація, регіоналізація, регіональна політика*. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. Луганськ : Альма матер-Знання, 2002. С. 65.
32. Galbraith James K. *The Predator State: How Conservatives Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too*. New York : The Free Press, 2008.

References:

1. Radzivevska S. O. (2018) Rehionalizatsiya ta hlobalizatsiya: vzayemozvyazky ta perspektyvy bezkonfrontatsiynoho rozvytku [Regionalization and globalization: interrelationships and prospects for non-confrontational development]. Kyiv: "SIK HRUP UKRAYINA", 376 p.
2. Hrytsenko A. A. (2020) Stratehiyi ekonomichnoyi stiykosti u nestabil'nomu seredovyschi [Strategies of economic stability in an unstable environment]. *Economy and forecasting*, no. 3, pp. 33–43. DOI: <https://doi.org/10.15407/eip2022.03.033>
3. Derzhavne upravlinnya (2012) v 2 t. / Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy [State governance: in 2 vol. National Academy of Public Administration, Office of the President of Ukraine]; Yu. V. Kovbasyuk, K. O. Vashchenko, Yu. P. Surmin. Kyiv; Dnipropetrovsk, no. 1, 564 p.
4. Ryabets K. (2022) Systema ta sutnist' zahal'nykh funktsiy derzhavnoho upravlinnya u suchasnyy period [The system and the essence of the general functions of the state governance in the modern period]. *Naukovyy visnyk: Derzhavne upravlinnya* [Scientific Bulletin: State Governance], no. 1(11), pp. 207–221.
5. Chinkin, C., Baetens, F. (2015) *Sovereignty, Statehood and State Responsibility: Essays in Honour of James Crawford*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781107360075>
6. Leibfried S., Zürn, M. (2005) *Transformations of the State?* Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511752193>
7. Behr H. (2008) *Deterritorialisation and the Transformation of Statehood: The Paradox of Globalisation, Geopolitics*. DOI: <https://doi.org/10.1080/14650040801991654>
8. Bowles S., Edwards R., Shepherd W. G., Galbraith G. J. (1989) *Unconventional Wisdom: Essays on Economics in Honour of John Kenneth Galbraith*.
9. Dzholos S. V. (2011) Derzhava v etatysts'komu vymiri: zahal'noteoretychnyy aspekt [The state in the etatism dimension: general theoretical aspect] (PhD thesis in Law), Odessa, 21 p.
10. Troyan I. (2010) Natsional'na derzhava v suchasnyy systemi mizhnarodnykh vidnosyn. [The national state in the modern system of international relations]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Seriya: Politolohiya, Sotsiolohiya, Filosofiya* [Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Political Science, Sociology, Philosophy], vol. 14, pp. 56–59.
11. Bodoni C. (12 February 2013) A crisis of the state? The end of the post-Westphalian model. *Social Europe*.
12. Horbatenko V. P. (2013) Natsional'na derzhava ta yiyi suverenist' v umovakh hlobalizatsiyi [The nation state and its sovereignty in the conditions of globalization]. *Studia politologica Ucraino-Polona. Political institutions and processes*, no. 3, pp. 268–273.
13. Mondialism (2019) Vyznachennya S.V. Andrushchenka [Definition of S.V. Andrushchenko]. Encyclopedia of Modern Ukraine. Available at: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=69164
14. Shumunova D. D. (2006) Relihiyni konflikti v umovakh hlobalizatsiyi [Religious conflicts in the conditions of globalization]. (PhD thesis in Philosophy), Kyiv, 181 p.

15. Radziyevska S. O. (2015) Hlobal'na ekonomika [Global economy]. Kyiv: "SIK HRUP UKRAYINA", 344 p.
16. Krysenko O. V. (2005) Fenomen hlobalizatsiyi: kontseptual'ni vymiry, instytutsional'ni struktury ta heoistorychna dynamika [The phenomenon of globalization: conceptual dimensions, institutional structures and geohistorical dynamics]. (PhD thesis in Philosophy), Kharkiv, 183 p.
17. Radziyevska S. O. (2018) Natsional'na derzhava ta hlobal'ni transformatsiyi [Nation-state and global transformations]. Tsyvilizatsiyini zasady transformatsiynykh protsesiv na postradyans'komu prostori [Civilizational principles of transformational processes in the post-Soviet space]. Ed. by A.H. Bul'vins'ky. The Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, pp. 49–56.
18. Siryy S. V. (2007) Sotsial'no-politychnyy kontekst lokal'nykh viyn i voyennykh konfliktiv v umovakh hlobalizatsiyi [Socio-political context of local wars and military conflicts in the conditions of globalization]. (PhD thesis in Politology), Kyiv, 232 p.
19. Tugan-Baranovskiy M. I. (1996) K luchshemu budushchemu: Sbornik sotsial'no-filosofskikh proizvedeniy [To the best future: Collection of social and philosophical works]. Moscow.
20. Baudrillard J. (2006) Obshchestvo potrebleniya: yego mify i struktury [Consumer society: its myths and structures]. Moscow: Republic; Cultural Revolution, 269 p.
21. Radziyevska S. O. (2017) Hlobal'na ekonomika [Global economy]. "SIK HRUP UKRAYINA", 368 p.
22. Dobrodum O. V. (2004) Politychnyy hlobalizatsiynyy protses: dynamika sotsiokul'turnoho rozvytku [Political globalization process: dynamics of socio-cultural development]. (PhD thesis in Politology), Odesa, 218 p.
23. Radziyevska S. O. (2016) Klasifikatsiya modeley derzhavnogo upravlinnya [Classification of the state governance models]. *Problemy ekonomiki i upravleniya na zheleznodorozhnom transporte. – EKUZHT 2016: Materialy XI Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy internet-konferentsii* [Problems of economy and management of railway transport. – EKUZHT 2016: Materials of the XI International Scientific and Practical Internet Conference]. Kyiv: GETUT, pp. 96–98.
24. Radziyevska S. O. (2018) Posylennya roli derzhavy v upravlinni ekonomikoyu yak shlyakh zabezpechennya ekonomichnoho proryvu [Strengthening the role of the state in the economic governance as the way to ensure economic breakthrough]. *Formation of market relations in Ukraine*, no. 9(208), pp. 37–49.
25. Heyets' V. M. (2016) Suspil'nyy kapital – 25: oderzhavlenist' chy derzhavotvorchist'? [Social capital – 25: statism or state-building?]. *Economy of Ukraine*, no. 8, pp. 3–6.
26. Yeshchenko P. S. (2016) Do innovatsiy ta stratehichnykh priorytetiv shlyakhom obyednannya nevydymoyi ta vydymoyi ruky [Towards innovation and strategic priorities by joining the "invisible" and "visible" hands]. *Economy of Ukraine*, no. 5, pp. 3–16.
27. Radziyevska S. O. (2020) Hlobalizatsiya ta rehionalizatsiya u svitovomu hospodarstvi [Globalization and regionalization in the world economy]. Kyiv: TROPEA, 360 p.
28. Radziyevskyy I. A. (2007) Transformatsiya systemnykh kharakterystyk derzhavnogo upravlinnya v umovakh hlobalizatsiyi [Transformation of the system characteristics of public administration under globalization]. (PhD in State Governance), Kyiv, 20 p.
29. Tkachuk Yu. V. (2004) Hlobalizatsiya v sferi polityky: instytuty i mekhanizmy vplyvu. Dis. kand. polit. nauk [Globalization in the field of politics: institutions and mechanisms of influence] (PhD thesis in Politology), Odesa, 16 p.
30. Ake C. (2002) Nebezpechni zvyazky: vzayemodiya hlobalizatsiyi i demokratiyi [Dangerous Liaisons: Interaction of Globalization and Democracy]. *Hlobalizatsiya, rehionalizatsiya, rehional'na polityka* [Globalization, regionalization, regional policy]: Textbook of modern foreign sociology of regions. Luhansk, pp. 11–25.
31. Wallerstein I. (2002) Globalization, or the age of change. A long-term view of the way of development of the world system. *Globalization, regionalization, regional policy*. Textbook of modern foreign sociology of regions. Luhansk, p. 65.
32. Galbraith James K. (2008) The Predator State: How Conservatives Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too. New York: The Free Press.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-21>

УДК 378.046.4

Резнік Н.П.¹, Вербівський С.В.

Державний торговельно-економічний університет

МИТНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЛОГІСТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Анотація. У роботі розглядається актуальність застосування сучасних інформаційних технологій та інтелектуальних систем управління у митній діяльності. Наведено позитивні та негативні тенденції цифровізації логістичних процесів. Представлено актуальні напрями впровадження інновацій у митному регулюванні, а саме: затвердження та впровадження систем електронного документообігу; використання цифрового підпису; вдосконалення систем управління ризиками; впровадження електронного митного декларування з переходом до використання хмарних технологій; використання інноваційних способів отримання та обробки митної інформації; впровадження систем, що дозволяють отримувати всі необхідні дозвільні документи в електронному вигляді та створення цифрових платформ, що забезпечують концепцію безперервного торговельного процесу. Запропоновано алгоритм автоматизації в митному регулюванні. Досліджено рівень використання сучасних технологій та систем у митних процесах України та визначено, що на українській митниці функціонує сучасна автоматизована система аналізу та управління ризиками, впроваджено відеофіксацію на митному контролі, використовується фотофіксація при митних перевірках, проводиться автоматичний розподіл митних декларацій. Визначено, що подальше реформування електронної митниці в Україні має супроводжуватись впровадженням повного електронного оформлення та автоматизації всіх процесів; посиленням системи для відстеження вантажів на всіх етапах; вдосконалення митної системи в Україні відносно загальноєвропейської NCTS; налагодженням інтеграції баз даних для контролю та боротьби з контрабандою; удосконаленням систем управління з метою боротьби відносно ухилення від сплати мита; гармонізацією документів електронної митниці з вимогами ЄС та введення Єдиного уніфікованого документу (SAD). Відзначено, що важливим напрямом реформування української митниці в умовах цифрової трансформації постає покращення регіонального співробітництва.

Ключові слова: регулювання, логістичні процеси, митна логістика, цифровізація, цифрова трансформація, електронні засоби цифровізації.

Reznik Nadiia, Verbyvskiy Stanislav

State University of Trade and Economics

CUSTOMS REGULATION OF LOGISTICS PROCESSES IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION

Summary. The article examines the relevance of using modern information technologies and intelligent management systems in customs activities. Positive and negative trends of digitization of logistics processes are presented. Current areas of innovation implementation in customs regulation are presented, namely: approval and implementation of electronic document management systems; use of digital signature; improvement of risk management systems; introduction of electronic customs declaration with the transition to the use of cloud technologies; use of innovative methods of obtaining and processing customs information; implementation of systems that allow obtaining all necessary permit documents in electronic form and creation of digital platforms that provide the concept of a continuous trade process. An algorithm for automation in customs regulation is proposed. The level of use of modern technologies and systems in the customs processes of Ukraine was studied and it was determined that a modern automated system of analysis and risk management is functioning at the Ukrainian customs, video recording is implemented at customs control, photo recording is used during customs inspections, automatic distribution of customs declarations is carried out. It was determined that the further reform of electronic customs in Ukraine should be accompanied by the introduction of full electronic registration and automation of all processes; by strengthening the system for tracking cargo at all stages; improvement of the customs system in Ukraine relative to the pan-European NCTS; establishing the integration of databases to control and combat smuggling; improvement of management systems to combat duty evasion; harmonization of electronic customs documents with EU requirements and the introduction of the Single Unified Document (SAD). It was noted that the improvement of regional cooperation appears as an important direction of reforming the Ukrainian customs in the conditions of digital transformation.

Keywords: regulation, logistics processes, customs logistics, digitalization, digital transformation, electronic means of digitalization.

Постановка проблеми. Цифровізація у питаннях митного регулювання представляє собою заміну існуючих технологій на більш затребувані та сучасні, при цьому з використанням актуальних способів та прийомів виробничої діяльності. Ефективний розвиток народного господарства залежить від багатьох чинників, серед яких можна виділити як високопродуктивну роботу транспортних засобів так

і динамічний розвиток транспортної логістики, які значно впливають не тільки на народне господарство, а й на міжнародні інтеграційні процеси. Транспорт розглядається як ключова ланка в міжнародній торгівлі, що відповідає за комплекс завдань, пов'язаних з транспортуванням товарів від виробника та споживача. Цифровізація окремих процесів у різних галузях впроваджувалась давно та вирішувалась успішно. Актуаль-

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9588-5929>

ність розвитку цифрової трансформації у системі митної логістики обґрунтовано тим, що різні учасники логістичного ланцюга доставки мають використовувати загальні стандарти у цифровій сфері, при міжнародній взаємодії у межах одного виду транспорту застосовують принципово схожі інформаційні та інформаційно-керуючі технології, мають усвідомлення щодо стандартних логістичних вимог митних режимів. Цифровізація у митній логістиці може посприяти вирішенню завдань в контексті цифрової економіки, яка в сучасних умовах є актуальною і розвивається. Дослідження сутності цифрової трансформації та проектування її на технології митної логістики показує, що міжнародні операції потребують вдосконалення інтеграційних процесів, які повинні поєднувати цифрові системи логістичного переміщення товарів та формувати інформаційний технологічний простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанням митної логістики присвячено роботи багатьох вчених: В. Брагінського, В. Дикань, М. Ковальова, В. Копитко, М. Корія, Г. Обруч, Н. Попової, М. Устенко, В. Шинкаренко та ін. Розвиток та вдосконалення логістичних процесів в умовах цифровізації розглянуто у працях науковців: В. Дроздова, К. Закерничної, А. Корольова, А. Круглова, В. Лісіци, Н. Мігай, В. Остапенка, С. Смерічевської, А. Сухаревської та інших. Отже, питання вдосконалення, оптимізації та підвищення ефективності митного регулювання у сучасних умовах, є актуальним та затребуваним, оскільки зміна зовнішніх умов та розвиток інформаційних технологій зумовлюють пошук нових та оптимізацію існуючих способів вдосконалення митної системи.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Застосування сучасних інформаційних технологій та інтелектуальних систем управління у питаннях митного регулювання.

Мета статті. Дослідження сучасного стану та перспектив розвитку митної логістики в Україні у контексті процесів цифрової трансформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Головним завданням у митній діяльності постає використання логістичного підходу з метою знаходження оптимальної та ефективної моделі управління зовнішньоторговельними потоками, що забезпечить мінімізацію витрат учасників цього процесу при дотриманні норм митного та міжнародного законодавства. Логістичні процеси, як правило, формуються на основі визначення, планування та оптимізації руху зовнішньоторговельних потоків, враховуючи норми та вимоги митного законодавства. Загалом, цифрова логістика – складовий елемент цифрової економіки, Л. Шостак визначає цифрову логістику як логістику інновацій, яка дозволяє мінімізувати логістичні витрати та пришвидшити виконання конкретних процесів [1]. У роботі [2] логістика в умовах цифровізації розглядається як комплекс дій відносно планування, управління та контролю різних видів ресурсів у системах із забезпеченням автоматизації, тобто, як цифрова система сукупності логістичних процесів з використанням цифрових технологій. Також актуальним є погляд на можливість процесів автоматизації та цифрових технологій в цілому

в усталених логістичних процесах [3; 4] через зміну лінійної структури ланцюгів постачання на мережеву. Важливу роль у питанні оптимізації логістичних процесів відіграють характер зовнішньоторговельних потоків, митні процедури та тарифи, так як представляють собою сукупність факторів, характерних для управління потоками. Логістичний підхід до управління зовнішньоторговельними потоками дозволяє налагодити оптимальну систему взаємодії всіх учасників зовнішньоекономічної діяльності в процесі реалізації митних процедур з метою досягнення максимального сукупного економічного ефекту. Специфіка міжнародних логістичних ланцюгів полягає у тому, що учасники зовнішньоекономічної діяльності повною мірою що неспроможні впливати на просування потоків, оскільки деякі значимі операції здійснюються безпосередньо митними органами, цілі яких можуть, як збігатися, так і суперечити цілям учасників зовнішньоекономічної діяльності. На рисунку 1 представлено позитивні тенденції цифровізації у логістиці.

Як негативні тенденції цифровізації, можна виділити наступні: скорочення робочих місць за окремими професіями та спеціалізаціями; підвищення капітальних та експлуатаційних витрат на підтримку у належному стані технологічної інфраструктури цифровізації; підвищення вимог до систем інформаційної безпеки, як на рівні окремого ринку, так і на рівні міжнародного блоку; виникає необхідність появи нових державних регулюючих та контролюючих організацій, а також перетворення вже існуючих.

Враховуючи рекомендації Світової митної організації, Світової організації торгівлі та ООН стосовно цифровізації та впровадження інновацій у митному регулюванні, доцільно виокремити ряд напрямів:

- затвердження та впровадження систем електронного документообігу, використання цифрового підпису;
- вдосконалення систем управління ризиками;
- впровадження електронного митного декларування з переходом до використання хмарних технологій;
- використання інноваційних способів отримання та обробки митної інформації;
- впровадження систем, що дозволяють отримувати всі необхідні дозвільні документи в електронному вигляді;
- створення цифрових платформ, що забезпечують концепцію безперервного торговельного процесу.

Інформація про представлені ключові напрями у митному регулюванні дає загальне уявлення про митну логістику у сучасних умовах, оскільки вони тісно пов'язані з тенденціями у цьому напрямі та вимагають цифровізації програм і систем управління логістичними комплексами. Зростає роль технологій у функціях ланцюгів постачання, що можливо при перегляді та зміні бізнес-процесів. У результаті застосування інноваційного інструментарію, дозволяє вирішити проблеми з пропускною спроможністю товароруку в ланцюгах постачання. Застосування та впровадження сучасних технологій можливе з розвитком цифровізації та трансформації логістичної діяльності у цифрову логістику.

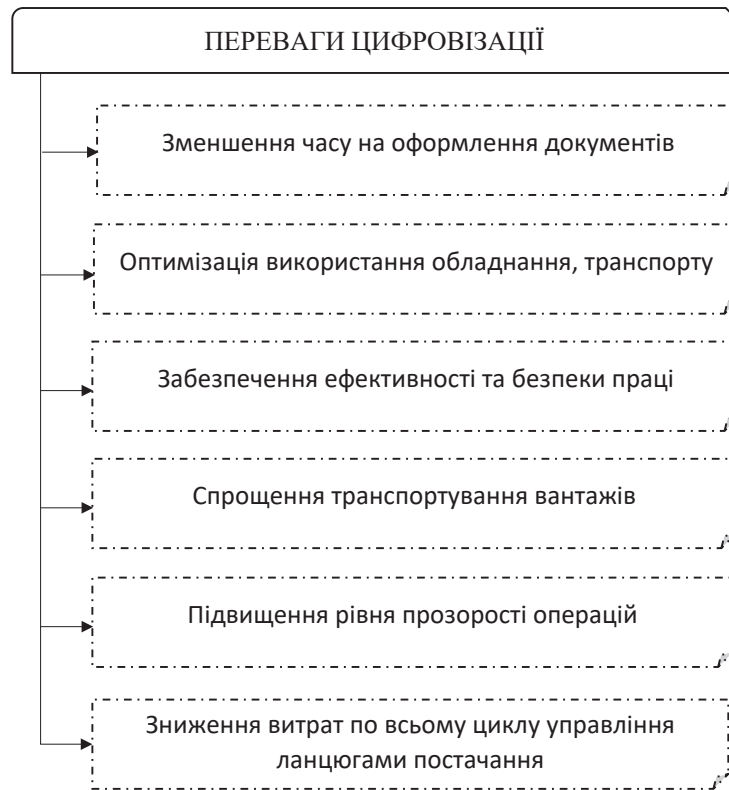

Рис. 1. Переваги цифровізації логістичних процесів

Джерело: [1]

В ідеальному випадку автоматизована митна трансформація повинна відбуватися за наступним алгоритмом [5]:

1) на першому етапі необхідно сформувати електронну декларацію на товари, після чого вона подається до існуючої інформаційної системи митних органів;

2) при проходженні контролю система автоматично видає результат: реєстрація системою або відмова у реєстрації;

3) перевірка дотримання обмежень, до заявленої категорії товару застосовується електронний обмін інформацією про дозвільні документи;

4) перевірка декларації через систему управління ризиками;

5) здійснюється перевірка щодо списання всіх необхідних митних платежів та зборів;

6) на основі результатів системи управління ризиками інформаційна система митних органів ухвалює рішення про випуск товарів або про відмову у випуску.

Впровадження в Україні цифрових технологій для митних послуг та підтримка зазначених напрямів на достатньому рівні слугує економії коштів для держави та водночас сприяє зменшенню рівня корупції. Цифрова економіка – важлива рушійна сила інновацій та конкурентоспроможності держав. Україна активно здійснює перехід до цифрової економіки, впроваджуючи елементи парадигми цифрової економіки, зокрема, до 2030 року планується забезпечення цифровізації діяльності митних органів. Один з проектів цифрової трансформації України згідно даних Українського Інституту Майбутнього, передбачає впровадження змін у електронній

митниці під впливом цифрової трансформації економіки. Для вирішення цього завдання за успішного впровадження змін, митне адміністрування має бути повністю адаптовано до умов цифрової економіки, для чого мають бути розроблені нові технології митного регулювання та митного контролю товарів, що переміщуються через митний кордон. При цьому першочергова увага має бути приділена технологіям цифрового митного контролю та митного адміністрування. Сама поява парадигми «електронна митниця» була зумовлена розвитком цифрової економіки, яка є об'єктивно існуючим міжнародним економічним явищем, що швидко розвивається. Разом з тим, Всесвітня митна організація (WCO) визначає термін «цифрова (електронна) митниця» як використання цифрових систем з метою забезпечення та гарантії сплати мит, контролю за потоком товарів, людей, транспортних засобів та грошей, а також захисту міжнародної торгівлі від злочинності. Цифровізація української митниці триває та розвивається: впровадження системи «Єдине вікно» при митному оформленні товарів та у пунктах пропуску представляє собою базу даних, що спрощує роботу службам контролю, так дозволяє за допомогою засобів автоматизації обмінюватись інформацією про вантаж; впровадження та використання відеофіксації на митному контролі; використання фотофіксації при митних перевірках; проведення автоматичного розподілу митних декларацій тощо. Зокрема, на українській митниці функціонує сучасна автоматизована система аналізу та управління ризиками, що здатна автоматично виявляти ризики. Не дивлячись на значні здобутки у реор-

ганізації процесів митного регулювання, реформування митниці ще не завершено. Ключовими для подальшого реформування електронної митниці в Україні є наступні проекти [6]: впровадження повного електронного оформлення, що буде супроводжуватись повною автоматизацією процесів, постійним митним оформленням, що передбачає протікання процесів із заповнення декларацій до відстеження проходження документів; посилення системи для відстеження вантажів, починаючи з розвантаження та до митного оформлення; вдосконалення системи управління ризиками; вдосконалення митної системи в Україні відносно загальноєвропейської NCTS; налагодження інтеграції конкретних баз даних для контролю та боротьби з контрабандою; впровадження або удосконалення систем управління з метою боротьби відносно ухилення від сплати мита; гармонізація документів електронної митниці з вимогами ЄС та введення Єдиного уніфікованого документу (SAD) тощо. Ще одним важливим напрямом реформування української митниці в умовах цифровізації постає покращення регіонального співробітництва. Опираючись на програми та досвід Європейського Союзу щодо договорів про транскордонне співробітництво та інтеграцію у регіональні ринки, доцільно приймати таку позицію як приклад, так як подібна система дозволяє підвищити обсяги системи торгівлі та отримати більші прибутки. Митне регулювання логістичних процесів у Європейському Союзі у сучасних умовах постає прикладом для спрощення торгівлі, тому дотримання визначених напрямів реформування та оптимізації митних процесів сприятиме інтеграції України у митну спільноту Європейського Союзу. Починаючи з 2019 року Україна стала на шляху приєднання до Конвенції про процедуру спільного транзиту (NCTS), що зумовило активізацію процесів та реорганізацію у митному регулюванні, вже з 2022 року в Україні було завершено всі необхідні процедури, що відповідають Митному кодексу Європейського Союзу. У цьому ж році для України набрали чинності положення міжнародних Конвенцій про процедуру спільного транзиту (NCTS) і про спрощення формальностей у торгівлі товарами [7]. Впровадження таких положень спрощує міжнародне переміщення товарів та дотримання цих положень також передбачає продовження цифровізації митного регулювання та окремих процесів митниці, що у майбутньому посприятиме зменшенню корупційних ризиків. У сучасних умовах цифрова митниця охоплює будь-

які автоматизовані операції або операції, що виконуються за допомогою електронних засобів, що сприяють збільшенню ефективності, результативності та узгодженості дій митних органів України, що забезпечує прогресивну взаємодію митних служб з усіма сторонами.

Висновки з проведеного дослідження. Впровадження цифрових технологій у процедуру здійснення митних процесів, використання технологій штучного інтелекту, «великих даних» забезпечить можливість створення актуальних алгоритмів адміністрування роботи митних органів, що в перспективі має перетворити існуючі митні пункти пропуску на інтелектуальні пункти пропуску, де всі контрольні процедури здійснюватимуться автоматично. Цифрові технології повинні об'єднати комп'ютерні програмні продукти митних органів з інформаційними митними технологіями, інформаційні системи митних органів та інформаційні системи іноземних партнерів. Необхідністю постає створення такого підходу, який у межах цифрової трансформації економіки посприятиме досягненню поставленої мети та максимальних ефектів. Для митної логістики необхідно приймати до уваги досвід розвинених країн з одночасною обробкою та моніторингом потреб у цій сфері. Впровадження та розвиток цифровізації потребує комплексу заходів, що сприяють оптимізації цифрових процесів у митному регулюванні. Таким чином, завдяки цифровізації окремих логістичних процесів відкриваються широкі перспективи автоматизації та алгоритмізації основних бізнес-процесів у митному регулюванні, вдосконалення методів оптимізації логістичних потоків і транспортних маршрутів, що підвищує коефіцієнт ефективності використання активів транспортно-логістичних компаній. Цифрова трансформація у митному регулюванні передбачає можливість доповнення та модернізації електронних систем з метою здійснення зовнішньоторговельних операцій, для унеможливлення використання різних схем ухилення від сплати митних та податкових платежів, припинення нелегальних товарних та фінансових потоків, підвищення рівня адміністрування митних платежів за рахунок більш обґрунтованого нарахування та своєчасного надходження експортних та імпорتنих мит у повному обсязі. Сучасні електронні засоби цифровізації митних процесів відкривають можливості проектування систем, що забезпечують державі прозорість зовнішньоторговельних операцій, які здійснюються суб'єктами бізнесу.

Список літератури:

1. Шостак Л. Перспективи цифровізації в логістиці. Інноваційний розвиток та безпека підприємств в умовах неіндустріального суспільства. 2020. С. 748–749.
2. Шкригун Ю. О. Теоретичні підходи до визначення поняття «цифрова логістика». *Економічний вісник Донбасу*. 2021. № 3 (65). С. 137–146.
3. Alicke, K., Rexhausen, D., & Seyfert, A. Supply Chain 4.0 in consumer goods. Operations as a competitive advantage in a disruptive environment. McKinsey & Company. 2017. P. 41–51.
4. Pysarkova V. «Features of cluster functioning in the transport area». The 12 th International scientific and practical conference «Impact of modernity on science and practice» (13-14 April, 2020). Edmonton, Canada, 2020.
5. Мацедонська Н., Коваленко В., Штефан Л. Модернізація митної діяльності з використанням інформаційних технологій. *Економіка та суспільство*. 2021. № 27.
6. Україна 2030E – країна з розвинутою цифровою економікою. URL: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html>

7. Марчук В., Обух В. «Маленький вступ» до ЄС: перші результати дії «митного безвізу» для України. Укрінформ: Мультимедійна платформа іномовлення України. 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3588240-malenkij-vstup-do-es-persi-rezultati-dii-mitnogo-bezvizu-dla-ukraini.html>
8. Nadiia Reznik, Alona Zahorodnia, Lyudmyla Chornenka. Analysis of the logistics component of the economic security system of enterprises. *International Journal of Innovative Technologies in Economy*. 2021. 4(36). DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijite/30122021/7739
9. Reznik Nadiia, Hrechaniuk Liudmyla. «Justification of measures to improve the efficiency of logistics system management», AIP Conference Proceedings 2413, 040002 (2022). DOI: <https://doi.org/10.1063/5.0090406>
10. Reznik N.P. Logistics: heading guide / National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Kyiv, 2021. 146 p.

References:

1. Shostak L. (2020) Prospects for digitalization in logistics. Innovative development and security of enterprises in the minds of neo-industrial industry, pp. 748–749.
2. Shkrigun, Yu.O. (2021) Theoretical approaches to the definition of the concept of "digital logistics". *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*, 3 (65), 137–146.
3. Alicke, K., Rexhausen, D., & Seyfert, A. (2017) Supply Chain 4.0 in consumer goods. Operations as a competitive advantage in a disruptive environment. McKinsey & Company, pp. 41–51.
4. Pysarkova V. (2020) "Features of cluster functioning in the transport area". The 12 th International scientific and practical conference "Impact of modernity on science and practice" (13-14 April, 2020). Edmonton, Canada.
5. Matsedonska, N., Kovalenko, V., Shtefan, L. (2021) Modernization of the militant activity with the use of information technologies. *Economy and Sustainability*, 27.
6. Ukraine 2030E – a country with a developed digital economy. Available at: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html>
7. Marchuk V., Obukh V. (2022) "Small introduction" to the EU: the first results of the "customs visa-free" operation for Ukraine. Ukrinform: Multimedia platform for foreign broadcasting of Ukraine. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3588240-malenkij-vstup-do-es-persi-rezultati-dii-mitnogo-bezvizu-dla-ukraini.html>
8. Nadiia Reznik, Alona Zahorodnia, & Lyudmyla Chornenka (2021) Analysis of the logistics component of the economic security system of enterprises. *International Journal of Innovative Technologies in Economy*, 4(36). DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijite/30122021/7739
9. Reznik Nadiia P. and Hrechaniuk Liudmyla M. "Justification of measures to improve the efficiency of logistics system management", AIP Conference Proceedings 2413, 040002 (2022). DOI: <https://doi.org/10.1063/5.0090406>
10. Reznik N.P. (2021) Logistics: heading guide / National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Kyiv, 146 p.

Харабара Т.І.¹Національна академія статистики, обліку та аудиту;
Міністерство економіки України

УДОСКОНАЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-СТАТИСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОЧИНСТВА У СФЕРІ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Анотація. У статті проведено аналіз проблеми формування інформаційно-статистичного забезпечення судової статистики у сфері публічно-правових відносин. Встановлено, що таке забезпечення відбувається на підставі даних офіційної і відомчої статистики. Обґрунтовано необхідність удосконалення інформаційно-статистичного супроводу адміністративного судочинства шляхом імплементації адміністративних даних в офіційну статистику. У статті досліджено статус, завдання та показники діяльності Касаційного адміністративного суду Верховного Суду. Встановлено, що Касаційний адміністративний суд є судом касаційної інстанції, тобто приймає остаточні рішення, які не підлягають оскарженню, а викладені у його постановках висновки про застосування норм права є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, а також враховуються іншими судами при застосуванні таких норм прав. Показники роботи Касаційного адміністративного суду відображаються у особливій формі звітності, яка затверджується наказом керівника апарату Верховного Суду. Крім того, у статті розглянуто статус та показники діяльності адміністративних судів Федеративної Республіки Німеччина та зокрема суду касаційної інстанції – Федерального адміністративного суду. З аналізу такого дослідження вбачається, що посилення на адміністративні дані Федерального адміністративного суду відбувається лише в окремих випадках, у резонансних справах. Водночас, детальні показники здійснення адміністративного судочинства адміністративними судами відображаються Федеративним статистичним управлінням Федеративної Республіки Німеччина. Проведений аналіз показав, що необхідною умовою подальшого розвитку та використання судової статистики у якості адміністративних даних є забезпечення паритету між рівнем задоволення інформаційних потреб її користувачів та рівнем оптимізації процесу виробництва статистичної інформації. За результатами дослідження встановлено доцільність запровадження державного статистичного спостереження «Здійснення адміністративного судочинства», що надасть можливість якісно та ефективно відображати та використовувати дані щодо результатів розгляду публічно-правових спорів адміністративними судами України.

Ключові слова: адміністративні дані, адміністративне судочинство, державне статистичне спостереження, публічно-правові відносини, судова статистика.

Kharabara Taras

National Academy of Statistics, Accounting and Audit;
Ministry of Economy of Ukraine

IMPROVEMENT OF INFORMATION AND STATISTICAL SUPPORT OF THE JUDICIARY IN THE SPHERE OF PUBLIC-LEGAL RELATIONS

Summary. The article analyzes the problem of forming informational and statistical support of judicial statistics in the field of public-legal relations. It has been established that such provision is made on the basis of official and departmental statistics. The need to improve the informational and statistical support of administrative proceedings by implementing administrative data into official statistics is substantiated. The article examines the status, tasks and indicators of the activity of the Cassation Administrative Court of the Supreme Court. It has been established that the Cassation Administrative Court is a court of cassation instance, that is, it makes final decisions that are not subject to appeal, and the conclusions on the application of legal norms set forth in its rulings are binding for all subjects of power that apply in their activities normative a legal act containing a relevant rule of law, as well as taken into account by other courts when applying such rules of law. The indicators of the work of the Administrative Court of Cassation are displayed in a special form of reporting, which is approved by the order of the head of the Supreme Court. In addition, the article examines the status and performance indicators of the administrative courts of the Federal Republic of Germany, and in particular the court of cassation – the Federal Administrative Court. From the analysis of such a study, it can be seen that the reference to the administrative data of the Federal Administrative Court occurs only in individual cases, in high-profile cases. At the same time, detailed indicators of the implementation of administrative proceedings by administrative courts are displayed by the Federal Statistical Office of the Federal Republic of Germany. The conducted analysis showed that a necessary condition for the further development and use of judicial statistics as administrative data is to ensure parity between the level of meeting the information needs of its users and the level of optimization of the statistical information production process. According to the results of the study, the feasibility of introducing the state statistical observation «Administrative justice» was established, which will provide an opportunity to qualitatively and effectively display and use data on the results of consideration of public legal disputes by administrative courts of Ukraine.

Keywords: administrative data, administrative proceedings, state statistical observation, public and legal relations, judicial statistics.

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9326-1757>

Постановка проблеми. Судова статистика спрямована на вироблення якісних статистичних даних з метою задоволення інформаційних потреб, в першу чергу, органів судової влади України.

Водночас, використання судової статистики, зокрема, даних про здійснення адміністративними судами, є надзвичайно важливим й для органів державної влади як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях, оскільки відповідна інформація при правильному її застосуванні покликана сприяти ефективному функціонуванню системи державного управління, прозорості та підзвітності діяльності суб'єктів владних повноважень в Україні, прийняттю обґрунтованих управлінських рішень.

Касаційний адміністративний суд Верховного Суду є судом касаційної інстанції, тобто приймає остаточні рішення, які не підлягають оскарженню. Крім того, викладені у постановках цього суду висновки щодо застосування норм права є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, а також враховуються іншими судами при застосуванні таких норм прав.

Отже, адміністративні дані Касаційного адміністративного суду можуть слугувати своєрідним мостом, який здатний з'єднати практику і теорію, допоможе висвітлити особливості управлінських функцій держави, вкаже на допущені помилки, та оцінить загалом ефективність діяльності роботи органів державної влади.

В цьому контексті цікавим є статус та показники діяльності Федерального адміністративного суду Федеративної Республіки Німеччина. Запозичення досвіду Федеративної Республіки Німеччина щодо відображення статистики здійснення адміністративного судочинства у доступному та якісному вигляді може бути корисним для удосконалення інформаційно-статистичного супроводу адміністративного судочинства шляхом імплементації адміністративних даних в офіційну статистику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні дослідження проблематики використання адміністративних даних та вдосконалення державних статистичних спостережень займалися О. Г. Осауленко [1], Л. І. Гінчук [2], І. А. Серова, І. В. Аксьонова та ін. Питання судової статистики висвітлювали у своїх публікаціях М. Ю. Огай, О. В. Сердюк, В. Д. Бринцев та ін.

Однак формування питання інформаційно-статистичного забезпечення судової статистики у сфері публічно-правових відносин та запровадження державного статистичного спостереження «Здійснення адміністративного судочинства» тільки планується, тому питання формування судовими органами України статистичної звітності в якості адміністративних даних перебуває в процесі систематизації.

Мета статті – аналіз інформації щодо судової статистики адміністративних судів в Україні, зокрема Касаційного адміністративного суду Верховного Суду, розгляд статусу та показників діяльності адміністративних судів Федеративної Республіки Німеччина та зокрема суду касаційної інстанції – Федерального адміністративного суду, формування пропозицій щодо

запровадження нового державного статистичного спостереження «Здійснення адміністративного судочинства», що сприятиме імплементації адміністративних даних адміністративних судів України в офіційну статистику.

Виклад основного матеріалу. Ведення судової статистики – практична діяльність, що представляє собою комплекс робіт на основі нормативного регулювання первинного статистичного обліку в судовому діловодстві, порядку і термінів формування в судах статистичної звітності, її передавання до Державної судової адміністрації України для консолідації. Ця діяльність, охоплюючи різні етапи статистичної роботи, передбачає забезпечення якості статистичних даних і доступу до них [3].

Виходячи з положень Закону України «Про державну статистику» судова статистика є адміністративними даними, тобто, отриманими на підставі спостережень, проведених державними органами (за винятком органів державної статистики), відповідно до законодавства та з метою виконання адміністративних обов'язків та завдань, віднесених до їх компетенції.

Стаття 16 даного Закону визначає повноваження органів державної статистики погоджувати методологію та звітну документацію, пов'язану зі збиранням і використанням адміністративних даних, та обов'язок відповідальних органів безкоштовно надавати адміністративні дані на вимогу органів державної статистики [4].

Водночас, на практиці передання адміністративних даних зводиться у кращому випадку до подання регламентованих агрегованих даних, які неможливо використати для поглибленого аналізу. Це збіднює інформаційну цінність адміністративних даних і не дає змоги відчутти їх інструментальних переваг [5].

Інформаційно-статистичний супровід судової статистики забезпечується даними офіційної і відомчої статистики. Офіційну статистику збирає та регламентує Державна служба статистики України на основі затверджених форм статистичної звітності, які переглядаються та затверджуються щороку. Відомча статистика – це адміністративні дані окремих відомств, наприклад Державної судової адміністрації України, Генеральної прокуратури України, Міністерства юстиції України тощо.

Водночас, якщо збір та формування судової статистики судів першої і апеляційної інстанцій здійснюється на підставі наказів Державної судової адміністрації України від 09.03.2017 р. № 311 «Про затвердження форм звітів щодо здійснення правосуддя місцевими та апеляційними судами» і від 23.06.2018 р. № 325 «Про затвердження річних форм звітів щодо здійснення правосуддя місцевими та апеляційними судами» на виконання вимог Закону України «Про судовий устрій і статус суддів», то інформаційно-статистичний супровід суду касаційної інстанції здійснюється на основі звітності № 3-ВС «Звіт про здійснення правосуддя Касаційним адміністративним судом у складі Верховного Суду», затвердженої наказом керівника апарату Верховного Суду від 25.06.2018 р. № 91-ОД.

Виходячи із статті 125 Конституції України Верховний Суд є найвищим судом у системі судострою України.

Статтями 36, 37 Закону України «Про судочку та статус судів» визначається, що Верховний Суд забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

У складі Верховного Суду діють:

- 1) Велика Палата Верховного Суду;
- 2) Касаційний адміністративний суд;
- 3) Касаційний господарський суд;
- 4) Касаційний кримінальний суд;
- 5) Касаційний цивільний суд [6].

Відносно статусу Касаційного адміністративного суду, слід зазначити, що згідно з Конституцією України адміністративні суди діють з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин. Це означає, що саме адміністративне судочинство із відповідними процесуальними формами, які відсутні в інших видах судочинства, забезпечує повний захист таких прав особи. Відповідно, кожному гарантовано у визначених законом випадках, що його адміністративна справа у касаційному порядку буде розглянута за правилами адміністративного судочинства, це, власне, і забезпечує Касаційний адміністративний суд.

Касаційний адміністративний суд розглядає, також, справи як суд першої інстанції. Згідно з новою редакцією Кодексу адміністративного судочинства України в адміністративному процесі застосовується такий унікальний для вітчизняного судочинства механізм забезпечення єдності судової практики, як зразкова справа. Суть цього механізму полягає в ухваленні Касаційним адміністративним судом (із можливим подальшим судовим контролем з боку Великої Палати Верховного Суду) судового рішення у зразковій справі, яке має братися до уваги усіма адміністративними судами під час вирішення аналогічних справ (так званих типових справ). Особливо значущі справи з-посеред усіх судів загальної юрисдикції єдині, в яких можна позиватися проти органів публічної адміністрації як носіїв влади, – це адміністративні суди. Справи проти Президента

України, Верховної Ради України, Вищої ради правосуддя мають істотний вплив на стабільність конституційного ладу, тому їх розгляд здійснюється найбільш професійними та довідченими суддями адміністративної юстиції – суддями Верховного Суду в Касаційному адміністративному суді. До юрисдикції Касаційного адміністративного суду як суду першої інстанції також віднесено розгляд справ щодо встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів або всеукраїнського референдуму.

Касаційний адміністративний суд Верховного Суду як суд апеляційної інстанції переглядає рішення, ухвалені Шостим апеляційним адміністративним судом у справах щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності ЦВК (крім справ щодо встановлення ЦВК результатів виборів або всеукраїнського референдуму), члена цієї комісії, ухвалених (вчинених) у межах виборчого процесу, а також дій кандидатів на пост Президента України, їхніх довірених осіб, та рішення у справах про примусове відчуження з мотивів суспільної необхідності земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені.

Як суд касаційної інстанції Касаційний адміністративний суд переглядає судові рішення місцевих та апеляційних адміністративних судів [7].

Що стосується показників роботи Касаційного адміністративного суду, то як зазначалось вище, збір статистичних даних про судочинство (форми звітності), визначаються наказом керівника апарату Верховного Суду від 25.06.2018 р. № 91-ОД (зі змінами, внесеними наказом від 29.10.2021 р. № 88). Відповідна статистична інформація розміщена у відкритому доступі на офіційному вебсайті суду.

Таблиця 1 складена за даними Касаційного адміністративного суду.

В цьому контексті цікавим для порівняння є статус та показники діяльності адміністративних судів Федеративної Республіки Німеччина та Федерального адміністративного суду зокрема.

Адміністративні суди Федеративної Республіки Німеччина вирішують усі адміністратив-

Загальні показники діяльності Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, 2020–2021 рр.

Таблиця 1

Форма процесуального звернення до суду	2020 рік			2021 рік		
	Перебувало на розгляді упродовж періоду	Розглянуто (усього)	Розглянуто по суті/здійснено перегляд судового рішення	Перебувало на розгляді упродовж періоду	Розглянуто (усього)	Розглянуто по суті/здійснено перегляд судового рішення
загальна кількість процесуальних звернень	64 612	46 099	15 810	67 609	53 254	10 928
позовних заяв	730	543	180	734	423	132
апеляційних скарг	90	66	52	55	48	37
касаційних скарг	63 521	45 265	15 490	66 557	52 546	10 590
заяв про перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами	87	80	12	57	51	13
заяв про перегляд судових рішень за виключними обставинами	124	85	30	48	44	36

ні суперечки у відносинах між громадянами та державою за умови, що законодавством не визначено іншу юрисдикцію. Якщо громадянин не погоджується із відповідним рішенням адміністративного органу, він може оскаржити його до адміністративного суду. Це відповідає конституційній вимозі про ефективний правовий захист. При прийнятті своїх рішень судді незалежні та керуються лише законом. Таким чином, адміністративна юрисдикція в Німеччині є важливим елементом контролю над діями держави.

Адміністративні суди мають особливу юрисдикцію, яка поширюється на сфери права щодо громадянства та іноземців, державної служби, комерційного адміністративного права, а також на правовідносини, які регулюються законодавством про будівництво та планування, законами про захист молоді та про навчання, законом про охорону навколишнього середовища та іммісії, законом про дороги та дорожній рух, муніципальним законодавством, шкільним та університетським законодавством.

Поряд з загальними адміністративними судами в Німеччині існують спеціальні адміністративні суди. Фінансові суди, які ухвалюють рішення, наприклад, про нарахування податків, а також соціальні суди, які розглядають в основному спори, пов'язані з безробіттям, нещасними випадками, захворюванням, пенсійним страхуванням та страхуванням на випадок тривалого догляду.

Багато рішень адміністративних судів мають велике значення і істотно впливають на управлінську практику державних органів. Окремий громадянин може порушити фундаментальні питання. Коли зачіпаються спільні інтереси суспільства, як у випадку з великими інфраструктурними проектами чи заборонаю на демонстрацію, то такі процеси часто стають предметом інтенсивних громадських дискусій. Незважаючи на те, що мова йде про історично порівняно молодий напрям судочинства, адміністративна юрисдикція є незамінною частиною судової гілки влади.

Німецька адміністративна юрисдикція складається з трьох рівнів. Зараз в землях та в Республіці налічується 51 адміністративний суд, 15 Вищих (апеляційних) адміністративних судів і Федеральний адміністративний суд.

Спочатку вирішують адміністративні спори суди першої інстанції. Вони поділені на колегії, які розглядають скарги у складі трьох суддів і двох почесних суддів. Почесні судді не беруть участі в ухваленні рішень. У спрощених провадженнях справи також можуть розглядатися одноособово та передаватися від одного судді іншому. У справах про надання притулку судочинство здійснюється суддею одноособово.

Вищі адміністративні суди вирішують апеляційні скарги на судові рішення адміністративних судів. Крім того, вони розглядають деякі справи як суд першої інстанції, наприклад, процедури контролю за нормами обґрунтованості планів розвитку. Вищі адміністративні суди приймають рішення в палатах, в які входять по три чи по п'ять суддів залежно від закону землі та типу процедури; іноді тут працюють також задіяні двоє почесних суддів. Рішення суду апеляційної інстанції приймаються трьома суддями.

Федеральний адміністративний суд приймає свої рішення за наслідками перегляду рішень Вищих адміністративних судів. Іноді рішення судів першої інстанції підлягають перегляду безпосередньо Федеральним адміністративним судом. В особливих випадках Федеральний адміністративний суд також діє як суд першої інстанції. Зазвичай це стосується складних масштабних проваджень, які мають важливе значення. Сюди входять, наприклад, спори щодо планування та розширення особливо важливих транспортних шляхів (автомагістралей, залізниць, водних шляхів тощо) або про заборону зібрань, видану Федеральним міністром внутрішніх справ.

Палати Федерального адміністративного суду розглядають рішення в одному засіданні в складі п'яти чи трьох суддів.

Федеральний адміністративний суд, зазвичай, приймає рішення лише з правових питань, а не з питань факту. Оскільки процедура перегляду судових рішень стосується правильного тлумачення та застосування законодавства, то нові факти не встановлюються [8].

Головним завданням Федерального адміністративного суду є винесення рішень щодо тлумачення та застосування федерального закону в галузях адміністративного права, а також створення і стандартизація відповідної судової практики [9].

Таблиця 2 складена за даними Федерального адміністративного суду Федеративної Республіки Німеччина.

Виходячи із Програми розвитку державної статистики до 2023 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 27.02.2019 р. № 222 використання значної кількості адміністративних даних як джерел інформації для проведення державних статистичних спостережень потребує створення та запровадження системи оцінки якості адміністративних даних. Зменшення звітності навантаження на респондентів потребує розширення доступу органів державної статистики до адміністративних даних та реєстрів, а також подальшого переходу на вибіркові методи статистичних спостережень, запровадження інтегрованих форм звітності, застосування методів моделювання в процесі обробки статистичних даних, використання сучасних технологій збору даних.

Наразі в рамках Програми розвитку державної статистики до 2023 року здійснюються заходи щодо розширення використання адміністративних даних для виробництва статистичної інформації.

Необхідною умовою подальшого розвитку та використання такої інформації є забезпечення паритету між рівнем задоволення інформаційних потреб її користувачів та рівнем оптимізації процесу виробництва статистичної інформації. Не менш важливим фактором також є забезпечення зменшення навантаження на респондентів та користувачів статистичної інформації.

З метою забезпечення транспарентності адміністративних даних – судової статистики актуальним є їх перетворення на статистичні показники та оприлюднення такої інформації на офіційному сайті Державної служби статистики України [10].

З аналізу інформації, розміщеної на офіційному вебсайті Федеративного статистичного управління Федеративної Республіки Німеччина вбачається, що посилання на адміністративні дані Федераль-

Огляд стану розгляду спорів Федеральним адміністративним судом Німеччини

() Порівняно з попереднім роком

Вид спору	Перебуває у провадженні станом на 01.01.2021		1. – 4. Квартал 2020				Перебуває у провадженні станом на 31.12.2021	
			Надійшло		Розглянуто			
Скарги як до суду першої інстанції	67	(68)	83	(83)	73	(84)	77	(67)
Скарги про недопуск та інші скарги	140	(153)	425	(440)	410	(453)	155	(140)
Перегляди	198	(197)	194	(208)	214	(207)	178	(198)
Скарги про недопуск та інші скарги в процедурах контролю норм	28	(38)	81	(77)	78	(87)	31	(28)
Перегляди в процедурах контролю норм	10	(16)	19	(6)	6	(12)	23	(10)
Процедури прийняття рішень в справах про представництво працівників								
Скарги у справах про представництво працівників та суддів	12	(11)	17	(12)	17	(11)	12	(12)
Скарги про недопуск у справах про представництво працівників та суддів	6	(20)	19	(11)	13	(25)	12	(6)
Спори про судові витрати та ціну спору		(3)	26	(23)	22	26	4	
Тимчасовий правовий захист	8	(12)	20	(28)	23	(32)	5	(8)
Заяви поза судовими провадженнями	1	(14)	27	(32)	23	(45)	5	(1)
Окремі думки	14		4	22	18	(8)		(14)
Самостійні заяви на погодження надання грошової	11	(18)	18	(86)	25	(93)	4	(11)
Провадження експертної палати (за § 99 Розділу 2 Закону про адміністративний суд)	8	(11)	10	(15)	12	(18)	6	(8)
Провадження перед Великою Палатою	2	(1)		(2)	2	(1)		(2)
Разом	505	(562)	943	(1045)	936	(1102)	512	(505)

ного адміністративного суду відбувається лише в окремих випадках, наприклад, що стосується ухвалених рішень за результатами оскаржень виборчого процесу [11], дій уряду, пов'язаних із подоланням пандемії або ж надання послуг [12].

Водночас, наведено детальні показники здійснення адміністративного судочинства адміністративними судами Федеративної Республіки Німеччина.

Так, у розділі «Здійснення правосуддя», тематичній серії «Адміністративні суди 2020 р.» наведено дані про:

- завершені, станом на 2020 рік, провадження в розрізі основних сфер, де виникають спірні правовідносини (закон про біженців та надання притулку біженцям; права поліції, регуляторне право; права іноземців; державна служба; податкове право; соціальне право (без соціальної допомоги), закон про захист молоді, закон про дитяче виховання; регіональне планування, державне планування, будівництво, земельне та містобудівне право; право на освіту і спорт; господарське право, сільськогосподарське право, мисливське, лісове та рибальське право, право свободи вибору професій; екологічне право; процедура *numerus clausus*; парламентське, виборче та муніципальне право, компетенція юридичних осіб публічного права, державний нагляд; дисциплінарне та право на працю; право власності, соціальна опіка та інші);
- динаміку здійснення судочинства адміністративними судами у період з 2006 по 2020 рр.;
- кількість розглянутих скарг за географією земель Федеративної Республіки Німеччина станом на 2020 рік;

– кількість справ за видом проваджень, способом врегулювання та оскарження;

– кількісний показник за результатами судового розгляду;

– тривалості розгляду справ судами за географією земель ФРН;

– кількості вчинених процесуальних дій (представництво за довіреністю; збір доказів; склад суду (колегіально чи одноособово));

– наданої правової допомоги;

– досудового врегулювання спорів;

– розгляду справ апеляційним судом як судом першої інстанції та при здійсненні перегляду судових рішень.

Стосовно Федерального адміністративного суду вказано, що детальні показники щорічної статистики доступні на його веб-сайті: www.bverwg.de [13].

Крім того, у розділі «Здійснення правосуддя», тематичній серії «Фінансовий суд 2021» наведено інформацію про показники:

– кількості розглянутих скарг за географією земель ФРН;

– кількості справ у розрізі сфер де виникли спірні правовідносини (визначення податкової бази; премії, надбавки інші стимулюючі виплати; транспортні і акцизні збори, об'єктні податки, податки на доходи, інші види податків);

– динаміки здійснення судочинства Фінансовим судом у період з 2008 по 2021 рр.;

– тривалості розгляду справ судами за географією земель ФРН;

– врегульованих Фінансовим судом спорів [14].

Таким чином, Федеративне статистичне управління Федеративної Республіки Німеччи-

на, публікуючи статистичну інформацію про діяльність адміністративних судів та Фінансового суду відображає реальні показники роботи державних органів. Аналіз цих статистичних даних дає можливість оцінити одночасно ефективність судової форми захисту від порушень з боку владних структур та кількість порушень, допущених органами державної влади. Вивчення цих показників дозволяє виявити закономірності та характерні тенденції, які складаються у діяльності суб'єктів владних повноважень, які здійснюють вирішення справ певної категорії.

Вважаємо, що одержані результати аналізу судової статистики розгляду справ в порядку адміністративного судочинства в Україні можуть стати підґрунтям для виправлення помилок допущених органами влади.

З огляду на зазначене можна зробити висновок, що запозичення досвіду Федеративної Республіки Німеччина щодо відображення статистики здійснення адміністративного судочинства у доступному та якісному вигляді сприятиме вирішенню адміністративними судами проблемних питань правозастосування та допоможе своєчасно виявити підстави і умови прийняття суб'єктами владних повноважень незаконних рішень у своїй діяльності.

При цьому, отримати належний рівень якості статистики здійснення можливо лише шляхом перетворення цих адміністративних даних у статистичну звітність як одного з державних статистичних спостережень.

Так, на нашу думку актуальним є запровадження державного статистичного спостереження «Здійснення адміністративного судочинства», яке можна віднести до розділу «Правосуддя та злочинність». Метою проведення такого статистичного спостереження має стати формування даних щодо результатів розгляду публічно-правових спорів.

Серед основних показників можна виокремити:

- кількісне відображення позовних заяв, апеляційних та касаційних скарг, що надійшли на розгляд адміністративного суду за календарний рік за певною категорією справ;
- кількісне відображення розглянутих позовних заяв, апеляційних та касаційних скарг за календарний рік;
- показник заяв та скарг, залишених без руху та без розгляду;

- показних задоволених заяв та скарг;
- кількісне відображення нерозглянутих позовних заяв, апеляційних та касаційних скарг за календарний рік.

Для забезпечення взаємодії Державної служби статистики України з адміністративними судами з приводу отримання інформації необхідним є внесення змін до чинного Порядку подання електронної звітності до органів державної статистики, затвердженого наказом Держкомстату від 12.01.2011 р. № 3, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 29.03.2011 р. за № 408/19146, де можна передбачити, що органи державної статистики отримують від місцевих адміністративних судів, судів апеляційної інстанції та Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду статистичну звітність на паперових носіях або в електронному вигляді.

Одержана від респондентів первинна інформація за встановленою формою перевіряється на логічний і арифметичний контролі та заносить до бази даних.

Результати спостережень щодо розгляду судами публічно-правових спорів мають знаходитись у вільному доступі на офіційному веб-сайті Державної служби статистики України з посиланням на джерела отримання такої інформації.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна прийти до висновку, що запровадження державного статистичного спостереження «Здійснення адміністративного судочинства», з урахуванням сучасного досвіду Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду та вивчення досвіду Федерального адміністративного суду Федеративної Республіки Німеччина в частині відображення статистики здійснення адміністративного судочинства надасть можливість якісно та ефективно відображати та використовувати дані щодо результатів розгляду публічно-правових спорів адміністративними судами України шляхом імплементації таких адміністративних даних в офіційну статистику.

Такий крок дозволить належно оцінити ефективність судової форми захисту від порушень допущених органами державної влади, сприятиме своєчасному виявленню підстав і умов прийняття суб'єктами владних повноважень незаконних рішень у своїй діяльності, а також стане корисним для вирішення адміністративними судами проблемних питань правозастосування.

Список літератури:

1. Осауленко О. Г. Національна статистична система: стратегічне планування, методологія та організація : монографія. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. 415 с.
2. Гінчук Л. І. Організаційно-правові засади забезпечення якості статистичної інформації про адміністративні правопорушення в Україні : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.10. Київ, 2020. 222 с.
3. Харабара Т. І. Інформаційне забезпечення статистичного вивчення правосуддя в Україні. *Бізнес-аналітика в управлінні зовнішньоекономічною діяльністю* : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 15 березня 2019 р.). Київ, 2019. С. 246–250.
4. Про державну статистику : Закон України від 17.09.1992 р. № 2614-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 43. Ст. 608.
5. Ткаченко Л. Г. Використання реєстрових даних у статистичних дослідженнях зайнятості. *Науково-інформаційний журнал «Статистика України»*. 2022. № 1 (96). С. 82–89.
6. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
7. Річний звіт Касаційного адміністративного суду за 2019 рік. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/!/Zvit_KAS_2019_web.pdf (дата звернення: 12.12.2022).
8. Jahresbericht 2021. Das Bundesverwaltungsgericht. URL: https://www.bverwg.de/user/data/media/jahresbericht_2021.pdf (дата звернення: 12.12.2022).

9. Geschäftsbericht des Bundesverwaltungsgerichts für den Zeitraum vom 1. Januar 2020 bis zum 31. Dezember 2020. Das Bundesverwaltungsgericht Jahresstatistik. URL: https://www.bverwg.de/medien/pdf/jahresstatistik_2020.pdf (дата звернення: 10.12.2022).
10. Про затвердження Програми розвитку державної статистики до 2023 року : постанова Кабінету Міністрів України від 27.02.2019 р. № 222 / *Офіційний вісник України*. 2019. № 24, стор. 90, стаття 849.
11. WISTA. Statistisches Bundesamt (Destatis). *Publikation Wirtschaft und Statistik 5/2021*. URL: https://www.destatis.de/DE/Methoden/WISTA-Wirtschaft-und-Statistik/2021/05/wista-052021.pdf?__blob=publicationFile (дата звернення: 10.12.2022).
12. Strukturhebung im Dienstleistungsbereich Verkehr und Lagerei 2017. Statistisches Bundesamt (Destatis). *Publikation Dienstleistungen. Dezember 2019*. URL: https://www.destatis.de/DE/Themen/Branchen-Unternehmen/Dienstleistungen/Publikationen/Downloads-Dienstleistungen-Berichte/verkehr-5474104177004.pdf?__blob=publicationFile (дата звернення: 10.12.2022).
13. Verwaltungsgerichte 2020. Statistisches Bundesamt (Destatis). *Publikation Rechtspflege. Fachserie 10 Reihe 2.4*. URL: https://www.destatis.de/DE/Themen/Staat/Justiz-Rechtspflege/Publikationen/Downloads-Gerichte/verwaltungsgerichte-2100240207004.pdf?__blob=publicationFile (дата звернення: 16.12.2022).
14. Finanzgerichte 2021. Statistisches Bundesamt (Destatis). *Publikation Rechtspflege. Fachserie 10 Reihe 2.5*. URL: https://www.destatis.de/DE/Themen/Staat/Justiz-Rechtspflege/Publikationen/Downloads-Gerichte/finanzgerichte-2100250217004.pdf?__blob=publicationFile (дата звернення: 16.12.2022).

References:

1. Osaulenko O. H. (2008) *Natsionalna statystychna systema: stratehichne planuvannya, metodolohiya ta orhanizatsiya: monohrafiia* [National statistical system: strategic planning, methodology and organization]. Kyiv: DP "Inform.-analit. ahentstvo". (in Ukrainian)
2. Hinchuk L. I. (2020) *Orhanizatsiyno-pravovi zasady zabezpechennya yakosti statystychnoi informatsii pro administratyvni pravoporushennya v Ukraini* [Organizational and legal principles of ensuring the quality of statistical information on administrative offenses in Ukraine]: dys. ... kand. ekonom. nauk: 08.00.10. Kyiv. (in Ukrainian)
3. Kharabara T. I. (2019) *Informatsiynе zabezpechennya statystychnoho vyvchennya pravosudnya v Ukraini* [Information support for the statistical study of justice in Ukraine]. *Biznes-analytika v upravlinni zovnishn'oekonomichnoyu diyal'nistyu*: VI Mizhnarodna naukovopraktychna konferenciya (Kyiv, March 15, 2019). (in Ukrainian)
4. *Pro derzhavnu statystyku: Zakon Ukrainy vid 17.09.1992 r. № 2614-XII / Verkhovna Rada Ukrainy* [On State Statistics. Law of Ukraine of September 17, 1992 No 2614-XII]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 1992. No 43. (in Ukrainian)
5. Tkachenko L. H. (2022) *Vykorystannya reyestrovnykh danykh u statystychnykh doslidzhennyakh zaynyatosti* [Use of register data in statistical studies of employment]. *Naukovo-informatsiynyy zhurnal "Statystyka Ukrainy"*, vol. 1 (96), pp. 82–89. (in Ukrainian)
6. *Pro sudoustriyu ta status suddiv: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 r. № 1402-VIII / Verkhovna Rada Ukrainy* [On the Judiciary and the Status of Judges. Law of Ukraine of June 2, 2016 No 1402-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2016. No 31. (in Ukrainian)
7. *Richnyj zvit Kasatsiynoho administratyvnoho sudu za 2019 rik* [Annual report of the Kasatsiynoho Administrative Court for 2019]. Available at: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media!/Zvit_KAS_2019_web.pdf (accessed December 12, 2022). (in Ukrainian)
8. *Jahresbericht 2021. Das Bundesverwaltungsgericht* [Annual Report 2021. The Federal Administrative Court]. Available at: https://www.bverwg.de/user/data/media/Jahresbericht_2021.pdf (accessed December 12, 2022).
9. Geschäftsbericht des Bundesverwaltungsgerichts für den Zeitraum vom 1. Januar 2020 bis zum 31. Dezember 2020 [Annual report of the Federal Administrative Court for the period from January 1, 2020 to December 31, 2020]. *Das Bundesverwaltungsgericht Jahresstatistik*. Available at: https://www.bverwg.de/medien/pdf/jahresstatistik_2020.pdf (accessed December 10, 2022).
10. *Pro zatverdzhennia Prohramy rozvytku derzhavnoi statystyky do 2023 roku: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27.02.2019 r. № 222* [On approval of the Program of Development of State Statistics until 2023. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of February 27, 2019 No 222]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny*, no. 24. (in Ukrainian)
11. WISTA. Statistisches Bundesamt (Destatis) [WISTA. Federal Statistical Office (Destatis)]. *Publikation Wirtschaft und Statistik 5/2021*. Available at: https://www.destatis.de/DE/Methods/WISTA-Wirtschaft-und-Statistik/2021/05/wista-052021.pdf?__blob=publicationFile (accessed December 10, 2022).
12. Strukturhebung im Dienstleistungsbereich Verkehr und Lagerei 2017. Statistisches Bundesamt (Destatis) [Structural survey in the transport and storage services sector 2017. Federal Statistical Office (Destatis)]. *Publikation Dienstleistungen. Dezember 2019*. Available at: https://www.destatis.de/DE/Themen/Branchen-Enterprises/Services/Publications/Downloads-Services-Berichte/verkehr-5474104177004.pdf?__blob=publicationFile (accessed December 10, 2022).
13. *Verwaltungsgerichte 2020. Statistisches Bundesamt (Destatis)*. [Administrative Courts 2020. Federal Statistical Office (Destatis)]. *Publikation Rechtspflege. Fachserie 10 Reihe 2.4*. Available at: https://www.destatis.de/DE/Themen/staat/Justiz-Rechtspflege/Publikationen/Downloads-Gerichte/verwaltungsgerichte-2100240207004.pdf?__blob=publicationFile (accessed December 16, 2022).
14. *Finanzgerichte 2021. Statistisches Bundesamt (Destatis)*. [Fiscal Courts 2021. Federal Statistical Office (Destatis)]. *Publikation Rechtspflege. Fachserie 10 Reihe 2.5*. Available at: https://www.destatis.de/DE/Themen/staat/Justiz-Rechtspflege/Publikationen/Downloads-Gerichte/finanzgerichte-2100250217004.pdf?__blob=publicationFile (accessed December 16, 2022).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-23>

УДК 336.2

Шот А.П., Підручняк К.П.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ОРГАНІЗАЦІЯ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ ТА ОПОДАТКУВАННЯ НА ПІДПРИЄМСТВАХ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. У науковій статті розглянуто особливості організації бухгалтерського обліку та оподаткування на підприємствах в сучасних умовах. Наведено аспекти та методи бухгалтерського обліку під час воєнного стану. Виділено основні нормативні акти, що регламентують особливості ведення обліку і фінансової звітності підприємництвом. Доповнено нормативно-правову базу ведення обліку і фінансової звітності підприємництвом новими регламентами, які введені в дію під час воєнного стану. Доведено, що на організацію бухгалтерського обліку та оподаткування підприємств окрім війни впливає діджиталізація та цифровізація. Розглянуто основні цифрові тренди на їх вплив на якість обліку та звітності. Окреслено ключові напрями, які характеризують зміни в бухгалтерському обліку під впливом цифровізації. Доведено, що особливості застосування спрощеної системи оподаткування в Україні проявляються у розрізі платників єдиного податку за групами. Наведено класифікацію платників за групою критерії. Виділено нормативно-правові акти податкової сфери, якими доповнилось законодавство під час воєнного стану.

Ключові слова: підприємство, бухгалтерський облік, оподаткування, цифровізація, нормативно-правова база.

Shot Anna, Pidruchnyak Kateryna

Ivan Franko National University of Lviv

ORGANIZATION OF ACCOUNTING AND TAXATION IN ENTERPRISES IN MODERN CONDITIONS

Summary. The purpose of the article is to study the organizational and legislative aspects of accounting and taxation of business in war and digitalization. The scientific article deals with the peculiarities of accounting and taxation at enterprises in modern conditions. Aspects and methods of accounting, during martial law are presented. The main regulations regulating the features of accounting and financial statements are distinguished. The regulatory framework of accounting and financial statements by business with new regulations that have been put into effect during martial law is supplemented. The main changes in the field of taxation for enterprises during martial law in the territory of Ukraine are presented. It is proved that the organization of accounting and taxation of enterprises in addition to war is influenced by digitalization and digitalization. The basic digital trends on their impact on accounting and reporting are considered. The key areas that characterize changes in accounting under the influence of digitalization are outlined. It has been proven that a key change in accounting processes is technologies and methodology of obtaining, storing and providing information (blockchain technologies, software and programs for working with large rates of data). The positive impact of digitalization on the introduction of accounting and taxation, by Ukrainian enterprises is argued. It is stated that the appendix can register an individual of the entrepreneur and choose a general or simplified tax system. The algorithm of this process is given. It is proved that the features of the use of a simplified taxation system in Ukraine are manifested in the context of single tax payers by groups. The classification of payers by group criteria is given. The importance of accounting for business in modern conditions has been proven. The normative legal acts of the tax sphere, which supplemented the legislation during martial law, were distinguished. The results of the study can be found in the activities of enterprises in terms of making adjustments to the processes of accounting and taxation.

Keywords: enterprise, accounting, taxation, digitization, legal framework.

Постановка проблеми. В сучасних умовах саме підприємці реалізують нові ідеї, упроваджують наукові розробки, пов'язані з господарським ризиком в умовах війни. Русійною силою економіки та основою середнього класу в усьому розвиненому світі вважають підприємництво. Його діяльність забезпечує зайнятість населення, надходження податкових та інших платежів до бюджету, потужний чинник розвитку науково-технічного прогресу, здорове конкурентне середовище в різних галузях економіки. Тому питання організаційних аспектів бухгалтерського обліку та оподаткування на підприємстві і їх законодавчо-нормативне забезпечення в умовах війни та цифровізації є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та правові засади організації бухгалтерського обліку та оподаткування на підприємстві досліджували багато українських

та зарубіжних вчених. Серед них Дерій В.А. аналізував нормативно-правове забезпечення обліку і контролю витрат та доходів підприємств [2], а Довгопол Л. визначав як вести бухгалтерський облік в умовах війни [1]. Також дослідженням основних концепцій впливу цифровізації на якість бухгалтерського обліку займалися Безручук С.Л., Грабчук І.Л. [10].

Мета статті є вивчення організаційних і законодавчо-нормативних аспектів здійснення бухгалтерського обліку та оподаткування підприємницької діяльності в умовах війни та цифровізації.

Виклад основного матеріалу. Бухгалтерський облік був, є та буде важливим для бізнесу, особливо в критичних ситуаціях. Через воєнний стан в країні багато підприємств скоротили свої об'єми та обсяги роботи, але, попри кризу, підприємці продовжують працювати. Тоді, як Уряд України намагається адаптувати й спростити по-

даткову регуляцію, бухгалтерам важливо концентрувати свою увагу на нових змінах в оподаткуванні, бухгалтерському обліку та звітуванні. Для стабілізації діяльності варто враховувати податкове навантаження, зміни трудового законодавства і зміни систем обліку. Бухгалтерія – це фінансовий тил компанії. Якщо відбувається будь-яка господарська операція підприємства, вона повинна бути своєчасно відображена в бухгалтерському обліку. У разі не ведення бухгалтерського обліку на безперервній основі у певний час відбувається накопичення здійснених господарських операцій, проведення яких потім буде тривалим і коштовним, що вкладається в місткий термін відновлення бухгалтерського обліку [1].

Багато аспектів та методів бухгалтерського обліку під час воєнного стану змінились.

По-перше, суб'єкти господарювання мають можливість подати заяву про застосування спрощеної системи оподаткування за ставкою 2% доходу онлайн. Крім того, у мобільному застосунку Дія можна подати декларацію платника єдиного податку 2% та сплатити його.

По-друге, усі підприємці звільнені від сплати ЄСВ за себе на період дії воєнного стану і 12 місяців після його завершення.

По-третє, на період воєнного стану відсутні штрафи за несвоєчасну сплату податків та подачу звітів.

По-четверте, дозволено формувати податковий кредит із ПДВ без зареєстрованих податкових накладних за лютий-травень 2022 року.

По-п'яте, звільнені від плати за землю, екологічного податку та податку на нерухомість платники, на території яких велись бойові дії.

Система бухгалтерського обліку та економічного контролю в сучасних підприємствах не може повноцінно існувати без належного їхнього нормативно-правового забезпечення. Таке забезпечення формувалось протягом двох останніх десятиріч і воно перебуває в процесі постійних змін, які супроводжуються політичними, економічними, інтеграційними, соціальними та іншими чинниками [2].

Основні нормативні акти, що регламентують особливості ведення обліку і фінансової звітності підприємництвом подано в табл. 1.

Проте це не весь перелік. Ці регламенти регулюють облік зараз і у довоєнний час. Але під час воєнного стану ця множина нормативно-правових актів поповнилась. До нових регламентів слід віднести:

– Розпорядження КМУ «Про забезпечення здійснення розрахунків підприємств, установ, організацій в умовах воєнного стану» від 11.03.2022 р. № 212-р.;

– Роз'яснення ДПАУ «Щодо порядку дій у зв'язку з неможливістю своєчасного подання

Таблиця 1

Законодавча бази України, що регулює облік і звітність підприємництва

Назва нормативно-правових документів	Визначення
Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 р. № 996	Цей Закон визначає правові засади регулювання, організації, ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності в Україні.
Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI	Регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час адміністрування податків, а також відповідальність за порушення податкового законодавства
Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV	Регулює особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників
Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV	Встановлює правові основи господарської діяльності (господарювання), яка базується на різноманітності суб'єктів господарювання різних форм власності; основні принципи побудови правових відносин у бізнесі
НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» від 27.06.2013 р. № 627	Цим законодавчим актом визначаються мета, склад і принципи складання фінансової звітності та вимоги до визнання і розкриття її елементів.
НП(С)БО 7 «Основні засоби» від 27.04.2000 р. № 92	Цим законодавчий акт визначає методологічні засади формування в бухгалтерському обліку інформації про основні засоби, інші необоротні матеріальні активи та незавершені капітальні інвестиції в необоротні матеріальні активи (далі – основні засоби), а також розкриття інформації про них у фінансовій звітності.
НП(С)БО 9 «Запаси» від 20.10.1999 р. № 246	Це Національне положення (стандарт) визначає методологічні засади формування у бухгалтерському обліку інформації про запаси і розкриття її у фінансовій звітності.
НП(С)БО 16 «Витрати» від 31.12.1999 р. № 318	Це Національне положення (стандарт) визначає методологічні засади формування в бухгалтерському обліку інформації про витрати підприємства та її розкриття в фінансовій звітності.
НП(С)БО 15 «Дохід» від 29.11.1999 р. № 290	Це Національне положення (стандарт) визначає методологічні засади формування в бухгалтерському обліку інформації про доходи підприємства та її розкриття у фінансовій звітності.
План рахунків бухгалтерського обліку від 30.11.1999 р. № 291	Використовується для введення обліку і звітності

Джерело: складено на основі [3–9]

скарги про перегляд рішень контролюючих органів» від 05.03.2022 р.;

– Повідомлення Мінфін України «Щодо подання та оприлюднення фінансової звітності у період дії воєнного стану або стану війни» від 11.03.2022 р.;

– Лист Державної податкової служби України «Основні новації, передбачені Законом України від 12.05.2022 № 2260» від 27.05.2022 р.;

– Роз'яснення Державної податкової служби України «Щодо здійснення державного контролю (нагляду) та спостереження у сфері ціноутворення» від 02.05.2022 р.;

– Роз'яснення Міністерства фінансів України «Роз'яснення щодо застосування штрафних санкцій за несвоєчасну реєстрацію ПН/РК, складених за період 01 – 31 травня 2022 року» від 10.06.2022 р.;

– Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність» від 19.07.2022 р. № 2435-IX.

Окрім війни, на організацію бухгалтерського обліку та оподаткування підприємств впливає діджиталізація та цифровізація, які спрощують цей процес. Варто узагальнити якісні характеристики звітності в розрізі цифрових трендів (табл. 2).

До ключових напрямів, які характеризують зміни в бухгалтерському обліку під впливом цифровізації належать:

1. Зміна процесів ведення обліку, технології і методології отримання, зберігання і надання інформації (технології блокчейн, програмні роботи та програми для роботи із великими масивами даних).

2. Зміна взаємодії між зацікавленими сторонами, зменшення інформаційної асиметрії.

3. Зміни в об'єктах бухгалтерського обліку: трансформація існуючих, поява нових.

4. Посилення якісних характеристик облікової інформації (своєчасності, прозорості, достовірності), поява нових функцій обліку.

Також завдяки цифровізації в Україні у додатку Дія можна зареєструвати фізичну особу підприємця та обрати загальну чи спрощену систему оподаткування.

Реєстрація відбувається в автоматичному режимі без участі державного реєстратора. Для цього:

– Вам знадобиться електронний підпис (кваліфікований електронний підпис).

– Зареєструватися чи авторизуватись (якщо вже зареєстровані) у кабінеті громадянина на diia.gov.ua за допомогою електронного підпису.

– Заповнити онлайн-форму на отримання послуги.

– Заповнену заяву на реєстрацію ФОП буде перевірено та автоматично надіслано до ЄДР для проведення державної реєстрації в автоматичному режимі без участі державного реєстратора.

– Якщо ви обрали систему оподаткування (як загальну, так і спрощену), то відповідні відмітки проставляються в заяві про державну реєстрацію. Заява автоматично буде направлена до податкової за місцем вашої реєстрації або за місцем провадження господарської діяльності.

– Якщо ви ще не обрали систему оподаткування, то там є підказка, яка допоможе визначитися [4].

Особливості застосування спрощеної системи оподаткування в Україні проявляються у розрізі платників єдиного податку за групами. Класифікація платників за групами відбувається на основі відповідних критеріїв (табл. 3).

Проте під час воєнного стану нормативно-правове забезпечення регулювання податкової сфери поновилося такими регламентами, які б мали спростити певні процеси у сфері оподаткування:

– Постанова КМУ «Деякі питання обкладення податком на додану вартість за нульовою ставкою у період воєнного стану» від 2 березня 2022 р. № 178;

– Роз'яснення ДПСУ «Щодо сплати податків у зв'язку з запровадженням воєнного стану в Україні, з огляду на військову агресію Російської Федерації проти України» від 27.02.2022;

Таблиця 2

Основні цифрові тренди на їх вплив на якість обліку / звітності

Цифровий тренд	Характеристика	Вплив на якість обліку/звітності	Перешкоди
1	2	3	4
Дані стають головним джерелом конкурентоспроможності	Дані стають активом. Збирання, опис, зберігання та опрацювання даних дає змогу отримувати цінну інформацію для використання в ділових процесах, суспільному житті, роботі держави	BigData дозволяє підвищити ефективність, точність і швидкість зібраної та наданої інформації.	Висуваються високі вимоги до початкових даних
Розвиток сфери Інтернету речей (Internet of things, IoT, PoT)	Розвиток мережі, що складається із взаємопов'язаних фізичних об'єктів або пристроїв, які мають вбудовані датчики та сенсори, а також програмне забезпечення, що дає можливість здійснювати взаємодію фізичних речей із комп'ютерними системами та мережами.	Оперативне отримання інформації; усунення помилок	Недостатній рівень розвитку технічного забезпечення
Цифровізація або цифрові трансформації бізнесу та галузей економіки	Цифрові технології стали базою для створення нових продуктів, цінностей, властивостей та, відповідно, основою отримання конкурентних переваг на більшості ринків.	Залежно від галузі економіки, на яку здійснюється вплив, наслідки варіюються. Однозначно, що вимоги до якісної складової звітності посилюються	Часта невідповідність інструментів бухгалтерського обліку сучасним реаліям, через що виникає ряд проблем, пов'язаних із впровадженням цифрових рішень

Джерело: складено на основі [10]

Суб'єкти господарювання, які застосовують спрощену систему оподаткування, обліку та звітності, у розрізі груп платників єдиного податку

Критерії	1 група	2 група	3 група	4 група
Організаційна форма	ФОП	ФОП	ФОП/ЮО	Сільськогосподарських товаровиробників (ФОП/ЮО)
Наймані працівники	Немає	<10	Без обмежень	Для ЮО: без обмежень. Для ФОП: не повинно бути найманих працівників; члени фермерського господарства такої фіз. ос. є лише члени її сім'ї.
Річний обсяг доходу	не повинен перевищувати 167 розмірів мінімальної ЗП	не повинен перевищувати 834 розміри мінімальної ЗП	не повинен перевищувати 1167 розмірів мінімальної ЗП	не обмежено
Можливі види діяльності	Здійснюють виключно роздрібний продаж товарів з торговельних місць на ринках та/або провадять господарську діяльність з надання побутових послуг населенню.	Здійснюють госп. діяльність з надання послуг (у т.ч. числі побутових) платникам єдиного податку та/або населенню, виробництво та/або продаж товарів, діяльність у сфері ресторанного господарства.	Здійснюють будь-які види діяльності, крім тих, які заборонені платникам єдиного податку.	Для ЮО: сільське господарство (частка с/г виробництва складає не менше 75% від обсягу реалізації). Для ФОП: виключно вирощування, відгодівлення сільськогосподарської продукції, збирання, вилов, переробку власновирощеної або відгодівленої продукції та її продаж.

Джерело: складено на основі [11]

– Роз'яснення ДПСУ «ПДВ в умовах воєнного стану» від 16.03.2022 р.;

– Роз'яснення ДПСУ «Плата за землю у період дії воєнного стану» від 29.03.2022 р.;

– Роз'яснення ДПСУ «Екологічний податок в умовах дії воєнного стану» від 12.04.2022 р.;

– Роз'яснення ДПСУ «До уваги платників податків, які бажають обрати спрощену систему з особливостями оподаткування на період дії воєнного, надзвичайного стану» від 18.04.2022 р.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Підсумовуючи, трансформації бухгалтерського обліку відповідно до нових вимог цифровізації, є неминучим етапом його розвитку. Використання цифрових технологій стане передумовою для формування громадянського суспільства, стимулюватиме економічні процеси

та загалом впливатиме на економічний розвиток. Проте, ці всі процеси заторможуються, через військові дії на території України.

В умовах війни кожен має працювати на своєму фронті та робити свій вклад у забезпечення роботи економіки країни. На жаль, частина бізнесу, що розташована у зонах активних бойових дій, назавжди втрачена, заблокована, розкрадена. Проте інша частина може здійснити релокацію, зберегти (і частково надати) робочі місця і таким чином забезпечити власну платоспроможність, платоспроможність населення та забезпечити надходження до бюджету держави. Завдяки заходам держави у нормативно-правовому полі, підприємству легше адаптувати введення бухгалтерського обліку та оподаткування до умов сьогодення.

Список літератури:

1. Довгопол Л. Як вести бухгалтерський облік в умовах війни: поради від бухгалтерської компанії «Олімп». URL: <https://business.diia.gov.ua/cases/finansi/ak-vesti-buhgalterskij-oblik-v-umovah-vijni-poradi-vid-buhgalterskoi-kompanii-olimp> (дата звернення: 27.11.2022).
2. Дерій В. А. Нормативно-правове забезпечення обліку і контролю витрат та доходів підприємств. *Міжнародний збірник наукових праць*. 2010. Вип. 2(17). С. 77–83.
3. Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text> (дата звернення: 27.11.2022).
4. НП(С)БО 1»Загальні вимоги до фінансової звітності» від 27.06.2013 р. № 627. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text> (дата звернення: 27.11.2022).
5. НП(С)БО 7 «Основні засоби» від 27.04.2000 р. № 92. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00#Text> (дата звернення: 27.11.2022).
6. НП(С)БО 9 «Запаси» від 20.10.1999 р. № 246. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0751-99#Text> (дата звернення: 27.11.2022).
7. НП(С)БО 16 «Витрати» від 31.12.1999 р. № 318. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0027-00#Text> (дата звернення: 28.11.2022).
8. НП(С)БО 15 «Дохід» від 29.11.1999 р. № 290. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0860-99#Text> (дата звернення: 28.11.2022).

9. План рахунків бухгалтерського обліку від 30.11.1999 р. № 291. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0892-99#Text> (дата звернення: 28.11.2022).
10. Безручук С. Л., Грабчук І. Л. Основні концепції впливу цифровізації на якість бухгалтерського обліку. *Облік і оподаткування*. 2021. № 4 (98). С. 69–74.
11. Податковий кодекс України від 18.03.2020 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 29.11.2022).

References:

1. Dovhopol L. (2022) Yak vesty bukhgalterskyi oblik v umovakh viiny: porady vid bukhgalterskoi kompanii "Olimp"[How to keep accounting records in war conditions: advice from the accounting company "Olymp"]. Available at: <https://business.dii.gov.ua/cases/finansi/ak-vesti-buhgalterskij-oblik-v-umovah-vijni-poradi-vid-buhgalterskoi-kompanii-olimp> (accessed 27 November 2022).
2. Derii V. A. (2010) Normatyvno-pravove zabezpechennia obliku i kontroliu vytrat ta dokhodiv pidpriemstv [Regulatory and legal provision of accounting and control of costs and revenues of enterprises]. *Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats* [International collection of scientific works], vol. 2(17), pp. 77–83.
3. Law of Ukraine "On Accounting and Financial Reporting in Ukraine" dated July 16, 1999 No. 996. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text> (accessed 27 November 2022).
4. NP(S)BO 1 "General requirements for financial reporting" dated June 27, 2013 No. 627. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text> (accessed 27 November 2022).
5. NP(S)BO 7 "Fixed assets" dated 04.27.2000. No. 92. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00#Text> (accessed 27 November 2022).
6. NP(S)BO 9 "Stocks" dated 10.20.1999. No. 246. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0751-99#Text> (accessed 27 November 2022).
7. NP(S)BO 16 "Expenses" dated December 31, 1999. No. 318. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0027-00#Text> (accessed 28 November 2022).
8. NP(S)BO 15 "Revenue" dated November 29, 1999 No. 290. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0860-99#Text> (accessed 28 November 2022).
9. Chart of accounting accounts dated November 30, 1999 No. 291. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0892-99#Text> (accessed 28 November 2022).
10. Bezruchuk S. L., Hrabchuk I. L. (2021) Osnovni kontseptsii vplyvu tsyfrovizatsii na yakist bukhgalterskoho obliku [The main concepts of the influence of digitalization on the quality of accounting]. *Oblik i opodatkuвання* [Accounting and taxation], no. 4(98), pp. 69–74.
11. Tax Code of Ukraine dated March 18, 2020. No. 2755-VI. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (accessed 29 November 2022).

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ

Анотація. Метою статті є дослідження джерел фінансування промислових підприємств в Україні; оцінка динаміки обсягів і структури їх фінансових ресурсів; пошук напрямів покращення фінансового забезпечення вітчизняних підприємств промисловості. У статті проаналізовано структуру капіталу, поточних зобов'язань та забезпечень промислових підприємств України за період 2016–2020 рр. Досліджено обсяги дебіторської та кредиторської заборгованості. Встановлено, що в сучасних умовах функціонування промислових підприємств в Україні пов'язане з великою кількістю ризиків, зокрема втрати їх фінансової стійкості, платоспроможності. Визначено основні проблеми формування фінансових ресурсів промислових підприємств. Запропоновано напрями покращення фінансового забезпечення промислових підприємств.

Ключові слова: капітал, джерела фінансування, поточні зобов'язання, довгострокові зобов'язання, кредиторська заборгованість, дебіторська заборгованість.

Yasinovska Iryna, Nechitaylo Oleksandra

Ivan Franko National University of Lviv

FINANCIAL SECURITY OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN UKRAINE

Summary. The purpose of the article is to research the sources of financing of industrial enterprises in Ukraine; assessment of the dynamics of volumes and the structure of their financial resources; search for ways to improve the financial support of domestic industrial enterprises. The article analyzes the structure of capital, current liabilities and provisions of industrial enterprises of Ukraine for the period 2016–2020. The dynamics of the sources of the formation of financial resources of industrial enterprises shows a slight fluctuation of the share of equity capital in the structure of the sources of financing their activities. Minor fluctuations in the shares of long-term and short-term liabilities are observed. The growth of the absolute volume of current provisions for the period 2016–2020 is 140.9% in industry. This is caused by the lack of working capital and low profitability of a significant number of industrial enterprises, which in general led to an imbalance in their needs for new equipment, technologies and financing opportunities. As a result, there is significant dependence on external creditors. The amounts of receivables and payables were studied. The analysis of the structure of current liabilities and provisions of industrial enterprises of Ukraine for 2016–2020 gave us the opportunity to establish that the share of payables in the structure of current liabilities and provisions is gradually increasing. The specific weight of future income and other current liabilities is also increasing. There is a rapid decrease in the share of short-term bank loans in the total amount of current liabilities and collateral. It was established that in modern conditions, the functioning of industrial enterprises in Ukraine is associated with a large number of risks, in particular, the loss of their financial stability and solvency. The predominant share of equity capital in the total cost of the enterprise's capital is the basis of its financial stability. Therefore, it is important to optimize the capital structure of the enterprise in order to ensure the appropriate level of its financial stability. The main problems of the formation of financial resources of industrial enterprises have been identified. Directions for improving the financial support of industrial enterprises are proposed.

Keywords: capital, sources of financing, current liabilities, long-term liabilities, payables, receivables.

Постановка проблеми. Сучасний рівень розвитку вітчизняної економіки можна розглядати як складний і суперечливий процес трансформації економічних структур, що веде до формування та розвитку нових економічних суб'єктів. В умовах невизначеності підприємства намагаються знайти інструменти для збереження своїх позицій і забезпечення стабільної, безперервної та ефективної діяльності. Управління фінансовим забезпеченням підприємства є важливою частиною загальної системи управління його фінансовою діяльністю. Саме фінансове забезпечення значною мірою визначає ефективність функціонування підприємств будь-якої галузі економіки.

Комплексне дослідження механізму формування, розміщення і використання капіталу з метою забезпечення фінансової стабільності і фінансової безпеки підприємства – одна з ключових проблем фінансового менеджменту. У свою чергу аналіз джерел формування капіталу, напрямів його розміщення та ефективності використання, зроблений за даними фінансової звіт-

ності, виступає як дієвий інструмент вирішення зазначеної проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню проблем фінансового забезпечення підприємств приділяють увагу в своїх наукових працях як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, зокрема Опарін В.М., Попович Д.В., Ситник Н.С., Сич О.А., Смолінська С.Д., Стасішин А.В., Цюпа Н.В., Ясіновська І.Ф. та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Досліджуючи проблеми фінансового забезпечення підприємств варто звернути увагу на окремі види економічної діяльності, зокрема на промислові підприємства, частка яких в структурі національної економіки є вагомою.

Метою статті є дослідження джерел фінансування промислових підприємств в Україні; оцінка динаміки обсягів і структури їх фінансових ресурсів; пошук напрямів покращення фінансового забезпечення вітчизняних підприємств промисловості.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах функціонування промислових підприємств

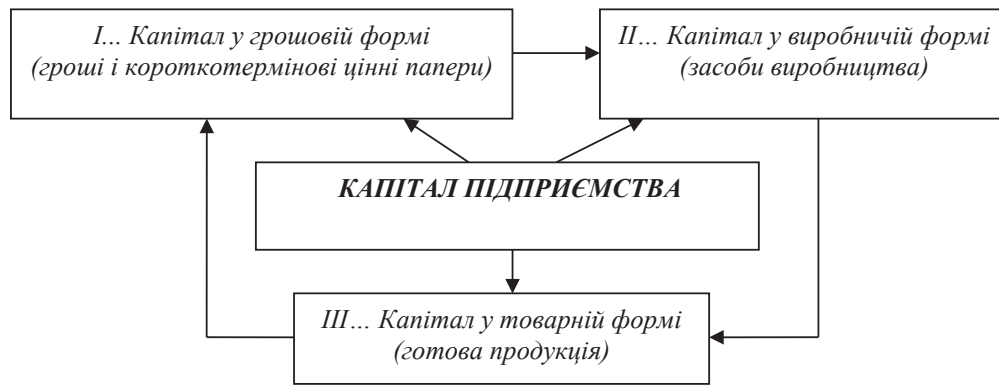

Рис. 1. Стадії кругообігу капіталу підприємства

Джерело: [5]

в Україні пов'язане з великою кількістю ризиків, небезпек і загроз. Своєчасне інвестування суб'єктами господарювання коштів у нові виробництва, розширення та технічне переоснащення існуючих основних фондів, фінансування наукових розробок та їх впровадження є можливими завдяки раціонально сформованим обсягам та структурі джерел формування фінансового забезпечення підприємств.

Фінансове забезпечення є одним із окремих напрямів його діяльності поряд з виробництвом, доставкою, просуванням, збутом [7, с. 127]. Фінансове забезпечення являє собою використання підприємствами необхідного обсягу фінансових ресурсів, сформованих за рахунок різних джерел надходжень [2, с. 56].

Промисловому підприємству, як і будь-якій динамічній складній відкритій системі, необхідно керувати своїми ресурсами. обов'язковою умовою для розвитку промислового підприємства є ефективне використання фінансових ресурсів [6, с. 81–82].

Функціонування капіталу підприємства у процесі використання характеризується його постійним кругообігом, в процесі якого капітал набуває трьох форм (рис. 1).

Чим швидше обертається капітал, тим більше продукції виробить і реалізує підприємство за того самого розміру капіталу. Отже, ефект, досягнутий в результаті прискорення оборотності капіталу, виражається передусім у збільшенні випуску продукції без додаткового залучення фінансових ресурсів. Затримка руху засобів на будь-якій стадії призводить до гальмування оборотності капіталу, що потребує додаткового вкладення засобів.

Якщо виробництво і реалізація продукції є збитковими, то прискорення оборотності капіталу при-

зводитиме до погіршення фінансових результатів. Тому необхідно прагнути не тільки до прискорення оборотності капіталу, але й до максимізації віддачі капіталу, яка виражається у збільшенні суми прибутку на одну гривню капіталу.

Фінансове забезпечення підприємств промисловості характеризується наявністю та ефективністю використання фінансових ресурсів з метою забезпечення сучасного безперервного процесу фінансово-господарської діяльності. Реальна картина фінансового забезпечення промислових підприємств України підтверджує, що структура джерел формування фінансових ресурсів суб'єктів господарювання в промисловості є досить динамічною (табл. 1).

Динаміка джерел формування фінансових ресурсів підприємств промисловості показує незначне коливання частки власного капіталу в структурі джерел фінансування їх діяльності, питома вага якого була найбільшою у 2019 році. Прослідковуються незначні коливання часток довгострокових і короткострокових зобов'язань. Як бачимо, у промисловості частка власного капіталу впродовж досліджуваного періоду була в межах від 17,5 до 25%.

Питома вага довгострокових зобов'язань та забезпечень підприємств промисловості протягом аналізованого періоду мала тенденцію до зниження і лише у 2020 році відмічено її зростання, хоча порівняно з 2015 роком відбулося абсолютне скорочення на 1,5 в.п. Питома вага поточних зобов'язань та забезпечень в період 2016–2020 років коливалася в межах 59,2–63,8%. Зростання абсолютного обсягу поточних забезпечень за період 2016–2020 років становить у промисловості 140,9%.

Таблиця 1

Структура джерел формування фінансових ресурсів промислових підприємств України

Роки	Джерела формування господарських засобів, %		
	Власний капітал	Довгострокові зобов'язання і забезпечення	Поточні зобов'язання і забезпечення
2016	18,9	20,1	61,0
2017	17,5	18,7	63,8
2018	18,8	17,5	63,7
2019	25,0	15,8	59,2
2020	21,1	18,6	60,3

Джерело: [1; 3]

Структура поточних зобов'язань та забезпечень промислових підприємств України

Роки	Поточні зобов'язання та забезпечення, %				
	Короткострокові кредити банків	Поточна кредиторська заборгованість	Поточні забезпечення	Доходи майбутніх періодів	Інші поточні зобов'язання
2016	13,7	61,2	1,6	0,6	22,9
2017	11,6	58,9	2,4	0,5	26,7
2018	10,7	60,2	3,2	0,7	25,2
2019	7,6	60,8	3,7	0,8	27,1
2020	7,3	60,4	2,5	0,8	29,0

Джерело: розраховано за даними [1; 3]

Це спричинено браком обігових коштів і невисокою рентабельністю значної кількості промислових підприємств, що в цілому призвело до дисбалансу їх потреб у новому обладнанні, технологіях і можливостях фінансування. Як наслідок, спостерігається значна залежності від зовнішніх кредиторів.

Аналіз структури поточних зобов'язань та забезпечень підприємств промисловості України за 2016–2020 роки (табл. 2), дав нам можливість встановити, що частка кредиторської заборгованості у структурі поточних зобов'язань та забезпечень поступово зростає. Зростає і питома вага доходів майбутніх періодів та інших поточних зобов'язань. Прослідковується стрімке зменшення частки короткострокових кредитів банків у загальній сумі поточних зобов'язань та забезпечень.

Оптимальна структура активів та капіталу є основою платоспроможності підприємства. Низький рівень платоспроможності, що виражається в нестачі готівки і наявності протермінованих платежів, може бути випадковим (тимчасовим) і хронічним (тривалим). Тому, важливо аналізувати причини фінансових труднощів, частоту їх утворення, тривалість прострочених боргів. При цьому доцільно розрізняти фактори неплатоспроможності, яка виникла

з вини підприємства (насамперед через неефективний фінансовий менеджмент) і об'єктивні фактори, які мало залежать від нього. Причини неплатоспроможності підприємства можуть бути зменшення обсягів виробництва і реалізації продукції, відволікання грошових коштів у дебіторську заборгованість і понаднормативні запаси, неспроможність покупців. Погіршення платоспроможності можуть спричинити і макроекономічні чинники, такі як економічна криза, падіння платоспроможного попиту, високий рівень інфляції, високий податковий тиск тощо.

Важливо аналізувати обсяги кредиторської та дебіторської заборгованості, їх зміну в динаміці, співвідношення. Аналіз дебіторської заборгованості передбачає розгляд її абсолютного і відносного значення, оцінки їх змін за даними горизонтального і вертикального аналізу балансу. Динаміка обсягів дебіторської та кредиторської заборгованостей промислових підприємств України показана на рис. 2.

Збільшення статей дебіторської заборгованості можливе з різних причин через необачну кредитну політику підприємства щодо покупців, нерозбірливий вибір партнерів, неплатоспроможність і навіть банкрутство деяких спожива-

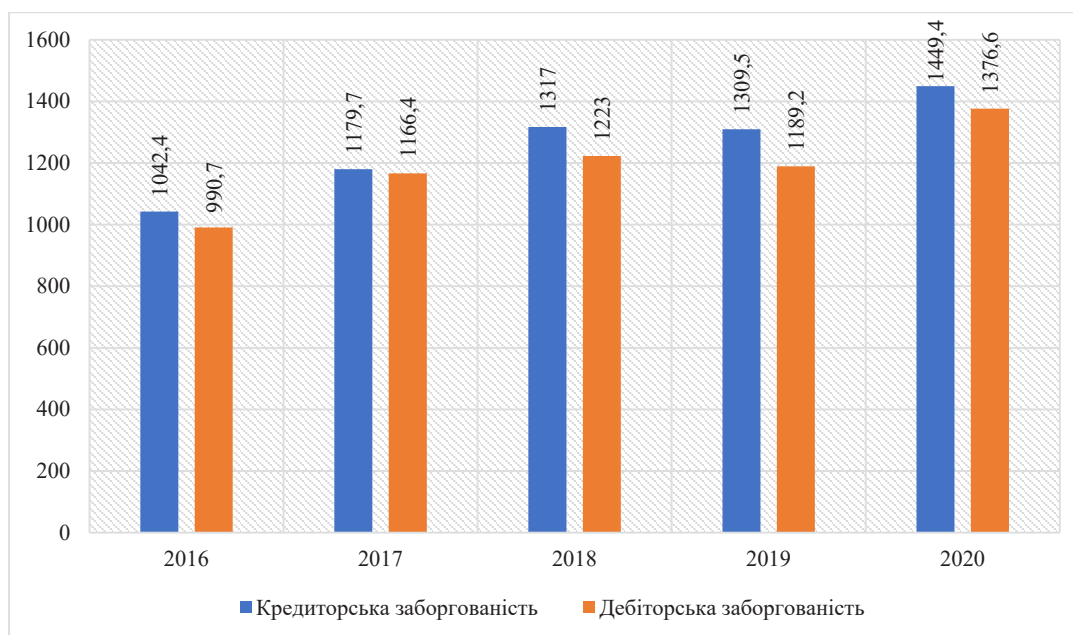

Рис. 2. Динаміка обсягів дебіторської та кредиторської заборгованостей промислових підприємств України, млрд грн

Джерело: складено авторами за даними [1; 3]

ців, дуже високі темпи нарощування обсягу продукції, труднощі в реалізації продукції тощо.

Переважаюча частка власного капіталу в загальній вартості капіталу підприємства є основою його фінансової стійкості. Тому важливо оптимізувати структуру капіталу підприємства, щоб забезпечити належний рівень його фінансової стійкості. Мета управління фінансовою стійкістю підприємства полягає в постійній підтримці заходів, спрямованих на запобігання кризовим ознакам втрати стабільності діяльності, платоспроможності та кредитоспроможності. Незважаючи на те, що фінансова стійкість підприємства забезпечується на довгострокову перспективу, проблеми з її забезпечення можуть виникати вже в поточному періоді у зв'язку із накопиченням кредиторської заборгованості та боргів за отриманими кредитами. Отже, запобігання втраті стійкого стану необхідно постійно приділяти увагу, відстежуючи прояви затримки платежів покупцями продукції, прогножуючи витрачання коштів на сплату кредитних зобов'язань, податкових платежів та витрат за іншими напрямками, тобто слід підтримувати збалансований рух грошових коштів.

Для досягнення поставленої мети (управління фінансовою стійкістю) необхідно вирішувати комплекс завдань за кожною сферою діяльності підприємства. Так, ефективне управління фінансовою стійкістю залежить від узгодження виробничих і збутових процесів, тобто продукція, яка виробляється, має повністю задовольняти потреби споживачів і реалізовуватися згідно з графіком продажів. Мінімізація залишків готової продукції сприяє прискоренню оборотності оборотних активів, зростанню прибутків і стійкості підприємства [4].

Стимулювання розвитку та підтримки малого та середнього бізнесу є однією з найактуальніших проблем. Сучасний стан джерел фінансування для малих і середніх підприємств в Україні, у тому числі промислових, не дозволяє їм активно розвиватися на інноваційній основі. Важливою причиною такої ситуації є дефіцит власних ресурсів, як наслідок низького рівня рентабельності і, відповідно, скорочення у розмірі прибутку; обмежене використання банківських кредитів через високі процентні ставки; недостатній розвиток альтернативних джерел фінансування; недостатнє знання суб'єктів малого та середнього бізнесу щодо можливості участі в міжнародних грантових програмах. Вирішення проблем створення сприятливого клімату для розвитку малого та середнього бізнесу підприємств, потребує розробки заходів у напрямку вдосконалення законодавчої база з точки зору захисту інтересів власників і споживачів; зменшення податкового тиску на офіційно працюючих суб'єктів господарювання, які активно впроваджують інновації; розроблення та впровадження пільгового кредитування програм для відкриття власного бізнесу; створення наукового центру, який би координував наукові дослідження, освіту та наукову діяльність у цій сфері [8].

Висновки. У сучасних умовах діяльності будь-яке підприємство промисловості має слідувати за змінами на економічному ринку, слідувати новим тенденціям змін та нарощувати свої конкурентні переваги, адже актуальність проблем, пов'язаних з ефективністю використання оборотних коштів постійно зростає. Підприємство є рентабельним, коли воно ефективно використовуючи власні ресурси, удосконалюючи структуру джерел фінансування.

Список літератури:

1. Діяльність суб'єктів господарювання : статистичний збірник. Державна служба статистики України. 2020. 150 с.
2. Опарін В. М. Фінанси (загальна теорія) : навч. посібник. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ : КНЕУ, 2001. 240 с.
3. Сайт державної служби статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Фінанси бізнесу / [Ситник Н. С., Стасишин А. В., Попович Д.В., Сич О.А. та ін.]; за заг. ред. Н. С. Ситник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 432 с.
5. Ситник Н. С., Смолінська С. Д., Ясіновська І. Ф. Фінанси підприємств : навчальний посібник / за заг. ред. Н. С. Ситник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 402 с.
6. Фінансове забезпечення промислових підприємств на засадах державно-приватного партнерств. *Нобелівський вісник*. 2021. № 1 (14). С. 81–91.
7. Цопа Н. В. Управління розвитком промислових підприємств: методологія, моделі, методи : монографія. Донецьк : ІТ «АРИАЛ», 2010. 320 с.
8. Yasinovska I., Kozak S. Problems of attracting financial resources in the small and medium business in Ukraine. *Sustainable development of economy. International scientific and production journal*. 2018. № 1 (38). P. 67–73.

References:

1. Dyalnist subyektiv gospodaryuvannya: statistichnij zbirnik. Derzhavna sluzhba statistiki Ukrainy (2020) [Activities of business entities: statistical collection. State Statistics Service of Ukraine], 150 p.
2. Oparin V. M. (2001) Finansi (zagalnoteoriya): navch. posibnik. 2-ge vid., dop. i pererob. [Finance (generaltheory): teaching. manual. 2nd ed., add. andprocessing]. Kyiv: KNEU, 240 p.
3. Sajt derzhavnoyi sluzhbi statistiki Ukrayini [Website of the State Statistics Service of Ukraine]. Available at: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Sytnyk N. S., Stasyshyn A. V., Popovych D. V., Sych O. A. etc. (2019) Finansi biznesu [Business finance]. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv, 432 p.
5. Sytnyk N. S., Smolinska S. D., Yasinovska I. F. (2020) Finansi pidpriemstv: navchalnij posibnik [Enterprise finance: textbook]. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv, 402 p.
6. Finansove zabezpechennya promislivih pidpriemstv na zasadah derzhavno-privatnogo partnerstv (2021) [Financial provision of industrial enterprises on the basis of public-private partnerships]. *Nobelivskij visnik*, no. 1 (14), pp. 81–91.
7. Copa N. V. (2010) Upravlinnya rozvitkom promislivih pidpriemstv: metodologiya, modeli, metodi: monografiya. [Development management of industrial enterprises: methodology, models, methods: monograph]. Donetsk: IT "ARIAL", 320 p.
8. Yasinovska I., Kozak S. (2018) Problems of attracting financial resources in the small and medium business in Ukraine. *Sustainable development of economy. International scientific and production journal*, no. 1 (38), pp. 67–73.

НАШІ АВТОРИ

1. **Авдеев Владислав Олександрович** – магістр Національного університету «Одеська політехніка»
2. **Бабала Людмила Василівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної кібернетики та інформатики Західноукраїнського національного університету
3. **Бабаніна Анна Павлівна** – магістр Національного університету «Одеська політехніка»
4. **Беззубова Олена Олександрівна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії, практики та перекладу німецької мови Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
5. **Біліченко Лідія Сергіївна** – магістр історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили
6. **Бундз Наталія Богданівна** – студент Львівського національного університету імені Івана Франка
7. **Вербівський Станіслав Віталійович** – студент Державного торговельно-економічного університету
8. **Войтович Павло Петрович** – доктор філософії в галузі права, доцент кафедри міжнародного та європейського права, професор МКА Національного університету «Одеська юридична академія»
9. **Гораль Ліліана Тарасівна** – доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
10. **Данилюк Ірина Вадимівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної кібернетики та інформатики Західноукраїнського національного університету
11. **Демченко Олена Петрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри початкової освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
12. **Доброєр Наталія Вікторівна** – кандидат культурології, доцент кафедри культурології та філософії культури Національного університету «Одеська політехніка»
13. **Довгалець Оксана Михайлівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін КЗВО «Рівненська медична академія»
14. **Дорохова Катаріна Андріївна** – студентка Чорноморського національного університету імені Петра Могили
15. **Драбинюк Сніжана Юріївна** – здобувач освітнього ступеня «бакалавр» Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
16. **Західна Оксана Романівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансового менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка
17. **Іванова Яна Володимирівна** – здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти Львівського національного університету імені Івана Франка
18. **Катрич Олена Романівна** – здобувач 2 курсу ОС «Магістр» ОП «Практична психологія» Маріупольського державного університету
19. **Костащук Володимир Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України та регіоналістики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
20. **Кушнір Наталія Олексіївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
21. **Лань Оксана Богданівна** – доцент кафедри режисури та хореографії Львівського національного університету імені Івана Франка
22. **Литвинова Катерина Володимирівна** – студентка Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
23. **Лукіна Анастасія Ігорівна** – здобувачка вищої освіти філологічного факультету Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
24. **Луценко Анна Олегівна** – магістрантка Національного авіаційного університету
25. **Міронова Ірина Сергіївна** – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили
26. **Муха Артем Андрійович** – кандидат технічних наук, науковий співробітник Інституту проблем математичних машин та систем Національної академії наук України
27. **Нечитайло Олександра Олегівна** – студент магістратури Львівського національного університету імені Івана Франка
28. **Підручняк Катерина Павлівна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка
29. **Пліска Ангеліна Романівна** – магістр II курсу факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

30. **Пшемицька Євгенія Олександрівна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса
31. **Радзівська Світлана Олександрівна** – кандидат економічних наук, доцент, Національна академія управління
32. **Резнік Надія Петрівна** – доктор економічних наук, професор, професор кафедри товарознавства і митної справи Державного торговельно-економічного університету
33. **Смик Оксана Степанівна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри географії та менеджменту туризму Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
34. **Смоловський Ілля Віталійович** – магістрант Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
35. **Стуліка Олена Борисівна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Маріупольського державного університету
36. **Тесленко Олександр Іванович** – кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник Інституту загальної енергетики Національної академії наук України
37. **Толстов Дмитро Вадимович** – магістр енергетики, аспірант Інституту загальної енергетики Національної академії наук України
38. **Федухін Олександр Вікторович** – доктор технічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії Інституту проблем математичних машин та систем Національної академії наук України
39. **Харабара Тарас Іванович** – аспірант кафедри статистики, інформаційних технологій та математичних методів в економіці Національної академії статистики, обліку та аудиту; заступник директора департаменту – начальник управління Міністерства економіки України
40. **Шот Анна Петрівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку, аналізу і контролю Львівського національного університету імені Івана Франка
41. **Ясіновська Ірина Фантинівна** – кандидат економічних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка

ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЇ СТАТЕЙ

Редакція наукового журналу

пропонує всім бажаючим студентам, аспірантам, докторантам, здобувачам, молодим фахівцям, викладачам, науковцям та іншим зацікавленим особам опублікувати свої статті за різними науковими напрямками

ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ СТАТТІ НЕОБХІДНО:

1. Заповнити електронну форму реєстрації, обов'язкову для публікації.

2. Надсилати на електронну пошту редакції info@molodyvchenyi.ua **статтю та квитанцію про сплату вартості публікації наукової статті** (сплачується лише після повідомлення про прийняття матеріалів). Обов'язково в темі листа вкажіть **науковий розділ журналу**, в якому ви бажаєте опублікувати статтю.

3. Редакція рецензує вашу статтю протягом 2–3 днів. *Статті студентів публікуються за*

наявності рецензії або співавтора з науковим ступенем.

4. Якщо стаття успішно пройшла рецензування, ми відправляємо вам лист з інформацією: **«Стаття пройшла рецензування, прийнята до публікації».**

5. Як тільки електронна версія журналу розміщується на сайті, ми повідомляємо вам про це. Потім, після виходу журналу з друку, ми відправляємо вам друкований примірник в потрібній кількості.

ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи (з виділенням по тексту статті):

– **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

– **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які посилається автор;

– **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, яким присвячується стаття;

– **формулювання цілей статті** (постановка завдання);

– **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– **висновки з даного дослідження і перспективи** подальшого розвитку в цьому напрямку.

Автори, які подали матеріали для публікації, погоджуються з наступними положеннями:

– відповідальність за достовірність поданої інформації в своїй роботі несе автор.

– автори зберігають за собою всі авторські права і одночасно надають журналу право першої публікації, що дозволяє поширювати даний матеріал із зазначенням авторства та первинної публікації в даному журналі.

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

– **індекс УДК** (у верхньому лівому кутку сторінки);

– **назва статті, прізвище, ім'я, по батькові автора (-ів)**, місце роботи (навчання), вчений ступінь, вчене звання, посада мовою оригіналу статті;

– **анотація** (мінімум 700 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) мовою оригіналу статті;

– **назва статті, прізвище та ім'я автора (-ів)**, місце роботи (навчання) англійською мовою;

– **анотація** (мінімум 1800 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) англійською мовою;

– **текст статті** може бути українською, російською або англійською мовою;

– **список літератури** подається наприкінці статті у двох формах: «Список літератури» і «References».

Формат статті	A4, орієнтація – книжкова, матеріали збережені та підготовлені у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx)
Поля	всі сторони – 2 см
Основний шрифт	Times New Roman (<i>Arial</i> і <i>Courier New</i> для текстових фрагментів)
Розмір шрифту основного тексту	14 пунктів
Міжрядковий інтервал	полуторний
Вирівнювання тексту	по ширині
Автоматична розстановка переносів	включена
Абзацний відступ (новий рядок)	1,25 см
Нумерація сторінок	не ведеться
Малюнки та таблиці	необхідно подавати в статті безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці. Розмір шрифту табличного тексту зазвичай на 2 пункти менше основного шрифту. Кількість таблиць, формул та ілюстрацій має бути мінімальною та доречною. Рисунки і таблиці на альбомних сторінках не приймаються.
Формули	повинні бути набрані за допомогою редактора формул (внутрішній редактор формул в Microsoft Word for Windows).
Посилання на літературу	у квадратних дужках по тексту [1, с. 2], бібліографічний список в кінці тексту. Посторінкові виноски та посилання не допускаються
Обсяг	від 10 до 20 сторінок включно

НОТАТКИ

Науковий журнал
«Молодий вчений»

№ 12 (112) грудень 2022 р.

Щомісячне видання

Коректор: В. Бабич
Дизайн: А. Юдашкіна
Комп'ютерна верстка: В. Удовиченко

Контактна інформація редакції
журналу «Молодий вчений»:
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, буд. 6/1
Телефони: +38 (095) 778 74 79, +38 (067) 695 64 10
E-mail: info@molodyivchenyi.ua
Сайт: www.molodyivchenyi.ua

Підписано до друку 30.12.2022 р.
Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 16,97. Тираж 100 прим.
Зам. 1222-118.

Видавництво «Молодий вчений»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, буд. 6/1
Телефони: +38 (095) 778 74 79, +38 (067) 695 64 10
E-mail: info@molodyivchenyi.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7641 від 29.07.2022 р.